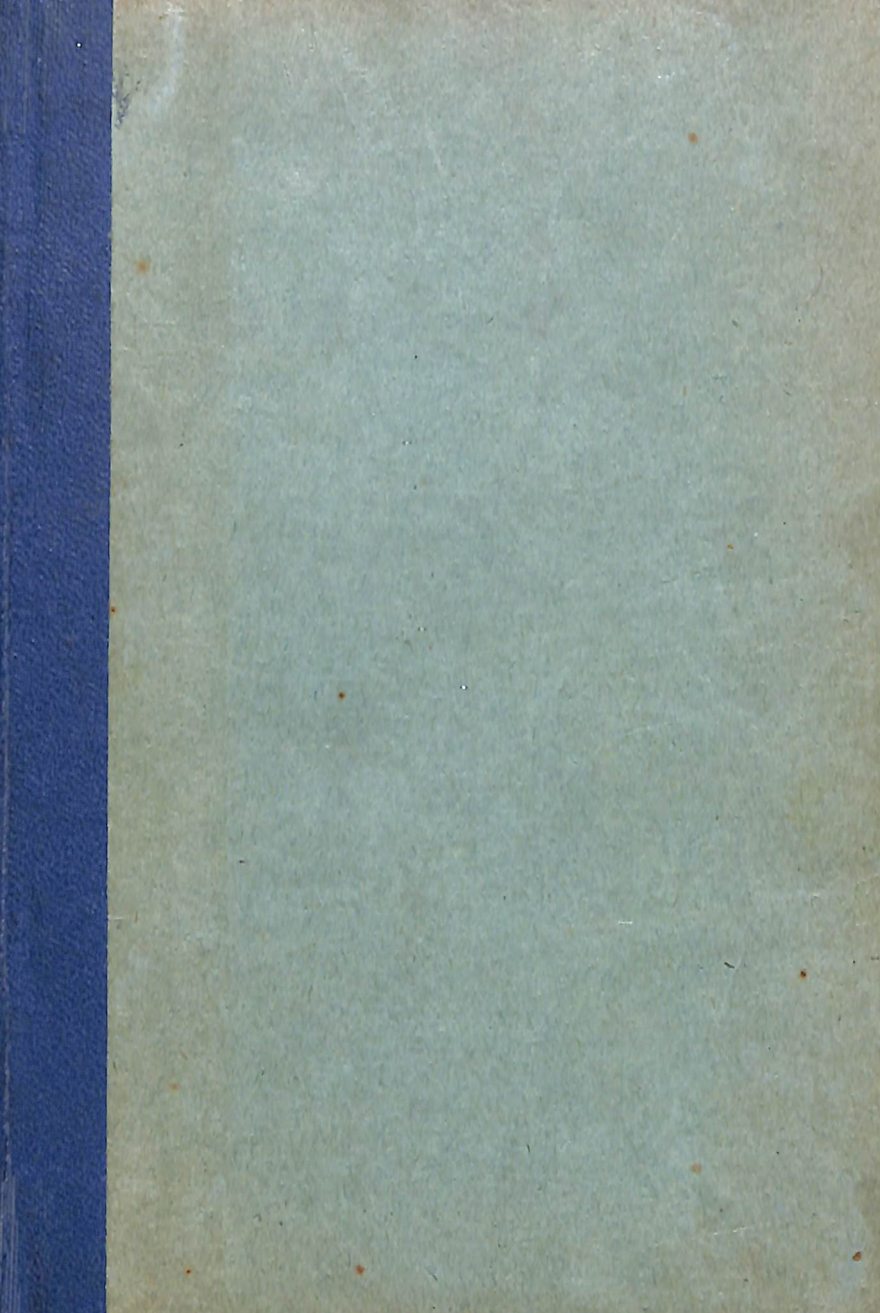

Ժամանակակից Մանկաւար Գ. Ս. ԲԻՐԱՏ ԹԻԻ 31

ՎԵՐՋԻՆ ԲԵՐԴԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

ԿՈՄՍՏԱՅՈՂ ՎԵՐՔԵՐ ԶԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍՐՏԷՆ

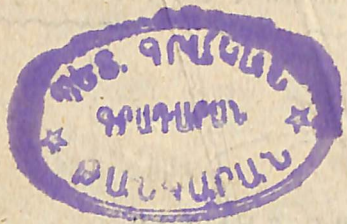
Տպագրիչ—Հրատարակիչ Ա. Լադինսկի Ա. Բիւրաւո

Կ. Պոլիս Սուլթան Զամաթ Մօլա Թաշը Թիւ 31

1914

Բյուրադ. 4

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԿԱ

4 2545

ՎԵՐՋԻՆ ԲԵՐԴԸ

ԿՈՏՏԱՅՈՂ ՎԵՐԲԵՐ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍՐՏԷՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

Ա.

ՀՈՒՐԻ ՍՈՒՐԻ ՄԷՋ

Կիրիկիան հուրի սուրի մէջ էր...
Եւրոպայի իշաչակիրներուն վերջին կարաւանն
այ մեկնած էր ասիական եզերքներէն, միայն,
արիւնոտ ճակատամարտներէ վերապրած արի աս-
պեաներու ցանցնուած գունդերու բեկորներ, հոս
ու հոն, տարակիւնեան յաղթական սուրէն հալա-
ծական, տակաւին կը քաշկուտէին իրենց կորանքն
ու թշուառութիւնը:
Եւրոպան զարհուրելի, արկածախնդրական ու
իրեն համար խիստ ամօթալի պարտութեամբ մը
վերջացած արշաւանքէ մը զգուած ու զայրացած
կը վերադառնար...
Մոլեռանդութիւնը զինած էր կոյր, տգէտ ու
բախտախնդիր ամբոխի մը զաւակները, որոնք
Գրիստոսի Ս. Գերեզմանը հեթանոսներու ձեռքէն

աղատելու նպատակով՝ մեկնած էին իրենց երկրէն և որոնք սակայն, աւարառութեան ախորժաբեր փորձութիւններէն չէին կրցած իրենք զիրենք ազատել, և չատերը՝ Սիւրիոյ, Կիլիկիոյ ու Պաղեստինի դաշտերուն մէջ ինկած էին:

Եւրոպան հիմա կ'ողբար իր զոհերը, և դայքացած՝ իր ձախողութեանը ու կրած պարտութիւններուն դէմ, ուխտած էր ա'լ չգրադիլ Արեւելքով:

Սակայն հոն, Մերձաւոր Արեւելքին ծոցը, անյիշատակ դարերէ ի վեր բնակութիւն հաստատած էր ազնիւ, մաքուր, կտրովի ու մաացի ցեղ մը, որ միակ քրիստոնէոյ ազգ կը ներկայացնէր հեթանոս ու մոլոխական Ասիոյ մէջ: Եւ այդ ազգը, Եւրոպայի քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչը, ռահվիրան եղած էր խաւարակու երկիրներու այլացեղ, այլակրօն և այլալեզու բնակչութեանց:

Այդ ազգը, ընթերցող, իմ աղգս էր, քու աղգդ էր, հայ ազգը...

Ի՞նչ ըրած էր այդ ազգը, ի՞նչ զիրք թռնած էր Եւրոպայի ու Ասիոյ մենամարտին մէջ ի՞նչպէս կրցած էր ա'յնքան աննպաստ պայմաններու մէջ պահել իր գոյութիւնը, նոյնիսկ իր անկախութիւնը: Ահա՛ հարցումներ, որոնց պատասխանը, դժբաղդաբար, անգութ յուսախարութեան մը, հիստորիոմի մը դառն տպաւորութիւնը պիտի թողու: Թողո՛ւնք առ այժմ այդ կէտը...

Կիլիկիան որ, ինչպէս գիտենք, Ասիի կործանումի վաղորդայնին, միշտ առոյգ, միշտ կենդանի

ու յաւիտենապէս ապրելու յամառութեամբ օժտուած ցեղի մը, մեր ցեղին նոր հարստութեան որորանը եղած էր, երեք դարէ ի վեր. Արեւմտաքի ու Արեւելքի հակամարտ շահերուն միջեւ տարուերի, կանգուն կը մնար տակաւին:

Միջկրականի աւիական եզերքը տարածուած այս բարգաւաճ ժողովուրդը, Եւրոպայի ու Ասիոյ միջնորդը հանդիսացած էր Միջին Դարուն՝ իր մէկէ աւելի շահաստաններով, առեւտրական կեդրոններով, որոնց մէջ գլխաւորը կը համարուէր Այաս: Խաչակրութեանց բովանդակ տեւողութեանը մէջ, մօտաւորապէս երկու դար, սկիզբէն մինչեւ վերջը, մեր Ռուբինեան թագաւորները, զէնքով ու զբանով ամէն կարգի զսողութիւններով, իրենց թանկագին և յաճախ փրկարար աջակցութիւնը բերած էին Արեւմտաքի բանակներուն, հայթայթելով անոնց պաշար, մթերք և զօրք:

Բնական էր թէ այս զոհաբերութիւնները, այս անվերապահ գործունէութիւնն ու այս գործնական մասնակցութիւնը չպիտի ուշանային Կիլիկիոյ վրայ հրաւիրելու Սարակինոսներուն, Եգիպտացիներուն, ամբողջ իսլամական աշխարհին զայնրայից, վրէժխնդրութիւնը:

Կիլիկիան պէտք է քաւէր իր գործած սխալը, աններելի յանցանքը, չրսելու համար ոճիրը:

Ի՞նչ էր ոճիրը:

Օգնած էր Եւրոպայի, օգնած՝ հզօր Սարակինեաններուն դէմ, ամենի Արաբներուն ու քիշախնդիր Եգիպտացիներուն դէմ:

Սակայն ինչո՞ւ ոճիր ըլլայ ա'յնքան ազնիւ

ընթացքը քրիստոնեայ ազգի ի՞նչ քրիստոնեայ ազգերու հանդէպ :

Հո՛ւս է հարցը :

Օգնեց Կիլիկիան, այսինքն ասպետական առաքինութիւն մը ցոյց տուաւ, իր պարտականութիւնը կատարեց, մարդկային տարրական պարտականութիւնը... Հոս ի՞նչ գործ ունի ոճիրը :

Այո՛, ոճիր էր, ոճիր, շոր գործեց Կիլիկիա, օգնեց Եւրոպայի, օգնեց Սարակինոսներուն գէժ :

Եւրոպան, մոյետանգ ու շահամու ազգերու այդ օտարօտի խառնուրդը, ապերախտ էր և վերջին պահուն՝ հոգեբանական գերագոյն րոպէին, լքեց Կիլիկիան միտ մինակ՝ վրէժխնդիր թշնամիներու մոյեգին, աններող, անհաշտ ու անագորոյն յարձակումներուն դէմ :

Ահա՛ Եւրոպան, որուն օգնեցին Կիլիկիոյ Հայ Վեհապետները :

Որո՞նց դէժ սակայն :— Սարակինոսներուն դէժ, որոնք հանդարտ զրացիներն էին, բարեկամ ու դաշնակից՝ Ռուբինեաններուն :

Դիւրին է գուշակել հետեւանքը : Հայ և լատին իշխաններ, Լեւոն վերջինը տակաւին գահ չբարձրացած, օգտուելով երկու տարիներու անիշխանական շրջանէն, որ յաջորդած էր Կոստանդինի մահուան, և իւրաքանչիւրը ջանալով առաջ քել իր ժառանգական իրաւունքը, Հեթումեաններուն և Լեւոնեաններուն հետ իրենց ազգականութեան ուժովը, ամեքն ալ թեկնածու էին արքայական գահին : Ասգին, Հայոց բնիկ իշխանները, երկրին սեփականատէրերը, ո՛չ մէկը կ'ուզէր, ո՛չ միւսը,

և այսպէս՝ երկիրը մատնուած էր բացարձակ անիշխանութեան :

Այս տխուր վիճակը տեւեց մինչեւ Լեւոն Ե.ի գահակալութիւնը, որ սակայն ջերմօրէն ողջունուած չէր ժողովրդէն, մանաւանդ ազգայնականներուն կողմէն, որոնք արդէն դժգոհ, անոր լատինական ծագումէն— մօրը կողմէն միայն ըլլալով հայ և Լեւոնեան ազգատունէն Զուանի ու Գուխտոնի շառաւիղը—, ա՛լ աւելի ոխ պահած էին անոր դէմ, թագադրութեան և օժման օրէն ի վեր, որովհետեւ Լեւոն Ե. մեծ անխոհմտութիւն մը գործած էր. — Նախ՝ օծուած էր լատին եպիսկոպոսի մը ձեռքով, Կիպրոսէն յատկապէս բերուած միււռնով, և յետոյ՝ միւլեոսի ժամուն, հայկական ծէսով ու միւլեոսով օծուած էր Հայոց Կաթողիկոսին կողմէն :

Մեր պատմական վէպի ընթացքին Տէջ յաճախ պիտի անդրադառնանք այս տխուր միջադէպին, ինչպէս նաեւ ուրիշ տգեղ արարքներու, որոնք պիտի առաջ բերէին անշուշտ ա՛յնքան գեղեցիկ Կիլիկիոյ աւերումը :

Ահաւասիկ պատկերը : Սիսուանի բոլոր չէն ու հարուստ քաղաքները պաշարուած արաբական ստուար զօրագունդերէ, որոնք մարախի պէս սրփուուած ամէն կողմ, Ալայեան դաշտավայրի բովանդակ յայնքն ու երկայնքը, հուրի սուրի կը մատնեն բնակչութիւններն ու բնակչութիւնները :

Կիլիկիա ծայրէ ծայր հուրի սուրի մէջ էր...

Գիշերով կը պարպուէին գիւղեր ու քաղաքներ հազարաւոր ընտանիքներէ, որոնք օարսափա-

հար. մահուան առջեւէն կը փախչէին ապաստան գտնելու անմատչելի լեռներու կողերը, ապառաժներու ճեղքերուն ու քարանձաւերու խորքերուն մէջ:

Մէկ խօսքով, Փոքրիկ Հայաստան կոչուած այն հրաշագեղ ու դրախտավայր կիլիկիան՝ անհուն աւերակներու, միացող մոխրակոյտներու և արիւնի հեղեղներու սեւ ու կարմիր համայնապատկեր մը կը պարզէր ծովեզերքի երկայնքէն մինչեւ Ամանոսի ու Տօրոսի ստորոտները...

Այսքան չարիքներու, և այսքան բարբարոսութիւններու աղբիւրը՝ Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին և Եգիպտոսի ու Պաղատաի ամիրային միջեւ գոյութիւն ունեցող թշնամութիւնն էր:

Կիպրոսի թագաւորը, Սուլթան Ալէէլուրի կամ Շեխվէյիս Խանի ձեռքէն յափշտակած էր Եգիպտոսի Ալեքսանդրիան, յետոյ Սուլթանը ըստւարաթիւ բանակով մը յարձակած ու ետ առած էր զայն, վռնտելով բոլոր Կիպրացիները, շատերը ջարդելով ու մաս մըն ալ գերի վարելով: Եւ որովհետեւ Շեխվէյիս Խանը յաճախ իմացած էր որ Կիլիկիոյ Լեւոն թագաւորը թէ՛ ազգական և թէ՛ դաշնակից էր Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին, թէ՛ իր վրէժխնդրութեան թոյնը թափելու և թէ՛ իր աշխարհակալութեան տենչը յագեցնելու համար, Շահար Օղլի զօրապետի հրամանատարութեան տակ, Եգիպտական կատաղի գունդերը Կիլիկիոյ վրայ արձակած էր:

Լեւոն Ե. տեղի չի տար, իր Լիպարիտ զօրավարին հետ կը նետուի պատերազմի դաշտը, կ'ա-

հաքեկէ Ասիոյ անապատներէն ու Եգիպտոսի աւազուտներէն բուսած այդ բարբարոսներու վոհմակները, որոնք Որջերկրականի ալիքները ձեղքելով, ցամաք թափած էին իրենց մոլեգնութիւնը: Սակայն, փառաւոր յաղթութեան մը դափնիները չխլած Լիպարիտ, որ խիզախօրէն խուժանին շարքերուն մէջ նետուած էր, կարելի էր խոցուած, կ'իյնայ մարտի դաշտին վրայ ու Լեւոն ուժառայառ ու վհատ, կը ստիպուի հաշտութիւն մուրալ Սուլթանէն, որ յօժարակամ կը կնքէ հաշտութիւնը, և Ալիկիայէն դուրս կը հանէ իր բանակը:

Սակայն թշնամութիւնը թշնամութիւն էր, անմարելի ու մշտադառն, որովհետեւ Լեւոն Ե. եւրոպական արքունիքներու հետ իր կանոնաւոր թղթակցութիւնները կը շարունակէր, յաւէտ նրազելով նոր, ահաւոր ու հզօր Խաչակրութիւն մը, Միացեալ Եւրոպայի կողմէն, որ անտարակոյս վճռական ու մահացու հարուածը պիտի իջեցնէր թշնամիի գլխուն, պիտի վերականգնել տար իր մահամերձ թագաւորութիւնը, մէկ խօսքով, նոր դարազլուխ մը պիտի բանար Հայկական Պատմութեան մէջ...

Հէք երազաւոր, այդ խաչակրութիւնը միշտ կ'ուշանար, դատապարտուած՝ միշտ մնալու անիրական երա՛զ մը, իսկ իրականութիւնը, դաժան ու զգեստիչ ժպիտով մը, կը ցցուէր իրեն դէմ: Հին ոստիւններուն վրայ նոր մըն ալ աւելցած էր: Երկու անարկու իշխաններ, Տաւուա Պէկ ու Ապուլաքի, երկուքն ալ հզօր, Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին ճամբան բռնած հաւասար ուժերով, իւրա-

քանչիւրը տասնըմէկ հազար մարդերով, սովահար պիտի ընէին բովանդակ բնակողները:

Միւս կողմէ, Լեւոն Ե.ի անողոք հակառակորդները, թունդ ազգայնական ու Ս. Լուսաւորչի հարազատ ու մոլեռանդ սերունդէն, անխոստովանելի միջոցներու կը դիմէին, երկիրը փրկելու(?) շատին վեհապետի մը ձեռքէն, հոգ չէ թէ վերջնականապէս կորսնցնէր ան՝ իր քաղաքական անկախութիւնը:

Ներքին դաւեր ու սադրանքներ, արտաքին յարձակումներ և անվերջ պատերազմներ, ահա Լեւոն Ե.ի օրերուն Կիլիկիան:

Արար, եգիպտացի և ուրիշ զանազան ցեղախումբերէ բազկացած ուժեր, ամէն կողմէ պաշարած էին երկիրը, թէ՛ ծովէն թէ՛ ցամաքէն: Աջ ու ձախ կ'ասպատակէին, կը կսզոպտէին, կը թալէին, կը հրդեհէին, կը քանդէին, կը ջարդէին:

Թալան, հրդեհ, կոտորած. ահա Սիւ Նրբորդութիւնը՝ տարաբախտ Կիլիկիոյ վերեւ սաւառնած:

Հուրի Սուրի մէջ, մահուան հետ մտքառող ազգի մը ճգնաժամային գալարումները դիտող անխիղճ, անսիրտ, ազիրատ ու դաւաճան հայ իշխանները չէին դադրեր լարելէ իրարու դէմ իրենց դժոխային թակարդները:

Դարերու հնութեան մէջէն բարձրաճակատ ու խրոխտ ընթացած մեծ ազգի մը՝ Հայ Ազգին քաղաքական մահը կը պատրաստուէր Քրիստոնեայ Արեւմուտքին դէմ խորհրդաւոր Արեւելքին սընուցած արդար վրէժը լուծուելու համար...

Ուստի, հռչակաւոր Շահար Օղլին վերստի կ'երեւայ Կիլիկեան դաշտերուն մէջ իր մարդկային մարախներու գունդերով, որոնք կ'աւերեն ու կը քանդեն շատ մը գիւղեր, աւաններ ու քաղաքներ, և ի վերջոյ, առանց լուրջ դժուարութեան, կը յաջողին մանել Սիւ, Հայոց մայրաքաղաքը, որուն մէկ մասը կ'այրեն՝ անխնայ կոտորելով բընակչութիւնը, մեծ մասը՝ Լեւոն Ե.ի կուսակիցներէն:

Լեւոն Ե. հոն չէր, արդէն փախուստ տուած էր իր հակառակորդներու դաւադրութենէն զերծ մնալու համար, և իր երկրին մնացեալ մասերուն պաշտպանութիւնը ստանձնած էր, իրեն հետ առած ըլլալով բաւական թիւով զինուորական ուժեր:

Սակայն բազդը լքած էր զինք, եգիպտական շարքերուն հետ կատաղի ընդհարման մը մէջ վիրաւորուած, փախտական կ'ապաստանի հեռակայ, անմատչելի լեռներու մէջ:

Բ

Ա. Յ Ր Ի Թ Ա Գ Ո Ի Հ Ի Ն

«Իսկ Լեւոն արեայ առեալ ընդ իւր արս քանի մի, եւ պատահեալ մարտիս զօրացն եգիպտացւոց՝ եհար զնոսա չարայար, բայց չկարացեալ իսպառ զգեմ ունել՝ վսանգեցաւ եւ վերս ընկալեալ յանձին՝ փախստեալ անկաւ, անմատոյց լերինս, եւ չեղեցաւ առ ժամանակ մի. եւ ոչ ոմ գիտաց՝ թե զի՞ եղև նմա, եւ կամ յոչոքաւ եւ ել համբաւ զնմանէ, թե անկեալ իցէ նա եւ մեռեալ ի մարտիսն: Չայսպիսի գոյժ առեալ ճիկինն Լեւոնի՝ քաղուհին Հայոց Մարեամ, որ նստէր ի Տարսոն, եւ կոչիւր Մարուն 'Նշխոյ, պաշարեցաւ ի սուգ անհմարին, տեսեալ միանգամայն եւ զաւեր աշխարհին՝ յողբս եւ յարատուս համակեալ լայր անմիախարս:

Հ. Մ. ՉԱՄՉԵԱՆ

Տարսոնի արքայաքան պալատը՝ սեւերու մէջ, յուսամուտներուն վարագոյրները՝ սեւ, բազմոցներն ու բոլոր կահոյքը՝ սեւ, բոլոր սպասներն ու բոլոր հագուստները սեւ, սուգը կ'ընէր յանկարծ անյայտացած թագաւորին, որուն հետքը տակաւին չէր գտնուեր:

Իսկ թագուհին, Մարուն Նշխոյ, Կիլիկիոյ փարեղի ու ցանկալի թագուհին, իբրեւ այրի կը նստէր թափուր ու սգաւոր ապարանքին մէկ ան-

կիւնը, կուլար կ'ողբար անմխիթար, յաճախ դուրս կ'ելլէր, պալատին պատշգամներէն հեռաստանը դիտելու՝ յուսալով թերեւս հանդիպիլ խուճի մը, որ անտարակոյս, իրեն գիրկը պիտի վերադարձընէր կորսուած թագաւորը:

— Հէ՛ք թագուհի, կը մըմնջէին արքունիքի մարդիկը, այրի՛ մնաց. ո՞վ պիտի սփոփէ իր սիրտը, ա՛յնքան խոցուած, ո՞վ պիտի սփոփէ անոր վիշտը...:

Ամիսներ, քանի՛ քանի ամիսներ անցած էին անիծեալ օրէն ի իեր, երբ անյայտացման բոլոր լսուեցաւ Կիլիկիոյ ամէն կողմը, և դեռ զս'ւր կը փնտռէին Վեհափառ կորսուածը. չկար մէջտեղ: Անյայտ, աներեւոյթ եղած էր.

Կարծիքները կը տարբերէին, կասկածները բազմապատիկ էին:

— Վերջին ճակատամարտին մէջ ինկած է, կ'ըսէր ծեր զօրական մը, Արքունի թիկնապահներէն, որ մէկէ աւելի անգամներ մասնակցած էր պատերազմներու:

— Ո՛չ, ո՛չ, կը ժխտէր ուրիշ մը, Առիւծը չէ մեռեր, կը ննջէ:

— Եւ օր մը, թերեւս շատ մօտ օր մը, կը յարէր ուրիշ մը, յանկարծ պիտի վերադառնայ մեր ծոցը:

Եւ այսպէս, ենթադրութիւնները, կասկածները, երկիւղները կը շարունակէին վրդովել հանրային միտքը:

Ամէն մարդ կը սպասէր անհամբեր իր սիրելի վեհապետին վերադարձին. սակայն, ժողովուրդէն

մաս մը, մանաւանդ ազնուական դասակարգը, գրեթէ ամէնքն ալ Լեւոն Ե.ի ոխերիմ հակառակորդներ ու անոր մահուան ցանկացողներ, իրենց սեփական գործակալներուն ու վարձկաններուն բերանով սուտ լուրեր կը տարածէին, իբր թէ Լեւոն արքան գերի ինկած է, իբր թէ վատարար փախչելու միջոցին, նետահար սպաննուած է, իբր թէ հրաժարած է թագէն ու ինքզինք յաջողած է Եւրոպա նետել, իբր թէ, իբր թէ, վերջապէս հաշարումէկ իբր քեներով կը ջանային պղտորել հաւարակութեան միտքերը:

Մարուն Դշխոյի կուսակիցները, որոնց մէջ կային ո՛չ նուազ թիւով Լեւոն Ե.ի թշնամիներէն, կ'աճապարէին վերջ մը զնել այս տարտամ, այս վտանգաւոր կացութեան:

Թագաւորը կ'ապրէր, ուրեմն ինչո՞ւ տակաւին մէջտեղ չէր ելլեր, իսկ եթէ մեռած էր, կ'ըսէին, ինչ որ հաւանական է, գահը թափուր թողուլ չէր ըլլար. պէտք էր յաջորդը շուտով բարձացնել անոր վրայ:

Այս էր տիրող մտայնութիւնը:

Երկու հակառակ կուսակցութիւններ գոյու թիւն ունէին այն շրջանին մէջ, լատին ու հայ կուսակցութիւնները: Առաջինները Լուսինեան Տան ջերմ ուխտեալ և անդրդուելի պաշտպաններն էին, երբէք չպիտի ուզէին Լեւոն Ե.ի մահը լսել, ոչ ալ անոր անկումը տեսնել. իսկ միւս կուսակցութիւնը, զուտ հայկականը, կը սիրէր թագուհին և ասոր կը փափագէր յանձնեն Ռուբինեանց թագը:

Մակոյն թագուհին, հաւաքարիմ ամուսին,

չէր ուզեր ու չէր կրնար բնաւ հաշտուիլ այս վիճակին հետ. համակերպութիւնը դեռ չատ հեռի էր տիրանալէ անոր կամքին: Անհուն կսկիծով կը լսէր երբեմն իր շուրջի փափառները, պալատականներուն մէջ անցած դարձած գաղտնի խօսակցութիւնները, որոնք խիստ վիրաւորիչ էին իր փափուկ սրտին համար:

— Հէ՛ք թագուհի, այրի՛ մնաց...:

Աշնանավերջի տխուր օրեր: Տարսոնի դաշտը փաթթուած մռայլ ու խոնաւ գոյորչիէ պատանքի մը մէջ, կմախացած ու չոր ձիւղերնին երկինքն ի վեր կարկառած ծառերու դեղին տերեւակոյտը կը համածածկէր գետինը: Հեռաւոր հորիզոնին երկայնքը՝ միգապատ ու ձիւնասպիտակ լեռներու հոյակապ տեսարանը կը պարզուէր: Արքայական շքեղ պալատի հարաւակողմէն կը նշմարուէր Միջերկրականի արծաթի շղարշով ծածկուած ծիրանին, իրիկուան վերջալուսային բոցերով շողշողուն ու վառ:

Թագուհին, ամբողջ օրը պալատի խորը քաշուած, իր սգապատ ու սեւաթոյր առանձնատեմակին մէկ անկիւնը, երազած, լացած ու յուսացած էր:

Ինչպէս ըսինք, սովորութիւն ըրած էր՝ երբեմն ելլելու պատշգամբ, դիտելու, թերեւս նըշմարելու համար խուճի մը, բազմութիւն մը, թափոր մը, որոնք անտարակոյս, ինչպէս միշտ կը յուսար ու կ'երազէր ինք, պիտի բերէին, պիտի վերադարձնէին իր գիրկը՝ իր ցանկալին, իր պաշ-

տելին, Լեւոն Առիւծը, որ պիտի գար վերջ դնել
իր անմխիթար սուգին:

Այդ իրիկունը դարձեալ դուրս ելաւ պալատին
պատշգամբ, քիչ մը դիտելու համար հեռաստանը:

Նոյն պահուն, երեք հարիւր քայլ հեռուէն,
դէպի պսլաւը կ'ուղղուէր փոքրիկ թափոր մը,
որուն մէջ որոշակի կ'երեւնար սև գլուխ մը,
վեղարաւորի մը գլո՛ւխը:

Թագունին յանկարծ սթափած՝ երազային ցը-
նորներէ, ուր կը խորասուզուէր նոյն րոպէին,
գլուխը վեր առաւ, նայեցաւ ու գոչեց.

— Կաթողիկոսը, Կաթողիկոսը:

Այո՛, իրաւունք ունէր թագունին, նա ինքն
էր, Կաթողիկոսը, Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին զահա-
կալը, Տ. Մեսրոպ Հայրապետը:

Բայց ինչո՞ւ կուգար....:

Գ.

Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Ի Թ Ա Գ Ո Ի Հ Ի

Թագունին, անմիջապէս պատշգամբ թողած,
պալատին մարմարէ սանդուղներէն վար իջած,
պալատական սպաներուն և թիկնապահներուն հը-
րամայած էր մեծաշուք հանդիսաւորութեամբ մը
ղիմաւորել եկւորներուն թափօրը, որուն մէջ
գտնել կ'երագէր իր թանկագին, իր անփոխարի-
նելի կորուստը, Կիլիկիոյ թագաւորը:

— Ինչո՞ւ պիտի գայ հոս, կը մտածէր ինքն-
իրեն թագունին, արդեօք ի՞նչ անակնկալ պիտի
բերէ, ի՞նչ աւետիս. Կաթողիկոսին հոս գալը նշա-
նակալից է...:

Եւ արոփուն սրտով ու անհանդարտ քայլերով
կը չափէր պալատին սիւնաղարդ գաւիթը, մար-
մարակուս կամարներուն վեհաշուք ու տրորամած
լուսթեանը մէջ:

Թափօրը կը մօտենար, պալատի պողոտային
անկիւնէն կը նշմարուէր արդէն Հայրապետը, իր
հետեւորդներով:

Քանի մը վայրժեան ալ, և վեհափառ Հիւրը
պալատին արտաքին Դռուէն ներս կը մտնէր,
կ'առաջանար, մինչ թագունին ընդառաջ կը վա-
զէր:

— Ողջո՞յն Հայոց Տիկնոջ, ըսաւ Հայրապետը,
սրբազան աջը դնելով Դչխոյի գլխուն վրայ:

Վերջին Բերդը

Տ. Մեսրոպ Կաթողիկոսն էր այն աղեղարդ ու պատկառելի Սուրբը, որուն կ'ընկերանար ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցական մը. այսինքն ՍտյոՏ. Յովնանէս արքեպիսկոպոսը, արքունական քարտուղարը, Հետեւորդներուն մէջ աչքի կը զարնէին քանի մը բերդաւոր իշխաններ, ազգայնականներէն, որոնք կը պաշտէին Մարուն Դշխոյին անձը:

Տարսոնի արքունիքին մէջ եռուզեռ մը սկսաւ, թիկնապահներն ու սենեկապանները գործ վրայ, թագունին աջ ու ձախ հրամաններ կ'արձակէր:

Հայրապետը վեր առաջնորդուեցաւ իր հետեւորդներով, արքայական ընդունելութեան դահլիճը, մեծալայն սրահ մը, նկարագեղ որմնաշէն, ոսկեգրուագ ձեղունով ու կիճէ նուրբ ու յղկուն սիւնակներով:

Միջին դարու ճշմարիտ աւատապետի մը զըղեակին յար և նման, Տարսոնի հայ արքունիքը կահաւորուած էր ասիական պերճ ու շքեղ դորդերով ու հազուագիւտ հնութեան թանկազին առարկաներով:

Թագունին մօտեցաւ Հայրապետին, դշխոյաւայել փափկութեամբ մը համարուեց Ս. Աջը և ցոյց տուաւ հայրապետական թիկնաթողը, ճիշտ քովը դրուած Արքայական Գահին, որ Լեւոնի անյայտացման օրէն ի վեր սեւ քօղով մը ծածկուած կը մնար:

Հայրապետէն ետքը կարգով բազմեցան հետեւորդները իւրաքանչիւրն իրենց ցոյց տրուած տեղը:

Դէմքերը լուրջ էին ու մտախորհ: Հայրապետ, արքեպիսկոպոս, իշխաններ, ամենքն ալ իրենց նայուածքը կեդրոնացուցած էին Հայոց Դշխոյին վրայ, որ սեւ գգեստներուն մէջ աւելի գեղեցկացած, հրեշտակային շնորհ մը, քաղցրութիւն մը կը սփռէր իր շուրջը:

Պահ մը բոլոր աչքերը սեւեռուն, իրարու հանդիպեցան:

Այդ աչքերուն մէջ աչք մը կար միայն, որ կուլար. Հայոց Տիկնոյ: Այլի համարուած Դըշխոյին սիրարար, ծաւի և վճիռ աչքերը...

Հայրապետը խղեց վերջապէս լուսթիւն, ը մինչ թագունին կը չարհարուէր անձկոտ ոպաստմի մը մէջ:

— Հայոց Տիկն, ըսաւ գորովոտ շեշտով մը, գիտէ՞ք մեր այցելութեան շարժառիթը:

— Կրնամ գիտնալ, յարեց թագունին թախժադէմ, անշուշտ օրհնաբեր ու բարեհմայ կ'ընդունիմ այս անսպասելի այցելութիւնը:

— Այո՛, զաւակս, շարունակեց Հայրապետը, հետզհետէ տալով իր ձայնին աւելի քաղցրութիւն և իր դէմքին՝ աւելի գուրգուրանք ու լրջութիւն, պէտք է ընդունիք այդպէս, մենք եկած էնք թեթեւութիւն ու սփոփանք բերելու Ձեզի, Դշխոյ, և կը յուսանք թէ մեր հայրական յորդորներուն պիտի ունսաք սիրայօժար:

— Ինչ յորդորներ, սրբազան Հայրապետ, ընդմիջեց թագունին:

— Գիտէ՞ք անշուշտ, շարունակեց Կաթողիկոսը, Կիլիկիոյ տէրը, համայն ազգիս առաքինի

ու բարերար արքան տակաւին անյայտ կը մնայ, և երկիրը սուգի մէջ թաղուած, զո՛ւր կը սպասէ անոր :

— Ի՞նչպէս, ընդմիջից թագուհին դողով, Սրբազան Հայրապետ, նոր լո՛ւր մը բերած էք արդեօք, ի՞նչ կայ, միթէ նոր զժրաղղութիւն մը պիտի իմանամ :

— Ո՛չ, ո՛չ, սիրելի Դշխոյ, յարեց Հայրապետը, ուրիշ ի՞նչ աւելի մեծ զժրաղղութիւն կըրնայ գոյութիւն ունենալ քան այն՝ որ արդէն կը ծանրանայ մեր սրտերուն վրայ և որ սուգով կը պատէ աշխարհը :

Միւս ներկաները, լուռ ու տխուր, երկիւղածօրէն կը հետեւէին այս խօսակցութեան որ հետըզհետէ շահեկանութիւն կը ստանար :

— Բայց, շարունակեց կաթողիկոսը, մինչեւ ե՛րբ պիտի տեւէ այս տարտամ ու տրտում կացութիւնը, դուք ի՞նչ կը խորհէք, Դշխո՛յ :

Ներկաները ցնցուեցան :

Թագուհին կը սարսուար, սև սև նախաղդացումներէ շարչարուելով : Հայրապետին խորհրդաւոր հարցումին պատասխանելու ինքզինքը անկարող կը դգար, ա՛յնքան յուզուած էր ու ընկճուած :

— Ձէ՛ք խօսիր, սիրելի Դշխոյ, կը պնդէր հայրապետը, ի՞նչ կը խորհիք դուք, արդեօք ի՞նչ է դարմանը, մինչեւ ե՞րբ պիտի տեւէ այս ամուլ թպասումը, որ կը կապէ մեր ձեռքերը :

— Ի՞նչ, ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, գոչեց թագուհին զայրացկոտ շեշտով մը, պարզ խօսեցէ՛ք, սրբազա՛ն հայրապետ, արդեօք բօ՞թ մը պիտի հաղոր-

դէք ինծի ու չէք կրնար, ըսէ՛ք կ'աղաչեմ, մի՛ ծածկէք ինէ, ի՞նչ է պատահեալ :

— Ո՛չինչ, սիրելի Դշխոյ, յարեց Կաթողիկոսը, նոր բան չէ պատածը, ամէնուս ծանօթ է արդէն, արքային անյայտացումը . . . :

Եւ ալեհեր գլուխը ձեռքերուն մէջ առաւ :

Ճաղատ ճակատը կ'այրէր, սպիտակ ընքուիւններուն շուքին տակ կը փայլատակէին երկու խորունկ, սև ու թափանցող աչքերը : Ի՛նչմը պայծառ, անխորշո՞ւ տակաւին, հակառակ իր եօթանասուն և աւելի ձմեռներուն, համակ բարութիւն կը բուրէր ու գործանք :

Դարձաւ արքունական քտրտուղարին, որ, ինչպէս ըսինք, իրեն կ'ընկերանար, յայտկապէս հրաւիրուած Սիսէն, որուն արքեպիսկոպոսն էր :

— Սրբազան եղբայր, ըսաւ անոր, պատմեցէ՛ք եղելութիւնը Դժխոյին, ժամանակը շատ սուղ է, բոպէները կը սուբսն և վտանգը տակաւ կը մեծնայ, կը սպառնայ . . . :

Տ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը թիկնաթոռին մէջ երերալ սկսաւ, ու, խիստ կարեւոր գաղտնիք մը հաղորդելու պատրաստուող մէկու մը պէս, պահ մը խորհրդաւոր նայուած մը պարտցուց իր չուրջը, մէկ երկու անգամ հագած, և, իր մետաքսաթել երկայնաձիգ մօրուքը մատներովը սանտրելով, յուզուած դէմքով մը .

— Հայո՛ց Տիրուհի, ըսաւ քնքոյլ ու փաղաքուշ ձայնով մը, որ կը դողդոջէր, գիտէ՞ք ի՞նչ է խնդիրը, կը խնդրեմ որ ուշի ուշով ունկնդրէք :

Թագուհին, ինքզինքը ամփոփելով, արձանի

մը պէս անշարժ, կաղմ ու պտտաւոր կ'երեւար, անթարթ աչքերը յառած եպիսկոպոսին:

— Սրբազան Հայր, ըսաւ, կ'աղաչեմ, շատ մի տանջէք զիս. հոգիս արդէն նեղուած է, վիշտերու, հոգերու, կասկածներու և ամենօրեայ տառապանքներու դէմ մաքառելէ յոգնած, շուտ ըրէ՛ք, ո՞ղջ է արքան, ունի՞ք բարի լուր մը:

— Դշխոյ, յարեց արքունական սրբազան քարտուղարը, մի՛ այլ եւս զրալիք տառով:

— Ի՞նչպէս...

— Արքային կեանքը, շարունակեց եկեղեցականը, Արարչին ձեռքին մէջն է, ո՞վ զիտէ...:

— Մեռա՞ւ արդեօք, բացազանչեց թագուհին ողբազին հեծեծանքով մը. և դուք չէ՛ք յայտներ:

Ու լուսթիւնը, ցուրտ, ահաւոր, խորունկ, տիրապետեց արքայական դահլիճին մէջ:

Ներկաները, ստոյգ աղետի մը հարուածին ներքեւ, լուռումուռ զիրար կը զիտէին. առանց համարձակելու ջնջել բառ մը:

Թագուհին յանկարծ փղձկեցաւ, արցունքի հեղեղ մը կ'ողողէր անոր թաւիչ այտերը:

Հայրապետը սրտնեղած ու քիչ մըն ալ դայ-բացկոտ, դառնալով արի եպիսկոպոսին.

— Զրտէ՛ք, սրբազան եղբայր, ինչո՞ւ կը ծամ-ծըմէք...:

Արքեպիսկոպոսը վերջին ճիգով մը.

— Մեծ Դշխոյ, ըսաւ, եկած ենք հոս, բո-վանդակ Կիրիկիոյ ժողովուրդին կողմէն, Զեզի յանձնելու արքայական թագը, և խնդրելու որ այսուհետեւ Դո՛ւք ձեռք առնէք կառավարութեան

դեկը, ազգին տիեկոծ նաւը հանելու համար խա-զաղ ու ապահով նաւահանգիստը...:

— Բայց ո՞ւր է, Սրբազան, գոչեց թագու-հին, ո՞ւր է թագին պետը:

— Անոր վեհափառ հոգին, պատասխանեց դողդոջ ձայնով մը, թող երկինքի բարձունքէն հսկէ ձեր վրայ, Դշխոյ, և մեր անտէրունչ ու հա-լածական ազգին վրայ...:

Մարուն Դշխոյին գեղեցիկ աչքերը տակաւ կը նուաղէին ու անոր ամբողջ մարմինը կը դողար:

— Մեռաւ Լեւոն, կանչեց լալակոծ, խաւա-րեցաւ արեւս...:

Փառէն վար սահեցաւ, անկենդան փռուեցաւ գետին:

Նուաղած էր:

Սրբազան հայրապետը գլխուն վերեւ, չըջա-պատուած իր հեաւորդներով, բոլորը շուարած ու ոտքի կեցած, աղօթք մը կը մրմնջէր:

Քանի մը վայրկեան այնպէս զգայազուրկ մը-նալէ յետոյ, սթափեցաւ թագուհին և շուրջը թա-ւալելով իր յուսահատ ու թախմատած նայուածքը, հառաչեց նախ. յետոյ խելայեղ շարժումով մը, յուսահատօրէն ախուր ճիչ մը փրցուց:

— Էհ ուրեմն, կը հեծեծէր, Լեւոնիս մահ-ւոն բո՞թը կը բերէք ինծի:

— Օրհնեա՛լ են կամք Տեառն, ո՞վ Դշխոյ, յարեց Հայրապետը, մեռա՞ւ արքայն, ո՞ղջ է Դըշ-խոյն, այս է Աստուծոյ կամքը, դո՛ւք էք, այ-սուհետեւ Հայոց թագին ժառանգն ու տէրը:

— Կեցցէ՛ Մարուն Դշխոյն, գոչեցին իշխան-ները, և դահլիճին ոսկեդրուաք ձեղունը թնդաց:

— Օ՛ն ուրեմն, շարունակեց Հայրապետը, Հա-

յոց Տիկի'ն, սրբէցէ՛ք ձեր արցունքը, զօրացէ՛ք Ս. Խաչին ապաւինեցէ՛ք:

Թագունին տակաւ կ'ընտելանար անողոք իրականութեան և իր բոլոր ուժերը կը հաւաքէր համակերպելու համար անոր: Արդէն, Հայրապետին կրկնակի յորդորներն ու մխիթարականները ներգործած էին անոր վրայ, մանաւանդ որ ինք՝ Թագունին՝ ճշմարիտ քրիստոնէսայ մըն էր, ջերմնուանդ հաւատացեալ մը, կրեցով կորովի հոգի մը՝ կեանքի հարուածներուն դէմ կուրծք տալու աստիճան տուկուն, փափուկ ու զգայնիկ սիրտ մը՝ կրօնային խոստումներու և հանդերձեալի երանութիւններուն հանդէպ քաբախուն:

Ուստի ինքզինք դիւցադնօրէն մահացու վիշտին դէմ պաշտպանելով:

— Սրբազան Հայրապետ, մրմնջեց, կը խոնարհիմ Աստուծոյ կամքին առջեւ, պատրաստ եմ գործադրելու ձեր հրամանը, իմ ազգիս փրկութեան համար:

— Օրհնեա՛լ է Արարչին կամքը, Դշխո՛յ, տիեզերք համօրէն կը խոնարհին ու կ'երկրպագեն Անոր առջեւ. մենք, Անոր տրուպ ու մեղապարտ ճամբան որ դէպի փրկութիւն կը տանի:

— Յոյց տուէ՛ք ինծի այդ ճամբան, յարեց Թագունին:

— Համակերպի՛լ է, Դշխոյ, շարունակեց Կաթողիկոսը, Թագաւորը մեռա՛ւ, ո՛ղջ է Թագունին:

Մարուն Դշխոյ դարձեալ իր մէջ զգաց ուժի փուլը մը: Կաթողիկոսին վերջին բառերը հրաշէկ շամփուրի մը պէս խաչեցին իր ըղեղը. վե-

րըստին թուլացաւ ու ինկաւ գահին ոտքը:

— Մեռա՛ւ Թագաւորը...

Այս հարցականը միայն լսուեցաւ, յետոյ, ահաւոր լուծիւն մը տիրեց:

Կաթողիկոս, արքեպիսկոպոս, իշխանները ամէնքն ալ շուարած, պահ մը խորհրդաւոր ակնարկներ փոխանակեցին իրենց միջեւ:

Լեւոնի խորհրդաւոր անյայտացման շուրջ հընարուած զարհուրելի տառապեցներ խանդարած էին վատարախտ Մարունի ջղային դրութիւնը, անոր փափուկ առողջութիւնը քայքայելու աստիճան: Օրերով ծոմապահութիւն, գիշերային յաճախակի հսկումներ, յարածուն մտմտութներ, յուզումներ ու տազնապներ. այս ամենը թունաւորուած էր անոր կեանքը. այնպէս որ, փոքրիկ յուզում մը բաւական կ'ըլլար անոր սրտի բաբախումները բազմապատկելու:

Հազիւ սթափած, ինքզինք ամփոփեց. վերըստին բազմեցաւ գահը, և ցաւագին նայուածք մը ձգելով շուրջանակի:

— Սրբազան Հայրապետ, հեծկլտաց, ներեցէ՛ք տկարութեանս:

— Հանդարտեցէ՛ք, աղջի՛կս, յորդորեց Հայրապետը, կենսական է վայրկեանը, թշնամին պաշարած է ծովեզերքները, անթիւ անհամար զօրագունդեր կ'ասպատակեն մեր քաղցր երկիրը:

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Թագունին, կ'ամայանայ Կիլիկիա, դաշտերը կը պարպուն աշխատաւոր գիւղացիներէն, որոնք լեռները կը փախչին փրկելու համար իրենց կեանքը:

— Եւ եթէ քիչ մըն ալ տեւէ այս վիճակը, ընդ-
միջեց արքայական բարտուղար արքեպիսկոպոսը,
հայրենիքը աւերակի մը կը վերածուի, եկեղեցի-
ները, վանքերը, սրբազան տաճարները մէկիկ
մէկիկ կը քանդուին:

Եւ մենք, միջամտեց յանկարծ ներկայ իշխան-
ներէն ասպետորդի Մանուէլ, որ ջերմ հաւատաց-
եալ մըն էր Եւրոպայի պաշտպանութեան, ոճրա-
գործ անտարրերութեամբ մը կը դիտենք այս ա-
մենք:

— Ի՞նչ ընենք ուրեմն, գոչեց թագուհին, ո՞ր
դիմենք, խօսեցէ՛ք, արդեօք ի՞նչ կրնանք ընել,
կա՞յ դարման մը:

— Դարմանը բերած ենք մեղի հետ, ո՛վ Դըշ-
խոյ, յարեց Հայրապետը, դո՛ւք էք, դո՛ւք պիտի
ըլլաք դարմանը:

— Ի՞նչպէս...:

— Մտիկ բրէ՛ք, շարունակեց Հայոց Հայրա-
պետը. մեր ազգին ճակատագիրը յանձնեցինք Ձեր
ձեռքերուն մէջ. ո՛վ Դշխոյ, բայց ազգը զոհողու-
թիւն մը պահանջէ ձեռնէ:

— Պատրաստ եմ զոհուելու, ընդմիջեց թա-
գուհին:

— Ուրեմն, շարունակեց Հայրապետը քաջա-
լերուած, ա՛յս ժամէն կ'սկսի Կիլիկիա չունչ առնել
և յուսալ տպագային որ խոստմնալից է. միայն
ինչպէս որ ըսի, զոհողութիւն մը պէտք է ընէք
դուք, և ասիկա՝ երկրին ու ազգին փրկութեան
համար:

— Մեռնի՛ր, ընդմիջեց թագուհին, սիրայօ-
ժար կ'ընդունիմ:

— Ապրի՛ր, ո՛վ դշխոյ. յարեց Հայրապետը,
ապրի՛ր կը պահանջեմ ձեզնէ այնպէս, ինչպէս կը
վայելէ դշխոյի մը, Կիլիկիոյ Հայոց Տիկնոջ. ապրի՛ր,
ո՛չ իբրեւ այրի, ինչպէս որ մինչեւ ցարդ ապրե-
ցաք. այսուհետեւ պէտք է մէկդի նետէք սեւ քո-
ղը, պէտք է վերստին հագնիք դշխոյական ծիրա-
նին. պէտք է վերանորոգէք ձեր ձեռքը, որպէս
զի՛ ձեզի հետ վերանորոգուի Կիլիկիա, հոսկցա՞ք:

— Ներեցէ՛ք, Սրբազան Հայրապետ, աւելի
պարզ խօսեցէ՛ք:

— Ո՛վ դշխոյ, կրկնեց Հայրապետը, պէտք է
թաղէք անցեալը, պէտք է որ ամուսնութիւն մը
կնքէք, պէտք է Հայոց թագը պատուաստի եւրո-
պական արքունիքի մը թագին հետ, որպէս զի կա-
րենանք դուրս ելլել պատիւով այս քաղաքական
փոթորիկներուն մէջէն:

Մարուն դշխոյի դիմագծերը սպառնական ծա-
մածուսներ առին. չեչտակի նայեցաւ ներկանե-
րուն. և

— Սրբազան Ոայրապետ, ըսաւ, դո՛ւք էք որ
ինծի կ'առաջարկէք այս... անհեթեթ առաջար-
կը. միթէ կրնամ չրթունքս մօտեցնել այդ... ըմ-
պելիւին, միթէ քիչ կը գտնէք տառապանքս, և կը
պահանջէք ինչ բան մը, որ աւելի դառն է քան
մահը:

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեց Կաթողիկոսը կշտամբոտ
չեչտով մը, կը սխալիք դշխոյ, և չարաչար կը
սխալիք. հայրենիքի փրկութիւնը կը պահանջէ

ձենէ այդ զօհողութիւնը. կ'աղաչեմ, մի պնդէք, մի՛ յամառիք, պէտք է այսօր իսկ վերջանայ այս գործը:

— Ամուսնանալ, Սրբազան Հայրապետ, կը պողատէր թագուհին, Լուսինեան Լեւոնէն ետքը, միթէ կարելի՞ է, ո՞վ պիտի կրնայ խել սրտէս ա- նոր յիշատակը, ինծի համար այսուհետեւ մէկ բան կը մնայ ընել:

— Ի՞նչ...

— Քաշուիլ...

— Ո՛ր քաշուիլ հարցուց Կաթողիկոսը:

— Վա՛նք մը պատասխանեց թագուհին, ա- ոանձնանալ, հարսնանալ Քրիստոսի հետ...

— Վանեցէ՛ք այդ տխուր մտածումները, Տի- կին, դուստրիք մը պիտի համարուիք այն ատեն. պատմութիւնը պիտի դատապարտէ ձեր այդ ա- րարքը. ձեր սիրտը, հայրենիքին ազատութեան համար բարախող այդ փափուկ սիրտը կրնա՞յ մի- թէ հանդուրժել Լեւոնի երկրին վերջնական կոր- ծանման:

Վերջապէս, Կաթողիկոսին ու իր հետեւորդ- ներուն թախանձազին ստիպումներէն, մանաւանդ առաջինին կորովի յորդորներէն ընկճուած, տեղի տուաւ թագուհին:

— Քանի որ ազգային քաղաքականութիւնը կը պահանջէ, ըսաւ, կը հաւանիմ:

Հաւանութիւն տուած էր:

Անմիջապէս պատգամաւորութիւն մը ղրկեց Սիկիլիոյ արքունիքը, Մարուն Դչխոյի ազգականին՝ Փիլիպպոս թագաւորին, նաեւ Հռովմի Ս. Պապին

անոնց ազդու միջամտութիւնը խնդրելու, վերջին անգամուան համար, Եւրոպայի զինեալ պաշտպա- նութիւնը ձեռք բերելու նպատակով:

Պատգամաւորութիւնը շուտով նշանակուեցաւ.

— Սոց Տ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, արքունի քարտուղարի հանգամանքով, և իրեն թարգման կարգուեցաւ ասպետական շառաւիղներէն Մանուէլ իշխանը, քաջ լատինագէտ եւ միեւնոյն ժամանակ նուրբ դիւանագէտ մը:

Հայրապետը կը պատրաստուէր մեկնիլ իրեն- ներուն հետ, երբ ներս մտաւ սենեկապետը:

— Ի՞նչ կայ, հարցուց թագուհին:

— Հայոց Տիկի՛ն, պատասխանեց սենեկա- պետը, մինչև զետիւն խոնարհելով, բանբեր մը:

— Բանբեր մը, մեքենայօրէն կրկնեցին բո- լոր ներկաները:

Եւ ամէնքը միասին ոտքի ելան:

Արեւը վաղուց հեռացած էր արեւմուտքի լեռ- ներուն կատարներէն, Տարսոնի վրայ կը տարած-ւէր գէշ մթութիւն մը, արքայական պալատին շուջը խորունկ լուսութիւն մը կը տիրէր, մերթ ընդ մերթ ընդհատուած՝ քաղաք վերադարձող կարա-ւաններու ազմուկներէն, որոնք կը կորսուէին մօ-տեցող գիշերուան տախաւ թանձրացող ստուեր- ներուն մէջ:

Արքունիքին լոյսերը կը վառէին արդէն, և Դչխոյին հիւրերը կը քաշուէի իրենց յատկացուած յարկաբաժինը, թագուհին առանձի թողելու հա-մար բանբերին հետ, որ սենեկապետին յայտարա-րութեան համաձայն, չատ կ'աճապարէր:

Դ.

ԲԱՆԲԵՐԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը, արքունի քարտուղար Ստոյ Տ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, իրենց ընկերացող երեք իշխաններուն հետ, պալատի յատուկ յարկարոժինի առանձնասենեակ մը քաշուած, կը պատրաստէին խնդրագրերը, որոնք պիտի մատուցուէին՝ մէկը Հռովմի Գրիգոր Թ. Պապին և միւսը՝ Սիկիլիոյ Փիլիպպոս թագաւորին, հայ պատգամաւորութեան ձեռքով, որ հետեւեալ օրը պիտի ճամբայ ելլէր Արեւմուտքի ջուրերը:

Իսկ թագուհին, իր առանձնասենեակին մէջ, նոյն պահուն կ'ընդունէր իր սենեակապետին ազգարարած բանքերը, թուիս դէմքով, սեւաչուի, սևընքուի, միջակ հասակով, քիչ մը գիրուկ, բաւական անսքոտ կտրիճ մը, ճամբորդութեան տրեխը ոտքը, քրախըրը դեռ կը հոսէր ճակատն ի վար:

Ծունկի եկած Դչխոյին առջեւ, զգուշաւոր ու երկիւզած զիբքի մը մէջ, ձեռքերը ղողղողալով, ծրար մը հանեց ծոցէն ու գետինը դրաւ:

Թագուհին սեւեռարիւր կը հետեւէր այս խորհրդաւոր մարդուն մէջ մի շարժումին:

Մարդը քակեց ծրարը, մէջէն հանեց գրքոյկ մը, մետաքսէ ժապուէններով, բեհզի մէջ փաթթուած և զայն երկնցներով աիկնով:

— Վեհափա՛յլ տիկին, ըսաւ ղողղոջոյն ձայնով ու երկչոտ շարժումներով մը, աւանդ մըն է, առէ՛ք, բացէ՛ք, պիտի տեսնենք:

Մարուն Դչխոյին աչքերը շողացին, վայրկենապէս անդրադարձաւ, շատ մօտիկ անցեալի մը վերջնամովը սարսռաց:

— Զեզի՛ կը պատկանի, շարունակեց բանքերը, Հայոց Տիկին, մեր պաշտելի թագաւորին բանակաւարէն կուգամ, և...

Բանքերը խօսքը չաւարտած, թագուհին՝ գրքոյկը պինտ մը բռնած, խեղալիցօրէն գոչեց.

— Թագաւորին բանակաւարէն...

— Այո՛: Մե՛ծ Տիկին, պատասխանեց բանքերը, բանակաւարէն կուգամ ճիշտ ութ օր է որ մեկնած եմ, գիշերները քալելով, ցորեկները դադար առնելով սեպ ժայռի մը գագաթը կամ միջին թաւուտքի մը մէկ անկիւնը:

Մէ՛կ ակնարկով ճանչցաւ, իր սիրականին՝ Լեւոն Ե.ի ձեռագիր աւետարանը...

Երեսին կը տանէր, գրգանքով կը համբուրեր սուրբ մատենիկը, իր պաշտեցեալին ձեռքով գրուած ու նկարուած. արցունքներովը, կ'ողողէր մագաղաթը, մոռնալով պահ մը բանքերին ներկայութիւնը:

Բանքերը սակայն կ'աճապարէր:

— Ըսելիքներ ունիմ, Հայոց Տիկին, շարունակեց, թէև յոգնած դադրած, ութ օր անընդհատ ճամբորդութենէ մը կուգամ, սակայն այս գիշերունէ ստիպուած եմ վերադառնալ:

— Ո՛ւր հարցուց թագուհին, առանց իր աչքերը հեռացնելու ձեռագիր մատենիկէն:

— Բանակավայրը, պատասխանեց բանբերը:

Թագուհին նո՛ր անդրադարձաւ: Ձեռագրին էջերուն մէջ թաղուած, բանբերին յայտարարութիւնները չէր ըմբռնած:

— Ո՛ր բանակավայրը, հարցուց տենտագին:

— Թագաւորին, պատասխանեց բանբերը:

— Տեսա՞ր զինքը...

— ...

Ցրտասարսուռ լուռութիւն մը, ա՛յո եղաւ բանբերին պատասխանը:

— Ո՞վ ուրեմն յանձնեց քեզի այս աւանդը, հարցուց թագուհին սպառնական շեշտով մը:

— Մարաջա՛խտը, պատասխանեց բանբերը, առանց վրդովուելու:

— Մարաջա՛խտը, կրկնեց թագուհին, ի՞նչ պէս կը կոչուի:

— Սոհիէր, պատասխանեց բանբերը, մեր սիրելի արքային հաւատարիմ զինակիրը, չէ՞ք յիշեր, մոռցա՞ծ էք, Մե՛ծ Տիկին:

— Բայց թագաւորը, դարձեալ հարցուց թագուհին անձկոտ ու տենդոտ շարժումով մը, չը տեսա՞ր զինքը:

— Տիկին, կամփայց բանբերը զոգահար, չէի կրնար տեսնել:

— Ինչո՞ւ...

— Վերաւորուած էր, շարունակեց բանբերը ողորմուկ ձայնով մը, վրանին մէջ կը գարմանուի կ'ըսէին:

Մարուն Դշխոյին յուզումը կարելի չէր նկատագրել, տեսակցութիւնը տակաւ վրդովիչ կը դառնար:

Ինքզինքը զսպելով:

— Ի՞նչ ըսաւ քեզի մարաջախտը, հարցուց:

— Տարսոն պիտի տանիս ըսաւ ինծի, պատասխանեց բանբերը, այս աւանդը պիտի յանձնես Մարուն Դշխոյին, թագաւորին յիշատակը:

— Թագաւորը չպիտի՞ դայ, հարցուց թագուհին, ամէն ճիգ ընելով զսպելու իր ներսի դին յուզուող ու պոռթկալ սպառնացող փոթորիկը:

— Չեմ գիտեր, պատասխանեց գեղջուկը միամիտ դօնով մը, վրանին շուրջը պահակներ կը սպասէին, արգելքը խիստ էր, անկարելի էր մուտքը:

— Ինչո՞ւ համար այդքան խիստ արգելք, հարցուց թագուհին:

— Մարաջախտը պատուիրած էր, շարունակեց բանբերը, իրմէ և Ծիմի կոմսուհիէն զատ ո՛չ ոք կրնար վրանէն ներս մտնել:

— Ո՞վ կը դարմանէր թագաւորին վէրքը:

— Ներեցէք, Մե՛ծ Տիկին, յարեց բանբերը, մոռցայ, վերաբոյժը միշտ վրանին մէջ կը մնար, արքային քովէն բնաւ չէր գառուեր, այսպէս կը կը պատմէին զինուորները:

— Բնակավայրը գիտե՞ս, ո՛ւր է, հարցուց թագուհին:

— ...

Բանբերը չէր խօսեր:

— Ինչո՞ւ լռեցիր, կշտամբեց թագուհին, չըսե՞ս, ո՛ւր է բանակավայրը:

Վերջին Բերդը

— Չեմ... չեմ... գի...տեր, կակաղել ըսկըսաւ բանքերը, չեմ կրնար յայտնել:

— Ինչո՞ւ...

— Երդո՞ւմ տրուած է ինծի, Տիկին...

— Բայց ինձի համար չէ՞ այդ երդումը, առարկեց թագունին:

— Ներեցէ՛ք, Հայո՛ց Տիկին, մահուան պատիժով արգիլուած եմ Ձեզի յայտնելու այս գաղտնիքը...

Թագունին համոզուեցաւ, զո՛ւր էր նեղել ու չարչարել մարդուկը, և սակայն ուղեց անդամ մըն ալ, վերջին անգամ մը փորձել բերնէն խլելու բանքերին գաղտնիքը.

— Շա՛տ լաւ, ըստ, ա՛լ չեմ ստիպեր քեզ, կարի՛ճ, բայց, ըսէ ինծի, մարաջախտը ի՞նչպէս էր, արաո՞ւմ թէ զուարթ, երբ քեզի կը յանձնէր այս գրքոյկը:

— Տիկին, թոթովեց, ըսե՛մ չիտակը, շատ տրաու՛մ ու մտածկոտ ելեւցաւ ինծի:

— Ֆիմի՛ կոմսունին ալ տեսար, չէ՞:

— Մարաջախտին հետ էր, պատասխանեց բանքերը, շատ յուզուած կը թուէր, մերթ ընդ մերթ աչքերը կը սրբէր, յաճախակի վրանը կը մտնէր ու դուրս կ'ելլէր...

— Բան մը չիմացա՞ր թագաւորին համար, ի՞նչ կը պատմէին:

— Կ'աղաչեմ, Տիկին, սկսաւ աղերսել բանքերը, չատ մի՛ հարցափորձէք զիս այս մասին, բա՛ն մը չեմ գիտեր:

— Ձը լսեցի՞ր բան մը, ի՞նչ կը խօսէին, դարձեալ հարցուց թագունին:

— Կը պաղատիմ, ո՛վ բարի դշխոյ, բացաւ գանչեց բանքերը, այդ մասին արգիլուած եմ խօսելու. կը խնդրեմ միայն, շուտով ճամբեցէ՛ք զիս: Ձեր կողմէն անդորրագիր մը պէտք է տանիմ մարաջախտին, աւանդը նոյնութեամբ և անվթար ձեզի յանձնած ըլլալս հաստատող, արդէն շատ ուշացած եմ, բանակաւայրին մէջ ո՛վ գիտէ ի՞նչ չարագուշակ մեկնութիւններ կուտան այս պահուս, իմ յապաղմանս համար:

— Մի՛ աճապարեր, կարի՛ճ, տնտարակոյս պիտի տամ քեզի անդորրագրի մը, ըսաւ թագունին փառաբան շնչով մը, բայց ինծի չըսիր թէ ի՞նչպէս էր թագաւորին վէրքը:

Բանքերը գլուխը ծռած, ա՛լ չէր խօսեր, ճշմարիտ սփինքս մը:

Սակայն թագունին տակաւին չէր յուսահատած, կը խորհէր ո՛ր և է կերպով խլել բանքերին գաղտնիքը. ուստի, կնոջակոսն գորովի ամենափափուկ ու փորձիչ շնչով մը.

— Սիրո՛ւն կարիճս, ըսաւ, ինծի նայէ՛, Հայոց թագունին է որ քեզի կը խօսի, քանի որ երդւած ես, ըսէ՛ միայն, ո՞ղջ է թագաւորը:

— . . .

— Ինչո՞ւ լուռ թիւն կը պահես, ինչո՞ւ կը խուստանդես զիս, անգո՞ւթ մարդ, յանդիմանեց թագունին:

— Դեռ ողջ էր, պատասխանեց վերջապէս թոթովելով:

— Յետո՞յ...
 — Բայց... շարունակեց ակամայ, յուսահա-
 տական կը գտնէին.
 — Ի՞նչը...
 — Վիճակը:
 — Ինչպէս:
 — . . .

Դարձեալ լռութիւն:

Եւ կարելի չեղաւ բաւ մը խել անոր բերնէն:
 Բանքերին լեզուին տակ թերեւս պահուած էր
 գաղտնիքներուն ամենէն զարնուրեկին, ո՞վ գիտէ,
 սակայն, սփինքսի լռութիւն մը պատուիրուած էր
 անոր:

Թագուհին զայրացած՝ ոտքի ելաւ, սենեկա-
 պետը կանչեց և աղբարարեց նոյն գիշերը պալա-
 տին մէջ վար դնել այդ խորհրդաւոր մարդուկը,
 որ յանդգնութիւնը կ'ունենար անդրդուելի մնալու
 իր յամառութեան մէջ և արհամարհելու Հայոց
 Դշխոյին... աղաչանքը:

Ե.

Մ Ո Ի Բ Ա Յ Ի Կ Ճ Գ Ն Ա Ի Ո Ր Ը

Առանց կարենալ թափանցելու բանքերի գաղտ-
 նիքին, թագուհին անդորբազիր մը տուած էր ա-
 նոր ու հետեւեալ առտուն ճամբու դրած էր զա-
 նի, մասնաւոր գիր մըն ալ ուղղելով մարաշխաւ
 Սոհրէի, թախանձագին պաղատելով իրեն շուտով
 ստոյգ լուր մը հաղորդելով իր սիրական էրկան՝
 Լեւոն թագաւորին առողջական վիճակին վրայ:

Իսկ Տ. Մեսրոպ Կաթողիկոս նոյն օրերուն
 մէջ մեկնած էր Տարսոնի պալատէն, Մարուն Դըշ-
 խոյին ստորագրել տալէ յետոյ կարգ մը կարեւոր
 խնդրագրեր, Սիկիլիոյ թագաւորին ու Հռոմի Ս.
 Պապին ուղղեալ: Նոյնպէս Եւրոպա մեկնած էր
 այդ թուղթերը աւանդ հայ պատուիրակութիւնը:

Մարուն Դշխոյին պալատին մէջ խորհրդաւոր
 շշուկներ չըջան կ'ընէին այդ օրէն ի վեր: Արքու-
 նիքի սուգը կէս մը վերցած էր, ու պալատական-
 ները խնդումներս իրարու կ'աւետէին Հայոց Տիկ-
 նոյ մօտալուստ ամուսնութիւնը՝ եւրոպական ար-
 քունիքներէն իշխանի մը հետ: Մայրաքաղաքին
 վրայէն կարծես թէ՝ նոր յոյսերու զովարար գեփիւռ
 մը փչել սկսած էր:

Լեւոնի անյայտացումը գաղտնիք մը չէր, ամէն
 տեղ, հրապարակները, շուկան, տունները, նոյն-
 իսկ արքայական պալատի կամարներուն տակ,

արձակ համարձակ խօսակցութիւններ տեղի կ'ու-
նենային, որոնց առանցքը կը կազմէր թագաւորին
վերջնական անհետացումը, նոյնիսկ պնդողներ ալ
կային անոր ստոյգ մահուան վրայ: Վերջերը նոր
լուր մըն ալ հանած էին, իրր թէ Լեւոն իր ստա-
ցած վերքէն մեռած և արդէն վաղուց թաղուած
էր բերդի մը մէջ, որուն անունը չէին կրնար
տալ . . . :

Ու հիմա բոլոր յոյսերը կառչած կը յառէին
հայ պատուիրակութեան, որուն Եւրոպայէն վե-
րադարձը պիտի վճռէր Կիլիկիոյ ճակատագիրը:

Սակայն, սիրելի թագաւորին մահուան կրո-
կիծը դեռ չը մեղմացած, Տ. Մեսրոպ Կաթողիկո-
սին յանկարծական մահը կուգայ խոր սուգի մէջ
թաղել բովանդակ Կիլիկիան:

Խեղճ հայրապետ. իր յղացած, իր իսկ ծրա-
գրած ու կարգած պատուիրակութեան պսակումը
չտեսած, աչքերը բաց կ'իջնէր գերեզման . . . :

Հայրապետական Ս. Աթոռը կարելի չէր եր-
կար ատեն թափուր թողուլ, անհրաժեշտ էր ան-
յապաղ կարգել յաջորդ մը, քոնէ հռենոսր պետի
մը պաշտպանութենէն ալ չգրկելու համար տարա-
բաղդ ազգը, որ արդէն անմիտիթար էր ու տա-
կաւին կ'ողբար իր արքային կորուստը:

Ուստի, Կիլիկիոյ բոլոր վիճակաւոր եպիսկո-
պոսները, արքեպիսկոպոսները. վանականներն ու
բարձրաստիճան եկեղեցականները, բերգատէրերը,
իշխաններն ու յայտնի ցեղապետները՝ կը հրաւուր-
ւին Սիս, ուր տեղի պիտի ունենար նոր Կաթո-
ղիկոսին ընտրութիւնը.

Շնորհալիի գահին վրայ կը բարձրանայ Սսեցի
Կոստանդին Ե.ը, որուն օծումը կատարուեցաւ
Մայր Տաճարին մէջ:

Ս. Սօֆիա տաճարը կը ցնծար այն օրը: Կի-
լիկիոյ զանազան գաւառներէն հոն եկած էր անա-
գին բազմութիւն մը, որուն մէջ աչքի կը զարնէին
տիտղոսաւոր ու պաշտօնական բարձր անձնաւորու-
թիւններ:

Դուրսը, Մայրավանքի պարիսպին տակ, ա-
խոռներուն մէջ կապուած, կը խրինջային ձիերը:
Ամբողջ քաղաքը կ'այեծփէր, այնքան խուռն էր
երկսեռ բազմութիւնը հիւրերուն, որոնց շատերը
հեռաւոր տեղերէ եկած էին ներկայ ըլլալու Ս.
Հայրապետի օծման հանդիսաւոր արարողութեան:

Նորընտիր Կաթողիկոսը, տառներկու հան-
գիսադիր արքեպիսկոպոսներէ շրջապատուած, ա-
ւագ խորանին առջեւ գլխաբաց ու ծնրադիր, Ս.
Օծումը կ'ընդունէր սրբազան ձեռքերէ, մինչդեռ,
խորանէն ու դասէն՝ սարկաւաղներ, դպիրներ ու
երգեցիկ մանուկներու երամ մը, կարգով կ'երգէին
աւուր պատչաճի տաղերն ու շարականները, Մայր
Տաճարին գմբէթը թնդացնելով իրենց դաշնակաւոր
եղանակներով և ա'լ աւելի հմայիչ ու երկնային
ընծայելով օրուան մեծ հանդէսը:

Տաճարին մէջ ասեղ ձգելու տեղ չկար, ինչ-
պէս կը գրէ այն շրջանի ժամանակակից պատմիչ
մը: Երկու Դասերն ալ գրաւուած էին զանազան
գաւառներու իշխաններէն ու զղեակներու պետե-
րէն: Լատին թէ Հայ, օտար թէ ընդի, բոլոր ազ-
նուականները, բոլոր ասպետները, աւատապետներ

ու պառուհներ, պայլներ, կոմսեր ու կոմսուհիներ, Միջերկրականի մերձակայ թէ հեռաւոր կըղզիներէն, Կիպղոսէն ու Քնոփոսէն, Տաճարականներ, Ասպնջականներ, Ս. Յովհաննու Կարգի ասպետներ, Ս. Երկրի պահապաններ, Երուսաղէմի Հայոց Պատիարքին Պատուիրակութիւնը, Բարձր Հայքի մեծ տանուտէր իշխանները, Հայաստանի մենաստաններուն մեծաւորները, ամէն դասակարգէ ժողովուրդ խոնուած էին հոն, Դասը, Ատեանը, Աւանգատունը, Գաւիթը, բոլոր խորշերն ու բոլոր անկիւնները, կամարներու տակ ու պատուհաններուն մէջ, այնպէս որ այն հոյակապ տաճարին երկնահանգոյն գմբէթին տակ եռացող մարդկային այն մըջմնողը՝ այն պահուն կը նմանէր մշտամուռնչ ծովի մը, որ իր կատաղի ժրփութները կը ժայթքէ եզերքի ցամաքի երեսին:

Վերջապէս Օծման հանդէսը կ'աւարտի խանդավառ ցնծութեան մը մէջ և երկսեռ ամբողջ հեռզհեռէ կըսկսի պարպուիլ տաճարը:

Եկեղեցական մեծ թափօրը կ'առաջանար, որուն գլուխ կը գտնուէր Օծեալ Հայրապետը, «Ամպոփանի»ով մը պաշտպանուած, «Կենաց փայտ»ի կըտորիկ մը պարփակող Ս. Խաչը ձեռքերուն մէջ բարձրացուցած, աջ ու ձախ ճոճելով գայն և իր թարմ, անդրանիկ օրհնութիւնը սփռելով ջերմանդ հաւատացեալներուն վրայ:

Մայր Տաճարի Մեծ Դուռը հասած էր թափօրը, պահ մը կանգ առաւ հոն:

Դուռին աջ կողմը, կարգով շարուած մուրացիկներու խումբի մը գլուխը կը կենար պատկա-

ռադէմ ու խորհրդաւոր կերպարանքով, ցնցոտինք ու մէջ փաթթուած մարդ մը, պնակ մը ձեռքը, ողորմութիւն մը հայցէր, մրմնջելով անդադար.

— Յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, ձգնաւորին պնակը մի' անտես առնէք...:

Թափօրը նորէն կը շարժի Մեծ Դուռին առջև, ամբօրը հեռզհեռէ դուրս կ'ելլէ, խորհրդաւոր մուրացիկանին պնակը չուտով կը լեցուի Լեւոն թագաւորին դրամներովը, և սակայն, Մեծ Դուռին աջ կողմէն կը լսուի նոյն աղերսաւոր մրմունջը. —

— Յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան ձգնաւորին պնակը մի' անտես առնէք...:

Թափօրը կ'անցնի Մեծ Դուռէն, Հայրապետին շքախումբն ալ կ'անցնի, և կը հասնի Հայոց Տիկինը. որ նորրոնի շքախումբին Օծման հանդէսին ներկայ էր նոյն օրը, և իր պալատականներով կը հետեւէր «Ամպ Հովանի»ին:

Հոն, Մեծ Դուռին առջև կանգ կ'առնէ յանկարծ, երբ ականջին կը զարնէ մուրացիկան ձեռքնաւորին ծանօթ յանկերգը. —

— Յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան...:

Մարուն Դիւանին ուշադրութիւնը կը գրաւէ այդ խորհրդաւոր մարդը, որ հակառակ աղտոտ գրգիլեղանքներուն, որոնք հագիւ թէ կը ծածկէին իր մերկութիւնը, և հակառակ իր մուրացիկանի կերպարանքին հասարակ մահկանացուի մը չէր նմաներ, ազնուական հով մը կար վրան:

Հայոց թագուհին վայրկենապէս դիտեց այս ամէնը, և նոյն պահուն անբացատրելի յուզումէ

մը չարչարուած, անկարող գտնուեցաւ ինքզինքը դապելու, և պահ մը մոռնալով զինքը չըջապատող երկսեռ բազմութիւնը:

— Բարի՛ մարդ. ըսաւ գորովոտ ղէմքով մը, ըսէ՛ ինծի, ո՛վ ես դուն:

Խորհրդաւոր ժպիտով մը պատասխանեց մուրացիկը.

— Հայոց Տիկին, անցի՛ր գնա՛, մի՛ հարցնէր....:

Թագուհին զարմացած ա՛յսքան յանդուգն վարմունքի մը վրայ, մարդու մը կողմէն, որ ողորմութիւն կը մուրար, ա՛լ աւելի կը հաստատուէր իր համոզման մէջ ու կը խորհէր թէ՛ այդ ցնցոտիներուն տակ վեհ, ազնուական հոգի մը կ'ապրէր. ուստի.

— Բայց ինչո՞ւ չես ըսեր, ազնի՛ւ մարդ, կրկնեց իր հարցումը, կը փափաքեմ գիտնալ թէ ո՛վ ես, թէ ուրկէ՛ կուգաս:

Մուրացիկանին պայծառ ղէմքը դաժան արտայայտութիւն մը տուաւ յանկարծ:

— Հայոց Տիկին, ըսաւ սպառնալից, անցի՛ր կ'ըսեմ, մի՛ քրքրեր անթեղուած կայծերս:

Թագուհին զգաց թէ անպատեհ էր աւելի առաջ տանիլ հարցապնդումը, թէեւ այդ զարմանալի մարդուն ինքնութիւնը հասկնալու անձուկէն կը տանջուէր: Պնակին մէջ բաւական կարեւոր գումար մը նետեց, անցու:

Իսկ մուրացիկանը Մեծ Դուռին աջ կողմի անկիւնը անցած, անշարժ, կը յեղյեղէր ու կը մրմնջեր նոյն յանկերքը.

— Յիշեցէք Լեւոն արքան, յիշեցէք Լեւոն արքան, ձգնաւորին պնակը մի՛ անտես առնէք:

Հանդիսականները վեհարան առաջնորդուեցան: Նոր Օծեալը բազմեցաւ հայրապետական գահին վրայ. ունելալով իր աջ կողմը Հայոց Տիկինը, Մարիամ Թագուհին, ծիրանեփայլ, ոսկեճամուկ, ակնաւորիկ զգեստներով ճշմարիտ գիցուհի մը:

Հանդէսը վերջացած. ընդունելութիւնն ալ վերջացած, բազմութիւնն ալ տակաւ կը մեկնէր վեհարանէն, ուր միայն Թագուհին և միւս երեւելի իշխանները կը մնային տակաւին:

Տաճարին դուռին առջև սպասող մուրացիկաներու կարաւանն ալ հեռացած էր, բացի Սուրացիկ ձգնաւորէն, որ դեռ կը սպասէր հօն, ցուրաքարերուն վրայ:

Նոր Օծեալը. Թագուհին, մէկ քանի իշխաններ ու մէկ քանի բարձրաստիճան եկեղեցականներ միայն մնացած, տաք խօսակցութեան մը բռնուած էին, օրուան կարեւոր ու կենսական խնդրին՝ Եւրոպա ղրկուած հայ պատուիրակութեան վրայ:

— Նոր լսւր մը կա՞յ, հարցուց ներկաներէն արքեպիսկոպոս մը, ուղղելով խօսքը Մարուն Իշխոյին:

— Եւրոպա մեկնած պատուիրակութեան կողմէն մինչեւ ցարդ երկու նամակ հասած է, պատասխանեց Թագուհին, մէկը՝ Սիկկիոյ Թագաւորէ մեր խնամի Փիլիպպոսէն. միւսը՝ Ս. Պապէն, երկուքն ալ յուսադրական:

— Ինչպէս, հարցուցին ներկաները հետաքրքիր շարժումով մը:

— Կը յաւատարմեն մեզ, շարունակեց թագուհին, մօտալուտ օգնութեան մը մասին, եւրոպական նոր խաչակրութեան մը կազմութեան համար ալ գրած էին, բաւական յոյս կը ներշնչեն:

Ներկաներուն ղէմքերը պայծառացան:

Խօսակցութիւնը կ'ոգեւորուէր հետզհետէ, երբ ներս մտաւ նոր հիւր մը:

— Մուրացիկ ձգնաւորը, մի' մըթաց թագուհին, կասկածոտ նայուածք մը սեւեռելով անոր վրայ:

Եւ իրօք, տն էր, Մուրացիկ ձգնաւորը, դրամներով լեցուն պնակը բռնած, կ'առաջանար դէպի Ս. Կաթողիկոսը:

Մօտեցաւ, գետին ծռեցաւ, Ս. աջը համբուրեց եւ ձեռքի պնակը պարպելով առջեւի սեղանին վրայ:

— Աստուածարեալ Ս. Հայրապետ, բաւական չեղտով մը, յիշեցէք Լեւոն արքան՝ ձեր անդրանիկ, սուրբ եւ անմահ պատրագի մէջ եւ այս գրամը բաշխեցէ՛ք Սոյ ազգաթաներուն:

Եւ դարձեալ համբուրելով Հայրապետին Ս. աջը, եւ խոնարհելով ու ետ ետ քաշուելով, հեռացաւ բոլոր ներկաներ թողլով արմանքի զարմանքի մէջ:

2.

ԲԱՆԲԵՐ ՈՒ ՃԳՆԱԻ ՈՐ

Կ'երթար անի, առանց կանգ առնելու, կ'երթար հալածական, արագ քայլերով, առանց ետին դառնալու:

Սիւս քաղաքէն քանի մը հարիւր քայլ հեռացած էր արդէն ու Սոյ բերդին ստորոտը քերելով կ'անցնէր փախստականի մը տապնապով:

Ո՛վ էր այդ ուղեւորը:

Ո՛չ չունէ կ'առնէր, ո՛չ հանգիստ:

Կը քալէր, շարունակ կը քալէր, կը վազէր գրեթէ:

Մըրիկի մը նման կը սահէր կ'անցնէր անի: Քանի մը վայրկեան ետքը, մութ կէտ մը միայն կ'երեւար հեռաւոր, սպիտակ ճամբուն վրայ:

Երկինքը կ'որոտար, արեւը դողահար կը թափէր մռայլ ու թանձր ամպերու տակ, վերէն կատաղի տեղատարափ մը, չղթյազերծ տարերքներու մոլեգին մարտնչումը, վարէն ամայի ձորերուն ծոցէն ժայթքող հեղեղներ: Մշուշէ քող մը ձգուած ամէն կողմ: Ու այս ամէնուն մէջէն, ստուերի մը պէս կը վազէր փախստական ճամբորդը:

Կ'աճապարէր, մինչեւ իրիկուն պէտք էր հասնէր իր տեղը:

Բայց ո՛վ էր, ուր կ'երթար:

Երկու ժամ առաջ մեկնած էր Սոյ կաթուղիկոսարանէն, նորընտիր Հայրապետին օծման հանդէսը տեսնելէ, մայր-տաճարի մեծ դուռին աջակողմը ժամերով պնակ մը բռնելէ, կարեւոր գումար մը հաւաքելէ, պնակը կաթողիկոսին առջեւի սեղանին վրայ պարպելէ և իսկոյն անյայտանալէ յետոյ:

Մուրացիկ ձգնաւորը...

Ո՛ւր կ'երթար սակայն:

Ո՛չ ոք գիտէր, անի խորհրդաւոր մարդ մըն էր, կ'ըսէին ու կը պատմէին թէ՛ միեւնոյն օրը, օրուան միեւնոյն ժամուն, մէկէ աւելի տեղեր երևցած էր, Կիլիկիոյ գիւղերը կը թափառէր, ցուպը ձեռքը, ցնցոտիներովը կը մուրար, և սակայն, իր հաւաքած բոլոր դրամները դարձեալ կը բաշխէր:

Գիւղացիներուն համար անծանօթ մը չէր, ամենքը գիտէին, կը ճանչնային անի, Մուրացիկ ձգնաւորը թաղաւորին անյայտանալէն ի վեր երեւան ելած...

Շատ մը բաներ կը պատմէին անոր մասին:

Պառաւնեւուն ձմեռնային գիշերներու հրաշապատում հեքեաթներուն նիւթ կը հայթայթէր անի, մատաղատի թոռնիկներուն քունը փախցնող աչի Մուրացիկ ձգնաւորը:

Գիւղէ գիւղ, խրճիթէ խրճիթ կը պտտէր, կը մտնէր կ'ելլէր ու պարզմիտ գեղջուկները կ'ողբաւորէր, իրենց կորսուած թաղաւորին մօտադուտ երեւումը կ'աւետէր անոնց ու կը խրախուսէր զանոնք զէնք առնելու օտար թշնամիներուն դէմ, որոնք կ'ասպատակէին երկիրը:

Թշնամիներէ պաշարուած գիւղերու նախախնամութիւնը, պահապանը, փրկիչը նկատուած էր անի, ա՛յնքան անձնուէր էր ու անվհեր, իր կեանքը, իր մորթը վտանգող, մահը ծաղրող, անբաղդատի կորովով հերոս մը, հակառակ յիսունէ աւելի ձմեռներուն, որոնք կը ծանրանային անոր ուսերուն վրայ:

Ու հիմա կ'երթար, կը հեռանար Լեւոնի մայրաքաղաքէն, դէպի միգապատ արեւմուտքը, դէպի Տաւրոսի ամպածրար լեռները, ուր կը պատմուէր թէ ապաստանած էր Հայոց թագաւորը, Կիլիկիոյ վիքաւոր Առիւծը, Լուսինեան Լեւոն Ե. ը...:

Սակայն ո՛ւր կ'երթար, ո՛չ ոք գիտէր:

Ո՛ւրիչ եկած էր, ո՛չ ոք գիտէր:

Գաղանիք մըն էր անի, սոսկալի գաղանիք մը, Կիլիկիոյ թափառական Ոգին էր, կ'ըսէին ոմանք:

Արդէն ժամերով ճամբայ կտրած, բուքին ու ձիւնին մէջէն, յոգնարեկ, անօթի, աշլեւս անկարող՝ տաջանալու, կը սողոսկէր անտառի մը մէջ, հոն գիշերելու, հինաւուրց կաղնիի մը խոռոչին մէջ, որ արդէն քանիցս իրեն իբր թաքըստոց ծառայած էր:

Իրիկուան ցրտասարսուռ հով մը կ'ոռնոր՝ անտառին հսկայ ծառերուն մէջէն և դեռ նոր դադրած անձրեւի մնացորդ. կաթիլներ, տերեւագուրկ ծառերէն վար կաթկթեղով, մերթ վայրագ, մերթ գողարիկ ու փափուկ երաժշտութիւն մը կը կազմէին:

Մութը կ'իջնէր կամայ կամայ երկինքէն, ուրկէտ մպերու հրոսակներ կը փախչէին սուրալով,

և որ, ամբողջ ցորեկը տեղացած անձրերէն ետքը, նոր լուացուած ու սրբուած կապոյտ սրահի մը պէս կը ծփար:

Ճգնաւորը ցուպը դրաւ իր վաղեմի կաղնիին խողովը, կոնակը տուաւ բունին, յիշ մը կեցաւ ոտքի վրայ, յետոյ նստաւ թաց գետինը, լաւ մը կոթնած իր ծառի հաստարմատ բունին:

Քաղցը, յոգնութիւնը, ցուրտը, մէկը միւսէն աւելի կը տանջէր հէք ճգնաւորը, որ սակայն քաջամարտ էր զրկանքի, մանկութենէն ինքզինք մարգած էր նեղութեան, առաւապանքի և արկած ներու դպրոցին մէջ:

Քանի մը վայրկեան հանգիստ ընելէ յետոյ՝ քիչ մը թեթեւցած զգաց ինքզինք, բայց քաղցէն ու ցուրտէն միշտ կը տառապէր, ուստի, դարձեալ ոտքի ելաւ, թաց գետինն վրայ սկսաւ քաշել, չոր փայտեր ու խոխուներ հաւաքելով կրակ մը շինելու համար:

Չոր փայտի խուրձերէն ահագին դէզ մը ձեւացուց, ծոցէն հանեց աբեթը, կայծքարով բռնկեցուց ու խոխուներուն դպցուց:

Վայրկենապէս մուխը բարձրացաւ, քիչ յետոյ բոցը, խարոյկը պատրաստ էր:

Ճգնաւորը կը դողար, մատները կէս մը սառած, ոտքերը ջուրի մէջ, ամբողջ անդամները գրեթէ ընդարմացած, զգայազիրկ վիճակի մէջ:

Կրակին քովը նստած, կամաց կամաց կը տաքնար:

Ծառին խողովը բաւական ընդարձակ էր, կը խորհէր անոր մէջը պառկել ու գիշերը հոն անցընել:

Երբ մարմինը վերստացաւ իր բնական տաքութիւնը, սկսաւ ներսիդին զգալ քաղցի գալարումները:

Ամբողջ օրը քալած էր անօթի ծարաւ, ու հիմա կը զգար կաղզուրուելու պէտքը:

Խողովին բերանը, խարոյկին դիմացը նստած, բացաւ մուրացկանին տոպրակը, մէջէն հանեց քիչ մը չոր միրգ, օթեկ հաց, պանիր, այս ամէնը շարեց փողցի մը վրայ ու սկսաւ ճաշկել:

Սնտառը կ'ոռնար, զիշերային կատաղի քամիի մը հարուածներուն տակ, և մերթ ընդ մերթ, հեռաւոր ձորերէն ու լլուրներէն կը հասնէր որսի ելած զազաններու խուլ մունչներուն արձագանգը:

Յանկարծ ծառերուն մէջէն շշուկ մը զարկաւ ականջին, ճգնաւորը ճաշը կէս թողուց ու տեղէն վեր ցատկեց:

Շշուկը մօտեցաւ, որոշակի կը լսուէր, մութին մէջէն մարդկային ստուերի մը գծուիլը նշմարեց աստղերու ցուրտ ճառագայթներուն տակ:

Ինքզինք ամփոփեց ճգնաւորը, պատրաստուեցաւ դիմաւորել անձանթը, որ արագ քայլերով կ'առաջանար դէպի խարոյկին կողմը:

Իր արկածալից թափառումներուն մէջ, ձրգնաւորը յաճախ վարժուած էր այս կարգի անակրեկաներու:

Առանց այլայլումի, անվրդով ու խորխտ, կը սպասէր:

Անձանթ ստուերը վերջապէս երեւցաւ, եկաւ կանգ առաւ բոցավառ խարոյկին եղբրքը:

Վերջին բերդը

Բուրդէ վերարկուի մը մէջ փաթթուած, երեսը ծածկած էր, միայն երկու աչքերը կը շողային խարոյկի պէս:

Վերարկուն վրայէն նետեց, երեսները բացաւ ու յարգալիւր շարժումով մը բարեւելով:

— Ողջո՞յն կիլիկիոյ Առիւծին, միմնջեց:

Վայրկենապէս ճանչցաւ դէմքէն ու ընտանի ձայնէն:

Անձանօթ մը չէր նորեկը:

— Օ՛, բացազանչեց ձգնաւորը, բարի՛ եկար, մօտեցի՛ր նայիմ, հաւատարիմ զինակիր, պատմէ՛ նայիմ ի՞նչ ըրիր...

— Ներեցէ՛ք, Տէ՛ր Արքայ, առարկեց հիւրը, գիշեր ցերեկ, անկոխ, ամայի վայրերէ, հարիւրաւոր մզմաններ կտրելէ կուզամ, բերանս փշրանք մը չեմ դրած, եթէ հաճիք, նախ քիչ մը բան ուտեմ, ուժերս հաւաքեմ, յետոյ, շատ պատմելիքներ ունիմ:

— Շա՛տ լաւ, յարեց ձգնաւորը, եկո՛ւր ուրեմն, խոռոչը մտի՛ր, ճաշդ պատրաստ է:

Եւ կարօտի ջերմ համրոյր մը դրոշմեց անոր ճակատին:

Դէմ դէմի նստան, խոռոչին մէջ. փառաւորը ընթրիքով մը կշտացուցին իրենց փորը:

Խարոյկը շուրջանակի անոյշ ու կենսատու ջերմութիւն մը կը սփռէր:

Դիշերը կ'առաջանար, քամին կը մոյեգնէր տերեւազուրկ ծառերու վրայ, մինչ մեր երկու թափառական ուղեւորները կը սկսէին իրարու պատմել իրենց ողբալիքները:

Հա՛րկ է արդեօք ըսել թէ այս երկու խորհրդաւոր անձերէն մէկը նոյնինքն Լեւոն Ե.ն էր, անյայտացած թագաւորը, իսկ միւսը՝ Տարսոն զըրկուած բաները, որ Մարուն Դշխոյին տարած յանձնած էր իր տիրոջ՝ Լեւոն արքային աւագը, ձեռագիր փոքրիկ Աւետարանը, եւ որ՝ հիմա իրն հեաը կը բերէր Հայոց Տիկնոջ անդորրագիրը, ինչպէս նաեւ Սոհիէր մարաջախտին ուղղեալ մտերմական համակը:

— Թագուհին ի՞նչպէս է, հարցուց թագաւորը տենդագին:

— Մի՛ հարցնէք. Տէ՛ր Արքայ. եթէ տեսնէք, չպիտի կրնաք ճանչնալ թագուհին, ա՛յնքան նիհարցած ու մեկամաղձօտ, սուեր հագած, ամբողջ արքունիքը սո՛ւգ է մտեր, ե...

— Մի՛ մոռնար ամենափոքրիկ պարագաները՝ ընդմիջեց թագաւորը, մանրամասնօրէն պատմէ՛ ամէն բան:

— Պիտի պատմե՛մ, Տէ՛ր Արքայ, շարունակեց բաները, բայց շուտօրով կեցած եմ, ո՛ւրկէ սկսիմ, ի՞նչպէս նկարագրեմ:

— Երկո՞յն է գիշերը, յարեց թագաւորը, սիրելի՛ զինակիր, խարոյկը կը վառի, խոռոչիս ապահով, ո՛չ ոք պիտի լսէ մեր խօսակցութիւնը, անտառին ծառերէն դառ, որոնք լուռ վկաներ են: Սկիզբէն պատմէ՛, ե՞րբ հասար Տարսոն. ի՞նչպէս մտար պալատէն ներս, ի՞նչ տեսար, ի՞նչ կ'ընէին:

— Վերջալոյսին մտայ մայրաքաղաքը, շարունակեց բաները, սպասեցի մթնելուն, մինչեւ որ շուկային խանութները գոցուեցան գիւղերէն

վերադարձողներուն վերջին խումբն ալ մտաւ քաղաք։ Յետոյ, երբ ստուերները տակաւ թանձրացան ու բնակարաններուն լոյսերը վառուեցան, դգուշաւոր քայլերով ուղղուեցայ դէպի պալատին թաղը, առանց նշմարուելու, հասայ արտաքին մեծ դուռին առջեւ, ուր թիկնապահներ ման կուգային։

— Յետոյ, ընդմիջեց թագաւորը, սնհամբեր շարժուծիւով մը, ինչպէս կրցար ներս մանել։

— Հայոց Տիկինը կ'ուզեմ տեսնել, ըսի, չարունակեց բանբերը, թիկնապահները հասկնալ ուղեցին ինքնութիւնս, երկու բառով բացատրեցի պաշտօնիս բնութիւնը, և յաջողեցայ ներս մանել։ Քանի մը վայրկեան միայն սպասեցի մարմարէ սիւնազարդ գաւիթը, յետոյ, սենեկապետին հետ վերելայ սանդուղներէն ու Մարուն Դշխոյին քով առաջնորդուեցայ։

Ճգնաւորին արքայական դէմքը տակաւ կը պայծառանար, աչքերուն մէջ կարօտի բոց մը կը սկսէր փայլատակիլ։

— Սուանձիօն էր թագուհին, հարցուց բանբերին։

— Բոլորովին առանձին, պատասխանեց այս վերջինը, յայտնեցի այցելութեանս նպատակը, ծոցէս հանեցի աւանդը, իրեն յանձնեցի, առաւ, գգուեց, համբուրեց ու բացաւ զրքոյկը, իսկոյն ճանչցաւ ձեր ձեռագիրը։

— Յետոյ...

— Անմիջապէս, Տէ՛ր Արքայ, շարունակեց բանբերը, ձեր առողջութիւնը հարցուց։

— Ի՞նչ ըսիր։

Ինչ որ պատուիրած էիք, պատասխանեց բանբերը, Սոհիէր Մարաջախաին հրամանը կէտ առ կէտ գործադրեցի։ Թագուհին թախանձեց, ստիպեց, չափ անդեց բերնէս դադանիք մը կորզել, բայց ես անդրդուելի մնացի, երգումս յիշեցուցի իրեն. մէկ խօսքով, առանց բառ մը չնշելու ձեր թագստոյն կամ ուրիշ պարագաներու մասին, յաջողեցայ իր ստորագրութիւնը կրող անդորրագիր մը ստանալ իրմէ։

— Ո՛ր է, հարցուց տենդագին, ո՞ւր է նայիմ։ Բանբերը ծոցէն հանեց զայն ու ներկայեց թագաւորին։

Լեւոն կարօտագին աչքերը յառեց գիրքերուն, որոնց վրայ իր պաշտելի Մարունի փափուկ մատներուն ստուերները կ'երազէր նշմարել։ Սրտի անկեղծ գոհունակութեամբ մը.

— Շարունակէ՛, ըսաւ, յետոյ ի՞նչ խօսեցաւ թագուհին։

— Ինչպէ՛ս ըսի, յարեց բանբերը, ա՛յնքան ստիպեց, ա՛յնքան թախանձեց, որ պահ մը փորձուեցայ մոռնալ երգումս, յայտնել իրեն ամէն բան, պարզել ճշմարտութիւնը, գոնէ այդ կերպով քիչ մը մեղմելու համար անոր վիշտը։

— Զիս ո՞ղջ կը կարծէ թէ մեռած, հարցուց Լեւոն։

— Չուզեր հաւատալ, պատասխանեց բանբերը, տարածուած զրոյցներուն։

— Ի՞նչ զրոյցներ, ընդմիջեց Լեւոն։

— Զեր մահուան մասին չարագուշակ զրոյցներ, շարունակեց բանբերը, զանազան ենթադրու-

թիւներ. ոմանք կ'ըսէին թէ վերջին ճակատամարտին մէջ մահացու վէրք մը ստացած էք ու...

— Մեռած, չէ՞, լրացուց Լեւոն, չէ՞ որ վերաւորուեցայ:

— Այո՛, յարեց բանբերը, բայց ես միայն պատմեցի ձեր զարմանուիլը վրանի՞մը մէջ, եւ ձեզ երբէք տեսած չեղայ, վերջապէս, զիչերը պալատը ստիպուեցայ պառկիլ, հետեւեալ առտուն դարձեալ կանչուեցայ. միեւնոյն թախանձանքները, միեւնոյն ստիպումները, գոնէ կարենալ տեղեկանալու ձեր թագաւորին. բայց իմ կողմէս միշտ նոյն յաւատ ընդդիմութեան հանդիպելով, հէք թագուհին ա՛յլ չպնդեց, այդ անդորրազիրը յանձնեց ինձի, նաեւ Մարաջախտին ուղղեալ նամակ մը:

— Ի՞նչ նամակ, ընդմիջելով հարցուց Լեւոն, ո՞ւր է այդ նամակը:

— Քովս է, պատասխանեց բանբերը, անտարակոյս ձեր առողջութեան մասին լուրեր խնդրած է Մարաջախտէն. եթէ կուզէք...

— Այո՛, յարեց Լեւոնը, տո՛ւր նայիմ:

Բանբերը ծոցէն հանեց նամակը, եւ թագաւորին յանձնեց զայն ու:

Լեւոն բացաւ զայն ու լսեց:

Թագուհին, ինչպէս կը գուշակէր բանբերը, Սոհիէր Մարաջախտէն ստոյգ լուր մը կը խնդրէր Լեւոնի առողջութեան վրայ, հակիրճօրէն կը պատմէր Կիլիկիոյ արհաւիրքը, թագաւորին անյայտացման սեւ օրէն ի վեր իրարու յաջորդած ցաւալի դէպքերը, Նգիպտոսի Սուլթանին զրկած զօրագունդերուն գործած աւերումները, Լատին ու Հայ

խլաճներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող անհաշտ ատելութիւնը, իրարու դէմ լարուած տխուր դաւադրութիւնները, կաթողիկոսին աւստրիականներուն հետեւած քաղաքականութիւնը, ծանօթ հոյ պատգամաւորութեան առաքման ծրագիրը. եւ այլն, եւ այլն, եւ այլն:

Ընթերցումէն ետքը, նոր թափով մը վերսկսաւ.

— Յետոյ ի՞նչ ըրիր, հարցուց:

— Ի՞նչ կրնայի ընել, պատասխանեց բանբերը, աղաչեցի, պաղատեցայ գեանամած, մինչեւ որ Դիւանին սիրտը չարմեցի:

— Ի՞նչ պէս...

— Անմիջապէս հրամայեց, շարունակեց բանբերը, ճամբու դնել զիս, ու պալատական սպայի մը պատուիրեց ընկերանալ ինձի մինչեւ մայրաքաղաքին վերջին բնակարանը: Մնացեալը բան մը չարմեր, տաժա՛րոտ ճամբորդութիւն մը, օրերով, գիշերներով թափառումներ, անմարդաձայն վայրերու մէջ, վայրի գաղաններէ յարձակում կրելու ըստող վախեր, թշնամի հրոսակներու ձեռք ինչպիսի վտանգներ, ամայի գիւղերու եղերական տեսարաններ, մինչեւ որ յաջողեցայ հասնիլ այս կողմերը, եւ վերջապէս մտայ այս օրհնեալ անտառը, Տէ՛ր Արքայ:

Հոս կը վերջանար յանդուգն բանբերին ողիսականը:

Խորոյկը կը ցածնար, կայծերը կը մոխրանային, մինչ անտառին ծառերը կը կոծէին խաւարին մէջ:

Յուրորդ սաստիկ, խոռոչին մէջ կարելի չէր պառկել ու քունը տանիլ առանց կրակի, նորոգել պէտք էր խարոյկը:

Բանքերը շուտով հաւաքեց փայտի կտորուանք ու չորցած ճիւղեր, խոռոչին առջեւ նոր դէզ մը բարձրացուց, մարելու մօտ խարոյկին վրայ:

Բոցերը ճարճատիլ սկսան ու լուստւորեցին խաւարամած անտառը:

Ճգնաւոր ու բանքեր, երկուքն ալ յոգնաբեկ, խարոյկին դիմացը, խոռոչին մէջ, գիւղ գիւղի պառկեցան:

Սակայն բարերար քունը կ'ուշտնար, տակաւին արթուն էին երկուքն ալ, հակառակ իրենց յոգնութեան:

Վերջապէս, խարոյկին անոյշ ու թմրեցուցիչ տաքութեան տակ, անոնց ջիղերը թուլցան ու կոպերը ծանրացան: Ո՛չ մէկ շշուկ, ո՛չ մէկ շարժում, երկուքին ալ քունը տարած էր:

Է.

Պ Ա Տ Ո Ի Ի Ր Ա Կ Ո Ի Թ Վ Ի Ե Ը

Յունվարի ցուրտ հով մը կը փչէր, շառագոյն ախպրու մէջէն կը ծագէր տմոյն արեւ մը:

Տարենտոնի նաւակայքին մէջ անսովոր շարժում մը, ոգեւորութիւն մը:

Հեռուէն, մշուհներուն մէջէն հազիւ նշմարւած, դէպի քաղաքը կ'առաջանար առաջատար պարզած նաւ մը: Քիչ քիչ աւելի տեսանելի կ'ըլլար ու նաւամատոյցի ամրոթին հետաքրքրութիւնը կ'աւելնար:

Ի՞նչ նաւ էր, մըրկէ կուգար արդեօք:

Միեւնոյն հարցումը՝ բոլոր բերաններէն:

Վերջապէս նաւամատոյցը մտաւ:

Ամբողջ գիշերը փոթորկի բռնուած, Աղբիւս կանի լեռնադէզ ալիքները ճեղքելէն ու մոլեգին մրրիկի մը դէմ մաքառելէն կուգար ան, անծանօթ նաւը, որուն կայմին վրայ կը ծածանէր հայկական Կիլիկիոյ դրօշակը:

Հոգն, նաւակայքը խռնուած երկսեռ բազմութեան հետաքրքիր աչքերը յառած էին այն նաւուն, որուն մէջէն դուրս կ'ելլէին նախ պատկառելի եկեղեցական մը և յետոյ ազնուական դէմքով ասպետ մը, և մէկ քանի հետեւորդներ:

Մարուն Դշխոյի պատուիրակութիւնը կ'ելլէր ցամաք, ուղղուելու համար դէպի Փիլիպպոս Գ. մեծ կոմսին ապարանքը:

Նշուկը շուտով տարածուեցաւ, Տարենտոնի

արքունիքէն անմիջապէս ծովեզերքը թափեցան պալատականները, հետեւակ թէ ձիաւոր:

Պատուիրակութեան նախագահը, Սոյ Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, իր թարգմանին՝ ասպետորդի Մանուէլ իշխանին հետ, մոծաշուք թափորով մը մեծ կոմսին պալատը կ'առաջնորդուէր:

Փիլիպպոս Գ. հրամայեց Արեւելքի այս արգոյ հիւրերը ընակեցնել իր պալատին մէկ յորկակաւորածինը, հոն պահ մը հանգստանալու և յետոյ ներկայանալու իրեն:

Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, Տարեհատնի մեծ կոմսը կ'ընդունէր իր ներկայութեան Հայկական պատուիրակութիւնը:

Կիլիկիոյ արքունի քարտուղար արքեպիսկոպոսը, իր թարգմանին միջոցաւ նախ իր շնորհակալութիւնները յայտնեց նորին արքայական սեծութեան, իրենց հանդէպ ցոյց տրուած բարձր մարդասիրութեան համար, միեւնոյն ժամանակ ներկայելով անոր՝ Մարուն Դշխոյին թուղթը:

Տարեհատնի մեծ կոմսը, թուղթը կարդալէ առաջ, սիրալիր շարժուածեւով մը.

— Սրբազան հայր, ըսաւ Սոյ արքեպիսկոպոսին, ինչպէս է թագունին, իմ քրոջս ազնւազարմ աղջիկը:

— Ո՛ղջ է, Տէր Արքայ, պատասխանեց պատուիրակութեան նախագահը, դողդոջուն ձայնով մը:

— Իսկ իմ գերազնիւ փեսայս, հարցոյց մեծ կոմսը, ինչպէս է Նորին Արքայական Բարձրութիւն Հայոց թագաւորը:

— Տէր արքայ, պատասխանեց արքեպիսկոպոսը՝ Հայոց Տիկինը զրօժ է ամէն բան Ձեր Մեծութեան ուղղեալ թուղթին մէջ:

— Բայց ինչո՞ւ չէք պատասխաներ, դարձեալ հարցոյց մեծ կոմսը, ինչպէս է Լեւոն թագաւորը:

— Ներեցէ՛ք, տէ՛ր արքայ, յարեց արքեպիսկոպոսը, Մարուն Դշխոյի թուղթին մէջ իշուած է...

— Ի՞նչը...

— Թագաւորին պարագան, պատասխանեց արքեպիսկոպոսը:

— Ի՞նչ պարագայ, հարցոյց մեծ կոմսը կասկածոտ զէմքով մը, ի՞նչ եղած է:

Քարտուղար արքեպիսկոպոսին զէմքը ցաւազին արտայայտութիւն մը կ'առնէր, շուարածի զէմք մը, չէր գիտեր ինչ պատասխանել, չէր համարձակեր յայտնել տխուր իրողութիւնը:

Փիլիպպոս Գ. անհամբեր շարժումով մը պատուիրակութեան մատուցած թուղթը դարձնելով երկու ձեռքերուն մէջ և թափանցող նայուածք մը սեւեռելով.

— Սրբազան հայր, ըսաւ, կը խնդրեմ որ փարտէք կասկածներս, ինչո՞ւ կը վարանիք հարցումիս պատասխանելու:

Արքեպիսկոպոսը մեծ ճիգով մը.

— Տէր արքայ, ըսաւ, Ձեր Մեծութեան կը մաղթեմ երկար կեանք և անխառն երջանկութիւն, Կիլիկիան սուգի մէջ է:

— Ինչո՞ւ, հարցոյց կոմսը:

— Ո՛չ եւս է իր տէրը, շարունակեց արքե-

պիսկոպոսը, Մարուն Դշխոյի սուգը կը բերենք հոս, այս պահուս այրի է անի, սգաւոր իր անգութ կորուստը կ'ողորայ Տարսնոնի պալատին մէջ։

— Աւանդ, հեծեց Տարսնոնի վհապեալը, երբ, ինչպէս պատահեցաւ...։

— Կ'ազաչեմ, Տէր արքայ, յարեց արքեպիսկոպոսը, հաճեցէ՛ք անգամ մը կարդալ Ձեր քրոջ դստեր ազերսագիրը...։

Փիլիպպոս Գ. թուղթը բացաւ և սկսաւ կարդալ։

Քանի՜ աւաջ կը տանէր ընթերցումը, ա՛յնքան լուրջ ու տրտում արտայայտութիւն մը կը ստանար կոմսին դէմքը։ Երբ աւարտեց ընթերցումը, դառնալով պատուիրակութեան նախագահին,

— Սրբազան Հայր, ըսաւ, անկեղծօրէն կը ցաւակցիմ ձեր ազնիւ ազգին այս մեծ կորուստին համար և սրտանց կը մասնակցիմ անոր սուգին։

— Ենտրհակա՛յ ենք ազգովին, մեծասիրտ արքայ, յարեց պատուիրակութեան նախագահը, մանաւանդ անխախտ է մեր հաւատքը ձեր պաշտպանութեան վրայ, հէք թագուհին քանիցս կրկնեց. երբ հրաժեշտ կ'առնէինք իրմէ, վհաշուք մօրեղբայրս, ըսաւ, անտարակոյս պիտի մխիթարէ իր քրոջ դուստրը, իր թանկագին օգնութիւնը չը պիտի զլանայ մեր դժբաղդ երկրին. որ, վայրագ թշնամիներէ պաշարուած, օգնութիւն, օգնութիւն, կ'աղաղակէ լալագին։

— Վստահ եղէ՛ք, Սրբազան Հայր, քաջալերեց. մեծասիրտ իշխանը, Եւրոպա պիտի փութայ օգնութեան, ինչպէս որ...

— Կիրիկիա. ընդմիջեց արքեպիսկոպոսը, չը թերացաւ երբէք իր քրիստոնէական պարտականութեան մէջ, բոլոր խաչակրութեանց ալ բերելով իր ա՛յնքան գործօն մասնակցութիւնը, չէ՞։

— Անտարակոյս, հաստատեց մեծ իշխանը, Եւրոպա պիտի շարժի՛, պիտի շարժի՛...։

Պատուիրակութեան նախագահը յանկարծ ոտքի ելաւ ու երկու թեւերը տարածելով.

— Ո՛վ Բարձրեալ Տէր, բացազանչեց յուզեալ ձայնով մը, Դո՛ւն միշտ հզօր, միշտ անարկու, յաւիտեան երջանիկ պահէ՛ Քրիստոնեայ Եւրոպան...։

Փիլիպպոս Գ. ալ աւելի զգածուած, պատասխանեց.

— Սրբազան Հայր, այժմէ՛ն կ'ապահովեմ ձեզ, Մարուն թագուհին երբէք չպիտի զղջայ հայկական պատուիրակութիւն մը զրկելով հոս։ Դուք իմ պատուական հիւրերս էք, և ես պիտի ջանամ խիստ արդիւնաւոր ընծայելու ձեր առաքելութիւնը։

Հայոց արքունի քարտուղար արքեպիսկոպոսին աչքերը խնդացին, չէր կրնար իր ներքին զգացումները թարգմանող բառ մը գտնել, այնքան յուզուած էր և ազդուած՝ վեհանձն իշխանին հանդիսաւոր յայտարարութենէն։

Տեսակցութիւնը ժամերով տևեց։

Յետոյ, Փիլիպպոս Գ. իրեն սեղանակից ըրաւ Հայկական պատուիրակութիւնը, որուն ի պատիւ նոյն գիշերը պալատին մէջ նուագահանդէս մըն ալ տրուեցաւ։

Այսպէս, ժամանակ մը Տարսնոնի արքունիքը

մնալէ յետոյ, կարեւոր ու զօրաւոր յանձնարարականներով՝ Վենետիկի, Ճէնովայի, Հռոմի, Նաբոլիի և ուրիշ երկիրներու մեծ գուքսերուն, մասնաւորապէս Աւինիոն նստող Գրիգոր ԺԱ. պապին ուղղեալ, մեկնեցաւ պատուիրակութիւնը:

Հռոմ, Նաբոլի, Վենետիկ հանդիպելէ, Փիլիպպոս Գ. ի յանձնարարականները մատուցանելէ յետոյ, պատուիրակութիւնը կ'անցնի Աւինիոն, ուր կը յաջողի պապին կողմէն ունկնդրութեան ընդունուիլ:

Գրիգոր ԺԱ. պապը մեծապէս կը շահագրգռուէր Արեւելքի քրիստոնէից գործերով, ինքզինք աւելի սիրելի ընծայելու համար անոնց, որոնց մեծ մասը դեռ կապուած կը մնար ու կը հնազանդէր իր հակառակորդին, որ Հռոմ կը նստէր:

Աւելորդ է յիշեցնել թէ այդ շրջանում երկու հակաթու պապեր կային Եւրոպա: Առաջինը Հռոմ կը նստէր Վատիկանի պալատին մէջ, իրեն հլու հըպատակներ ունենալով միջին ու հիւսիսային Եւրոպայի կաթոլիկ ժողովուրդները, իսկ երկրորդը Ֆրանսայի Աւինիոն քաղաքը քաշուած էր, Գերմանիոյ կայսեր բանակներէն հալածական և կը հովուէր Ֆրանսայի, Սպանիոյ և միւս լատին յեղերու հաւատարիմ ժողովուրդները:

Հայկական պատուիրակութեան նախագահը իր թարգմանին հետ ունկնդրութեան ընդունուելով պապէն, Մարուն Դչխոյին ու մօրեղբօրը Փիլիպպոս Գ. ի թուղթերը կը յանձնէ անոր:

Գրիգոր ԺԱ. պապը վերահասու կ'ըլլայ Կիլիկիոյ վերջին անցքերուն և կը փափաքի լրա-

ցուցիչ մանրամասնութիւններ ստանալ Սոոյ արքեպիսկոպոսէն:

— Ուրեմն, հիմա մեր սիրելի Կիլիկիան անտէրո՞ւնչ մնաց, հարցուց պապը:

— Այո՛, Սրբազան Քահանայապետ, Մարուն թագուհին այրի մնաց, բարբարոսները պաշարեցին ամէն կողմերը, մեր տարարախաղաւկները կ'ենթարկուին անյուր խժոժանքներու, ո՛չ եկեղեցի մնաց, ո՛չ մշնաստան, իշխանները գերի վարեցին, քահանաները ջարդեցին, բովանդակ երկիրը մասնուած է հուրի սուրի...:

— Հերի՛ք պատմես, հերի՛ք, ընդմիջեց պապը, սրբելով արցունքները, որոնք իր սպիտակ երեսը կ'սղոյէին, թշուա՛ռ Կիլիկիա, նահատակ հայ աղգ...:

Քարտուղար արքեպիսկոպոսը, իր սրտակեղեք նկարագրութիւններով, խորունկ ապաւորութիւն մը գործեց Պապին վրայ:

— Սրբազան Եղբայր, ըստ Պապը, ի՞նչ կրնամ ընել, ըսէ՛ք կաղաչեմ, ի՞նչ է դարմանը, յայտնեցէ՛ք ինծի, պատրաստ եմ ընելու ամէն ինչ որ կարելի է:

— Դարմանը, կրկնեց արքեպիսկոպոսը, մէ՛կ դարման գիտեմ միայն, մէ՛կ դարման, ուրիշ միջոց չկայ մեր տարաբաղդ տէրութիւնը վերականգնելու, բայց եթէ...:

— Ի՞նչ, ի՞նչ միջոց, ընդմիջեց Պապը, ըսէ՛ք նայիմ, ի՞նչ միջոց գիտէք:

— Նոր թագաւոր մը պէտք է. նոր, հզօր, իմաստուն, առաքինի թագաւոր մը, շարունակեց,

արքեպիսկոպոսը, Եւրոպայի հղօրագոյն արքու-
նիքներուն մէջէն իշխան մը, որ պսակուի մեր
Մարուն Դշխոյին հետ:

— Ստեփան, ընդմիջեց Պապը, ստուգա՞ծ էք
Լեւոն թագաւորին մահը, լաւ ստուգա՞ծ էք, ինքը
Մարուն թագուհին ի՞նչ կը խորհի. տրամադրու-
թիւն ցոյց տուած է կ'ըսէք, ինչպէս որ յիշուած է
թուղթին մէջ, բայց, կրնա՞ք վստահօրէն յայտա-
բարել թէ Լեւոն թագաւորը մեռած է:

— Սրբազան Քաճառայապետ, յարեց քար-
տուղար արքեպիսկոպոսը, Կիլիկիոյ բոլոր անկիւն-
ները տեղ մը չ'մնաց. ուր խուզարկութիւններ կա-
տարուած չ'ըլլային, ո՛չ մէկ հետք, ո՛չ սէկնչմար,
ո՛չ մէկ ձայն, բացարձակ լռութիւն կը տիրէ, ա-
ռաջին ամիսները կը կարծէինք թէ թագաւորը
դիտմամբ ինքզինքը կը պահէր, և թէ ի վերջոյ
երեւան պիտի ելլէր, բայց սխալած էինք, ահա՛
տարին անցաւ, և տակաւին մէջտեղը չկայ:

— Սրբազան Եղբայր, դարձեալ հարցուց Պա-
պը, գիտե՞ք, խնդիրը բաւական փափուկ է, կեն-
սական է, թեթեւօրէն կարելի չէ՛ վերաբերուիլ,
ըջօրէն քննելո՞ւ է, պրպտելու է. վերջնական
համոզու՞մ մը գոյացնելու է թագաւորին մահուան
մասին, և այնուհետեւ ձեռնարկելու է երկրորդ
պսակի մը. չէ՞:

— Բայց, Սրբազան քաճառայապետ, կը պըն-
դէր պատուիրակութեան նախագահը, բոլոր կարելի
միջոցները սպառած են և բոլոր խուզարկութիւն-
ներն ալ ի դերեւ ելած, թագաւորը մեռա՞ծ է, ա-
սիկա տարակոյս չի վերցնել. Կիլիկիոյ Կաթողի-

կոսէն սկսեալ մինչեւ յետին անհատը, ամէնքն ալ
սուգի մէջ են, իրենց թագաւորին մահուան հա-
մար, և կը փափաքին նոր թագաւոր մը տեսնել
Կիլիկիոյ գահին վրայ, թագաւոր մը, որ պսակուի
ազգին պաշտեցեալ Մարուն Դշխոյին հետ և մեր
հայրենի երկրին սահմաններէն վանէ արտաքին
թշնամիներուն բանակները:

— Ուրեմն, յարեց Պապը համոզուած չեշտով
մը, Լեւոն թագաւորը մեռած է կ'ըսէք, և Հայոց
այրի թագուհին պսակելու է վերստին Եւրոպայի
արքայազուն իշխաններէն մէկուն հետ, որպէս զի
վերականգնի Կիլիկիոյ, չէ՞:

— Այո՛, այո, կրկնեց արքեպիսկոպոսը, ան-
հրամեշտ է ասիկա. ուրիշ միջոց մը չկա՛յ, փըր-
կութեան միակ ճամբան այս է:

Գրիգոր ԺԱ. Պապը, կրկին ու կրկին կար-
դոց թէ՛ Մարուն Դշխոյին և թէ՛ Փիլիպպոս Գ.ի
թուղթերը, երկարօրէն կարծիքի փոխանակութիւն-
ներ ունեցաւ Հայկական պատուիրակութեան նա-
խագահին հետ, խորհեցաւ, որոճաց, օրերով, շա-
բաթներով ծեծեց խնդիրը, մինչեւ որ ի վերջոյ ինքն
ալ համոզուեցաւ թէ՛ միակ լուրջ և գործնական
միջոցը՝ պսակել էր այրի թագուհին հզօր իշխանի
մը հետ և հռչակել զանի թագաւոր Կիլիկիոյ:

Ուստի, մասնաւոր թուղթ մը գրեց Փիլիպպոս
Գ.ի, ուրիշ մըն ալ Մարուն Դշխոյին, այս վեր-
ջինը խրախուսելու մեծամեծ խոստումներով:

Ահաւասիկ պատճէնը, Քաճառայապետական
թուղթին, ուղղեալ Մարուն Դշխոյին մօրեղբօր՝
Փիլիպպոս Գ.ի, Կ. Պոլսոյ տրտղոսաւոր ինքնակալ
կոչուած Տարենտոնի մեծ կոմսին:

Վերջին Բերդը

«Թուղթ Գրիգորի ԺԱ. խառ Փիլիպպոս Գ.

«Սիրելի որդւոյ ի Քրիստոս Փիլիպպոսի Կ. Պոլսոյ մեծափառ ինքնակալին :

«Բարեսէր յօժարութեամբ ստացանք Ձեր Բար րապատիւ Տէրութեան նամակները, որոնց մէջ որդիաբար մեզ կ'աղաչէիք որ՝ առաքելական հոգածութեան արժանի համարէինք՝ քրիստոնեայ հաւատացեալներու ձեռքով ընդ փոյթ օգնութեան հասնելու ի Քրիստոս սիրեցեալ մեր զստեր Մարիամին, Փոքր Հայոց թագուհիին, քու հոյակապ քրոջդ աղջկանն ու անոր թագաւորութեան, մինչ ան մեծ տառապանքի ու վտանգի՝ մէջ կը գտնուի բարբարոսներու բռնն թշնամութեանց երեսէն :

«Արդ, անձամբ նաեւ ունկնդրութիւն չնորհեցինք, ըստ պառչածի միայն մտիկ ըրինք մեր պատուական եղբոր՝ Սոյ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին՝ վերոյիշեալ թագուհիի պատուիրակին և ներկայ թուղթս բերողին խնդրանքը, միջնորդութեամբ մեր սիրեցեալ զաւկին Հայկազն Մանուէլի՝ իր թարգմանին՝ որ Յանուկի զինւոր Լեւոնեան Յովհաննէսին որդին է : Արդ, ի խորոց սրտի սաստիկ ցաւ կզգանք, տեսնելով որ ամբողջ քրիստոնեայ ազգեր ու ցեղեր, մանաւանդ այն երկիրները որոնք ամենակարեւոր պարագաներու մէջ սովոր էին օգնութեան փութալու անդրժողիկայ հաւատացեալներուն, չըջապատուած պաշարուած են պատերազմներու փոթորիկներէ, ու մեզի բնաւ առիթ մը չընծայուիր փութով և արագօրէն կարենալ օգնելու վերոյիշեալ թագուհիին ու անոր թագաւորութեան, ինչպէս որ հաբկը կը պահան-

ջէ : Սակայն և այնպէս, այս գործին համար մեր ազաչանքը ներկայացուցինք մեր սիրելի որդիներուն՝ Կիպրոսի թագաւորութեան վարիչ Անտիոքի ազնուատոհմ իշխանին, ինչպէս Վենետիկոսն ու Յանուսքիններու Դուքսերուն, միեւնոյն ժամանակ երուսաղէմի շիւրանոցին Մագիստրոսին ու Ժողովին : Իսկ երբ Ձեր մեծափառ Տէրութիւնն ու վերեւ յիշուածները կամ ուրիշները յիշեալ թագաւորութեան ի նպաստ կարեւոր պատրաստութիւն մը կազմակերպել ուզեն, այդպիսի պարագաներու մէջ սովոր եղած ներսդութիւնը մենք պատրաստ ենք յօժարակամ շնորհելու : Հարկ չկար մեր կողմէն ազաչել կամ յորդորելու Ձեր Բարձրապատիւ Տէրութիւնը, նոյն օրինակ օգնութիւն մը հայթայթելու համար, որովհետեւ մենք արդէն գիտենք թէ՝ դուք ումէնքէն աւելի յօժարամիտ էք ասոր, Ձեր կարողութեան համեմատ, սակայն պատշաճ պիտի ըլլար որ՝ այնքան բազմաթիւ ու հեռուոր ժողովուրդներու նկատմամբ այսպիսի մեծ գործ մը օգտակարապէս յառաջ տանելու համար, այս բանիս յարմար մէկ քանի եռանդուն և ինքնայօժար հոգաբարձուներ գտնուէին, որոնց մասին Ձեր Վեհափառ Տէրութիւնը անօրինէ պարտու պառչածը : Միանգամայն պէտք է զրդել նաեւ, ազաչել և համոզել տնայիս օգնութեան մը համար մեր ի Քրիստոս սիրեցեալ որդին Հռոմեարիոյ Լուդովիկոս անուանի թագաւորը, Ձեր և վերոյիշեալ թագուհիին աղագականը, որուն Տէր Աստուած մեծ զօրութիւն պարգեւած է թէ՛ ծովու, թէ՛ ցամաքի վրայ : Բայց որովհետեւ նոյն Սրբե-

պիսկոպոսը մեզի յայտարարեց՝ ի մէջ այլոց և նոյն իկ բաւական հաւանական կը թուի, թէ մեր ըս- սելիքը բաւական օգտակար պիտի ըլլայ վերոյիշ- եալ թագուհիին, ինչպէս նաեւ իր հպատակներու պատուին ու ազատութեանը, եթէ նոյնինքն թա- գուհին Արեւմուտքէն առնէ իրեն ամուսին մը, քաջազարմ, արիասիրտ, մեծագէն և զօրաւոր անձ մը, որ ատակ ալ ըլլայ վերստին ձեռք բերելու, պաշտպանելու և կառավարելու իր թագաւորու- թիւնը, որուն իսկապէս շատ օգտակար ըլլալուն համազօրած ենք, եթէ այդպիսի անձ մը կարելի ըլլայ գտնել։ Արդ, մեր միտքին մէջ յիշեցնելով զանազան մեծամեծ ու յարմարագոյն անձնաւո- րութիւններ, մեզի կը ներկայանայ մեր սիրելի որդին ազնուազարմ Ոթոն Պրունսվիքի Դուքսը, Մաքսոնիոյ Ոթոններուն կայսերական ցեղէն, սի- րեցեալ որդի, ազնուատոհմ Յովհաննէս Մօնֆէր- րաթօ Ս արքիդին ազգականը, որուն պատերազմե- րուն արիաբար մասնակցած է և դեռ կը մասնակ- ցի։ Նոյնպէս ազգական է Կիպրոսի արքայական տոհմին, այդ Ոթոնին եղբայրը՝ Կիպրոսի բարե- յիշատակ Պետրոս թագաւորին մայրը առած ըլլա- լով իրեն ամուսին։ Ուստի այս արքայազուննե- րուն և իր իսկ եղբոր կողմէն ազգականութեան պատճառաւ ինք օգտակար նպաստներ կրնայ ձեռք բերել։ Եւ իրօք, այս Ոթոնը շատ խոհեմ, մեծա- փառ, միանգամայն առաքինի անձի մը համբաւը կը վայելէ։ Եւ թէպէտ ինք անձամբ մեծ ուժ մը չունի, սակայն իր խոհականութեամբ ու հոգա- տարութեամբ կրնայ — միայն թէ հետամուտ ըլ-

լալ ուզէ այս գործին — այլ և այլ ազգերէ օգնու- թիւններ գտնել, ժողուել։ Այս մասին վերջերս թուղթ մըն ալ գրկել տուինք իրեն, և յիշեալ արք- եպիսկոպոսը յանձն առաւ նոյն իսկ անոր մօտ եր- թալ, կամքն ու հաւանութիւնը շօշափելու։ Ինք, մի առ մի քննելով անոր յօժարութիւնն ու զա- նազան հանգամանքները, պիտի կրնայ ձեզի տե- ղեկագրել, իսկ Դուքս կրնաք սոյն խնդրոյն վրայ խորհիլ և անձամբ կամ միջնորդի մը ձեռքով յիշ- եալ թագուհիին քովի տիկնոջ յայտնել ձեր փրկա- ւէտ խորհուրդը։

Տուեալ յ'Աւինտոն, փեղրուարի Կաղանդաց օրն, յԲ. ամի։»

Հայկական պատուիրակութիւնը, Գրիգոր ԺԱ. Պապին այս և ուրիշ թուղթերով, և Քաճանայա- պետական քաջալերիչ յորդորներով զօրացած, Աւինտոնէն կը մեկնի, Եւրոպայի միւս արքունիք- ները ղեզեզելու, Մարուն Դշխոյն յարմարագոյն և արժանաւորագոյն թագապսակ ընկերը գտնել յաջողելու յոյսով։

Քարտուղար արքեպիսկոպոսը, ի բնէ լուեա- տես ու բարեմոյն եկեղեցական մը, կը հրճուէր ու կը խայտար, Աւինտոնի Պապին ազդու հրա- մանները պարունակող քաճանայապետական թուղ- թերը պինդ մը ծոցը պոհելով։

— Մանուէլ՝ որդե՛ակ, կ'ըսէր ճամբան իր թարգմանին, ինչ կը խորհիս դուն այս մասին։

— Ս. Պապին հրամանները, կը յարէր աս- պետորդին, Եւրոպայի արքունիքներուն մէջ իր- բեւ աստուածային պատգամ կ'ընդունուին։

— Ուրեմն, Մանուէ՛լ որդեակս, կը կրկնէր զուարթ շեշտով մը, պիտի չուտով պսակուին մեր ջանքերը:

— Մե՛ծ յաջողութեամբ, կ'ըսէր հաւատարիմ թարգմանը:

— Բայց զիտն՝, կը յարէր արքեպիսկոպոսը, Տարենտոնի Մեծ Կոմսին յանձնարարականը հրա՛շք գործեց, հրա՛շք:

— Ի՛նչ կ'ըսէք, Սրբազա՛ն, կը հատտաւէր թարգմանը, Կ. Պոլսոյ տիտղոսաւոր ինքնակալը զիտէ՛ք սրքան աղղեցիկ է, մանաւանդ Արեւելքի գործերուն մէջ:

— Ի՛նչ մեծ բաղդ է, սիրելի՛ս, կ'ըսէր արքեպիսկոպոսը, ի՛նչ մեծ բաղդ է մեզի համար ունենալ այդպիսի հզօր ազգականն մը:

— Սրբազա՛ն, կ'ըսէր թարգմանը ժպտելով, արդէն ինչո՞ւ կը սիրենք Մարուն թագուհին:

Եւ այսպէս, ուրախ զուարթ կը շարունակէին իրենց ճամբան դէպի Տարենտոնի արքունիքը, ուր հասնելէ առաջ, կը խորհէին հանդիպիլ մէկ քանի կարեւոր կեղորոններ, Կիլիկիոյ համար նոր խաչակրութիւն մը կազմակերպել տալու ցնորական յոյսերով օրօրուելով . . .

Հէ՛ք պատուիրակութիւն, որո՛ւն յանձնուած էր մահամերձ ազգի մը ճակատագիրը . . .

Ը.

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Զ Է Ն Վ Ե Ր Զ

Պատուիրակութիւնը վերադարձած էր Եւրոպայէն, Աւինեոնի Պապէն, Տարենտոնի Վեհապետէն, Վենետիկի, Նեոպոլայի, Նաբոլիի մեծ դուքսերէն, ինչպէս նաեւ Գերմանիոյ, Հունգարիոյ և ուրիշ քրիստոնեայ երկիրնիրու արքունիքներէն՝ յուսադրական ու քաջայիրիչ թուղթերու ծրարով մը, զոր նոյն պատուիրակութեան նախագահը յանձնած էր Մարուն Դշխոյին:

Այդ պաշտօնական թուղթերուն մէջ առաջին և կարեւորագոյն տեղը կը բռնէր Պապին քահանայապետական թուղթը, Հայոց Տիկնաջ ուղղեալ և Տարենտոնի Փիլիպպոս Գ. Մեծ Կոմսին զրկուած պատասխանագրին պարունակութիւնը հաստատող:

Գրիգոր ԺԱ. Պապը կ'աւետէր Մարուն Դըշխոյին թէ՛ քրիստոնեայ Եւրոպան խորապէս յուզուած՝ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան կրած քաղաքական ճախողութեան հետեւին ու նոյն երկրի բովանդակ բնակչութեան ենթարկուած անհնարին աղէտներէն, պիտի թօթուէր իր անտարբերութիւնը, պիտի չուտով հասնէր օգնութեան, Կիլիկիոյէն վտարելու համար արտաքին թշնամիներուն արիւնարբու բանակները, եւն:

Տարսնի պալատը ցնծութեան մէջ էր:

Մայրաքաղաքը խանդավառ ցոյցերով կը առնէր Հայկական պատուիրակութեան Եւրոպայէն

վերադարձը, և ներկսեւ բազմութիւնը խմբովին կը վազէր դէպի պալատին մօտակայ պողոտաները, և արքայական պալատի շուրջը համախմբուած, խընդութեամբ աղաղակներով կ'ողջունէր Հայոց Տիկինը, գոյնզգոյն դրօշակներ ծածանեցնելով օդին մէջ:

Այս ամէնը կը կատարուէր Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին մէջ, որովհետեւ զանազան քաղաքներէ հոն կը հասնէին հեազհեա՛ երկրին աւագանին. բերդատէր իշխաններ, աւատապետներ, ազնուատոհմիկ պառններ ու պայլիներ, իրենց գլուխ ունենալով Սոյ Աթոռին գահակալը՝ Տ. Կոստանդին Ե. Կաթողիկոսը:

Մարուն Դշխոյի պալատին մէջ արտասովոր ժողով մը կը գումարուէր նոյն իրիկունը, լսելու համար Եւրոպայէն նոր վերադարձած պատուիրակութեան նախագահ Տ. Յովհաննէս քարաուղար արքեպիսկոպոսը:

Մինչ դուրսը խուռներամ ժողովուրդը խրաճանքներ կը սարքէր, մայրաքաղաքը լուսավառութիւններու մէջ կը շողար և բոլոր տուներէն և զբօսարաններէն կը լսուէր նուազարաններու զուարթ արձագանգը. Մարուն Դշխոյի պալատին ծոցը Կիլիկիոյ Ազգ. Ընդհ. Ժողովը կը գումարուէր Սոյ Ս. Հայրապետին նախագահութեան տակ:

Տ. Կոստանդին Ե. շրջապատուած եկեղեցական և աշխարհական ընտրեալ ժողովականներէ, ունենալով իր աջ կողմը՝ Հայոց Տիկինը, տէրուհական ազօթքով բացաւ արաատովոր նիստը:

մաղթելով խաղաղութիւն և ազատութիւն բազմաչար Կիլիկիոյ:

Յետոյ, ուղղելով խօսքը ներկաներուն.

— Սրբազան եղբարք, սիրեցեալ որդեակք. իմ հարազատք, իշխանք և տանուտեարք երկրին. Թորոսի և Լեւոնի, կուգամ ձեզի աւետել բերկրառիթ վերադարձը պատուիրակութեան, որ ինչպէս կը յիշէք անշուշտ, մեր երջանկայիշատակ նախորդին Տ. Մեսրոպ Ս. Հայրապետին և ձեր համահաճ հաւանութեամբ, մեր Մարուն Դշխոյին կողմէն զրկուած էր Եւրոպա՛ Ահա՛ պատուիրակութեան նախագահը, մեր ի Քրիստոս սիրեցեալ եղբայր Տ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը. կ'ուզէ՞ք լսել զինքը:

— Անշուշտ, անշուշտ, բարձրացան աղաղակներ ամէն կողմէ, ակնդէտ կը սպասէինք արդէն մեր քարտուղար Սրբազանին վերադարձին:

Ս. Կաթողիկոսին ազգանշանին վրայ, ոտքի ելաւ պատուիրակութեան նախագահը:

— Սրբազան Հայրապետ, Վեհափայլ Դշխոյդ. Հայոց, և դուք, ազնուազարմ իշխանք Կիլիկիոյ, ըսու հանդիսաւոր չնշտով մը, ահա՛ ձիշտ երկու օր է որ մեր գերընտիր Թարգման՝ ասպետորդի Մանուէլ իշխանին և մեր միւս հետէւորդներուն հետ վերադարձած ենք Եւրոպայէն:

— Բարեբարն Աստուած թող օրհնէ ձեր երջանկաբեր վերադարձը, ընդմիջեց Կաթողիկոսը:

— Ինչպէս յայտնի է ձեր սիրելութեանց, շարունակեց պատուիրակութեան նախագահը, Հայոց Տիկնոջ պատգամներով ու պատուական ժո-

դովիդ հրահանգներով մեկնեցանք մայրաքաղաքէս : Բաւական նեղութիւններ, ալեկոծութեան ու նաւարկութեան յարակից վտանգներ կրելէ յետոյ, Արարչին ողորմութեամբ ելանք ցամաք, Տարեւտոնի վեհապետ Փիլիպպոս Գ.ի ներկայացանք, Նորին արքայական Բարձրութեան մատուցէնք մեր Դշխոյին թուղթը :

— Խնչպիսի ընդունելութիւն եղաւ, հարցուց ներկաներէն Վահկա՞րբղին իշխանը, Մարուն Դշխոյի ջերմեռանդ երկրպագուներէն մէկը :

— Փառաւոր, փառաւոր, կրկնեց արքեպիսկոպոսը գոհունակութեան անկեղծ շեշտով մը, հաւատացէ՛ք, սիրելիներ, արքայալայել ընդունելութիւն մըն էր. հազիւ թէ ոտքերնիս ցամաք դրինք, պալատականներէ չըջապատուեցանք շուտով, կառքերու մէջ դրուեցանք ու տարուեցանք արքունիքը. զանց կ'ընեմ նկարագրելու մեր հոն գտած արտակարգ մեծարանքները :

— Յետոյ, հարցուցին մէկ քանի ներկաներ, անձկոտ ու անդադին դէմքով մը :

— Մեծ Կոմսը, շարունակեց արքեպիսկոպոսը, աւելորդ է յիշեցնել ձեզ, մեր սիրեցեալ Դշխոյին մօրեղբայրն է. բնականաբար շատ յուզուեցաւ, նոյն իսկ լացաւ. երբ աչքէ անցուց մեր մատուցած դշխոյական թուղթը :

— Ի՞նչ ըսաւ, Սրբազան Հայր, ընդմիջեց Թագուհին փափկօրէն, ի՞նչ ըսաւ Նորին Բարձրութիւն մօրեղբայրս :

— Ի՞նչ պիտի ըսէր, Հայոց Տիկին, յարեց արքեպիսկոպոսը. խանդաղատանքով մը, կրկին

ու կրկին հարցուց ձեր առողջական վիճակը, խորապէս զգածուեցաւ երբ մենէ իմացաւ մեծ զրգրազդութիւնը, Արքային կորուստը պիտի ըսէի, լացաւ աղու մը պէս ու լացուց իր չըջապատը :

Ժողովականները, Կաթողիկոսէն սկսեալ, պահ մը սահմեկած, թախծոտ ակնարկներ փոխանակելէ վերջ, սրտնին մէջ երկիւղած լուսիլն մը տիրեց, մինչ Թագուհին մետաքսէ թաշկինակով մը կը սըրբէր արցունքները, որոնք կաթիլ կաթիլ կը ծորէին իր տրամանոյշ աչքերէն վար :

— Սակայն, շարունակեց արքեպիսկոպոսը, երկար, շատ երկար և միանգամայն տաղաւարեր պիսի ըլլար հոս պատմել ըստ անցքերը, բոլոր խօսքերը, որոնք տեղի ունեցան հոն, Տարեւտոնի արքունիքը, մեր ու մեծափառ կոմսին միջեւ :

— Այո՛, այո՛, սիրեցեալ եղբայր, յարեց Կաթողիկոսը, ջանացէ՛ք համառօտ ըլլալ, մանրամասնութիւնները մի՛ պատմէք, ձեր տառաքելութեան արդիւնքը մեզ կը շահագրգռէ, ա՛յնպէս չէ՞ . . . :

— Այո՛, ա՛յնպէս է, ա՛յնպէս, կրկնեցին ձայներ ամէն կողմէ :

— Արդէն քիչ յետոյ պիտի տեղեկանաք Մեծ Կոմսին առ մեր Թագուհին ուղղած նամակին պարունակութեան, ուստի, վերադառնալով մեր նիւթին, արդարացի հպարտութեամբ մը կը յիշեմ թէ՛ Տարեւտոնի արքունիքին մէջ մեծամեծ պատիւներու արժանացանք, յետոյ Մեծ Կոմսին կողմէն ջերմագին յանձնարարութեամբ մը դիմեցինք Աւիննոն, Գրիգոր ԺԱ. Պապին որ մեր խնդրանքը հայրական գորովանքով մը լսելէ յետոյ, քաջալերեց մեզ և

իր մասնաւոր յանձնարարութիւններով ու քահանայապետական թուղթերով զրկեց մեզ ուրիշ արքունիքներ, միեւնոյն ժամանակ պատասխանազիր մը յանձնելով մեզի, Տարենտոնի Փիլիպպոս Գ. Վեհապետին մատուցանելու և անոր գործնական աջակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը խնդրելու մտօք, ձեզի ամենուրեք ծանօթ խնդրին առթիւ։

— Ո՞ր խնդրին, հարցուցին ներկաներէն մէկ քանինները։

— Հայոց Տիկնոջ ամուսնութեան խնդիրը, պատասխանեց արքեպիսկոպոսը, միթէ ասիկա չէ՞ր մեր առաքելութեան առաջնօրէնքը...

Մարուն թագուհին կը շիկնէր և չէր համարձակեր գլուխը վեր առնել։

— Շատ լաւ, ընդմիջեց յանկարծ Կաթողիկոսը. Սրբազան եղբայր, շարունակեցէ՛ք. յետոյ ի՞նչ եղաւ։

— Յետոյ, պատասխանեց արքեպիսկոպոսը, Պապին յանձնարարութեան թուղթերով, կարգով այցելեցինք Եւրոպայի կարեւոր արքունիքները, բացի Ֆրանսայէն ու Անգլիայէն, որոնք, աւա՜ղ, յանարգանս քրիստոնէութեան, եղբայրասպան, երկարատեւ ու անվերջանալի պատերազմի մը բռնուած, զիրար կը ջարդեն ու զիրար կը կործանեն, ամօթ իրենց...

— Միւս եւրոպական արքունիքներէն ի՞նչ լուր, հարցուց Կաթողիկոսը տենդոտ ու անհամբեր շարժուձեւով մը։

— Ճիշտ առիկա պիտի պատմէի, յարեց արքեպիսկոպոսը, Աւինիոնէն վերադարձանք Տարեն-

տոն։ Փիլիպպոս Գ.ի յանձնեցինք Պապին յորդորական թուղթը։ Ազնուասիրտ ու վեհանձն կոմսը մեզ այս անգամ գրկաբաց ընդունեց, Պրունսփիքի Ոթոն դուքսին ուղղեալ կարեւոր նամակ մը յանձնեց մեզի և պատուիրեց երթալ անոր հետ անձամբ բանակցիլ։

— Ի՞նչ մասին, հարցուց Կաթողիկոսը։

— Պապը, շարունակեց պատուիրակութեան նախագահը, իմ անձնական թերադրանքիս վրայ, հաճեցաւ շնորհել իր հաւանութիւնը, յարմարագոյն և խիտ օգտակար գտաւ իմ տուժարկած ծրագիրս, մեր Դչխոյին ամուսնութեան մասին ըսել կ'ուզեմ, և նոյնը յանձնարարեց Փիլիպպոս Գ.ի ալ, ասոր մասնաւոր ազդեցութիւնն ու աջակցութիւնը խնդրելով՝ յաջողեցնելու համար մեր Դըչխոյին ամուսնութիւնը...

— Որի՞ հետ, դարձեալ ընդմիջուեցաւ արքեպիսկոպոսը, սրահի ծալքէն բարձրացած ձայներով։

— Պրունսփիքի Ոթոն դուքսին հետ, պատասխանեց քարտուղար արքեպիսկոպոսը, Գերմանիոյ Սաքսոնեան Արքայական Տան շառաւիղներէն, քաջակազմ, հանճարեղ, առաքինի և հզօր, մէկ խօսքով, տիպար վեհապետի մը յատուկ ամէն բարեմասնութիւններով օժտուած գեղեցիկ իշխան մը, ինչպէս որ տեսանք մեր սեփական աչքերով, անմահ, անզուգական, հոյակապ դէմք մը...

Բոլոր ներկաներուն աչքերը յառեցան Մարուն Դչխոյին, որ գլխահակ, բարեպաշտ լուծթիւն մը վը պահէր։

— Վերջապէ՛ս, հարցուց անձկանօք Կաթողի-

կոսը, ի՞նչ է Պրունավիքի դուքսին տրամադրութիւնը:

— Այդ մասին գրուած է արդէն...

— Որո՞ք գրուած է, դարձեալ ընդմիջեց Կաթողիկոսը:

— Մեր Դշխոյին, պատասխանեց արքեպիսկոպոսը:

— Որո՞ւ կողմէն, հարցուց Կաթողիկոսը, Ոթոն դուքսին թէ...

— Տարեւորնի մեծ կոմսին՝ Փիլիպպոս Գ.ի կողմէն, պատասխանեց Տ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, եթէ յարմար տեսնէք, թո՛ղ կարդացուի այդ նամակը:

— Պիտի կարդացուի՞, պիտի կարդացուի՞, կրկնեց Կաթողիկոսը, բայց նախ աւարտեցէ՛ք ձեր պատմութիւնը, Սրբազան եղբայր:

Յետոյ, դառնալով ներկաներուն.

— Դուք ի՞նչ կը խորհէք այս մասին, ըսաւ, լաւագոյն չէ՞ք գտներ նախ լսել ամբողջ պատմութիւնը:

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ներկաները, նա մականերուն ընթերցումը առ այժմ թող յետաձգուի:

Եւ պատուիրակութեան նախագահը շարունակեց.

— Ուրախ եմ որ ձեռնունայն ու սրտաբեկ չենք վերադառնար, արդարեւ երկիրը մահուան ճգնաժամի մէջ, կը մաքառի անհաւատար, վայրագ ուժերու դէմ, սակայն մօտ է փրկութիւնը: Արեւմուտքէ՛ն պիտի ծագի այս անդամ Հայոց Արեւը:

— Օրհնեալ ըլլայ Արեւմուտքը, բացազանչեց Կաթողիկոսը, յաւիտեան ապրի քրիստոնեայ եւրոպան:

— Կեցցէ՛ Տարեւորնի Մեծ կոմսը, գոչեց Մանուէլ իշխան, քարտուղար, արքեպիսկոպոսին թարգմանը, որ չէր դադրեր ներբողներ հիւսելէ Մարուն Դշխոյի մօրեղբօրը վրայ:

Եւ բոլոր ներկաները կրկնեցին միեւնոյն մաղթանքները:

Յնծութիւնը կը ճառագայթէր բոլոր աչքերուն մէջ. դէմքերը կը ծիծաղէին, սիրտերը կը սարսոռային հայրենիքին փրկութեան մօտալուտ յոյսերով:

Կոստանդին [Ե. Կաթողիկոսը կը խայտար, իշխանները չէին հրնար ծածկել իրենց անկեղծ գոհունակութիւնը, պատուիրակութեան ձեռք բերած յաջող արդիւնքի մասին:

— Որեւի՞ Սրբազան եղբայր, ըսաւ Կաթողիկոսը, չա՛տ գտնե՞ք ձեր տեղեկատուութիւնէն, սակայն, կարծեմ թէ մոռցաք յիշելու կէտ մը, որ մեզի համար կարեւորութեանէ զուրկ չէ՛:

— Ո՛ր կէտը, Սրբազան Հայրապետ, հարցուց քարտուղար արքեպիսկոպոսը:

— Կո՛ղէինք գիտնալ թէ ի՞նչ տրամադրութեան մէջ գտաք, պատասխանեց Կաթողիկոսը, Պրունավիքի Մեծ Դուքսը...

— Իրաւո՞ւնք ունիք, Սրբազան Հայրապետ, իրաւո՞ւնք ունիք, կրկնեց պատուիրակութեան նախագահը, կարեւորը մոռցայ, ամենէն կարեւորը...

Բոլոր ներկաները տենդոտ անհամբերութեամբ մը կը հետեւէին արքեպիսկոպոսին վերջին բառերուն :

— Պատմեցէ՛ք ուրեմն, յարեց Կաթողիկոսը, Սրբազան եղբայր :

— Պրունսվիքի Մեծ Դուքսը, շարունակեց արքեպիսկոպոսը, հոչակալ անձնաւորութիւն մըն է, հաւատացէ՛ք, ամբողջ Եւրոպայի արքունիքներուն մէջ, կ'ըսէին, չկայ հաւասարող մը անոր արիութեան, գեղեցկութեան և ազնուականութեան :

— Աւինեոնի Պապէն, ընդմիջեց Կաթողիկոսը, անշուշտ մասնաւոր գիր ունէիք, չէ՞ :

— Զերմօրէն յանձնարարուած էինք, շարունակեց արքեպիսկոպոսը, ո՛չ միայն Աւինեոնի Սըրբազան Պապէն, այլ նաև Տարենտոնի մեծ կոմսէն :

— Յետո՛յ, հարցուց Կաթողիկոսը :

— Գացինք, շարունակեց պատգամաւորութեան նախագահը, ներկայացանք մեծ դուքսին : Զեմ կրնար հոս պատմել, ո՛չ ալ նկարագրել արտակարգ մեծարանքները, որոնք անլքան ազնւօրէն շուալուեցան մեզի, այլ անզուգական իշխանին կողմէն : Պէտք է խոստովանիմ, Պապին յանձնարարականէն աւելի օգտակար եղաւ մեր առաքելութեան համար Փիլիպպոս Գ. ինքնազիր նամակը, որուն ազդեցութիւնը շատ մեծ եղաւ :

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, կրկնեցին ներկաները :

— Փիլիպպոս Գ. այդ նամակով, շարունակեց պատուիրակութեան նախագահը, մեր դժբաղդ Կիլիկիոյ վիճակը պատկերացնելէ յետոյ, մեր առա-

քելութեան նպատակին վերահասու կ'ընէր մեծ դուքսը, և մեր սիրելի թագաւորին անյայտացումը, արտաքին թշնամիներուն ասպատակութիւնները, վերջապէս Կիլիկիոյ վերջին անցքերը պատմելով, այդ ամէնուն միակ դարման ցոյց կուտար նոր պատուաստում մը...

— Այսինքն, ընդմիջեց անհամբեր Կաթողիկոսը :

— Եւրոպական արքունիքներէն հզօր իշխանի մը հետ՝ մեր Մարուն Դիւսոյին ամուսնութիւնը, շարունակեց արքեպիսկոպոսը, և պսակեալ իշխանին՝ Կիլիկիոյ թագաւոր անուանումը :

— Շա՛տ լաւ. հարցուց ընդմիջելով Կաթողիկոսը, Պրունսվիքի Մեծ Դուքսին պատասխանը կրնաք յայտնել հոս, ի՞նչ ըսաւ :

— Սրբազան՝ Հայրապետ, պատասխանեց Պատուիրակութեան նախագահը, ինչպէս որ քիչ առաջ յիշեցի, Փիլիպպոս Գ. ի այդ նամակէն շատ ազդուած թուեցաւ Մեծ Դուքսը, մէկէ աւելի անգամներ քաղեց, որոճաց, յետոյ, բաւական յուրջ դէմքով մը, զանազան հարցումներ ուղղեց ինծի, մեր երկրի բնական տեսարաններուն, բնակիչներուն, քաղաքներուն, շէնքերուն և մանաւանդ առեւտրական մեծ կեդրոններուն նկատմամբ :

— Մարուն Դիւսոյի մասին, հարցուց Կաթողիկոսը, բան մը չը խօսեցա՞ւ :

— Ի՞նչպէս չը խօսեցաւ, պատասխանեց արքեպիսկոպոսը, քանի՛ քանի՛ անգամներ հարցուց Հայոց Տիկնոջ առողջութիւնը, և ես, Մեծ Դուքսին խօսքերէն սո՛ւ համոզումը գոյացուցի թէ՛ չը

պիտի կրնայ մերժել Փիլիպպոս Գ. ի առաջարկը, վստահ եմ, պիտի սիրով ընդունի մեր Դշխոյին ձեռքը:

— Սակայն, դարձեալ հարցուց Կաթողիկոսը, սրբազան եղբայր, չըսի՞ք մեզի թէ ի՞նչ եղաւ Մեծ Դուքսին վերջնական յայտարարութիւնը:

— Ո՛ր և է յայտարարութիւն մը չեղաւ մեզի Մեծ Դուքսին կողմէն, պատասխանեց պատուիրակութեան նախագահը, բայց, բոլոր երեւոյթները կը հաստատեն թէ չուտով պիտի պսակուի մեր ազգին բաղձանքը:

— Ի՞նչպէս, հարցուցին ներկաներէն ոմանք:

— Պրոշնովիքի Օթոն Մեծ Դուքսը պիտի պսակուի մեր Դշխոյին հետ, Եւրոպայի վեհապետները, ինչպէս նաեւ Ս. Պապը, ուրախութեամբ պիտի ողջունեն Կիլիկիոյ նորապսակ թագաւորը, որ կոչուած է փրկելու մեր ժողովուրդը:

— Այդ մասին ի՞նչ նշաններ ունիք, սրբազան եղբայր, հարցուց Կաթողիկոսը, ինք անձամբ ի՞նչ խօսեցաւ ձեզի, ամուսնութեան մասին ի՞նչ ըսաւ, ա՛յդ է կարեւոր:

Մինչ Կաթողիկոսի հարցման առջեւ կը վարանէր արքեպիսկոպոսը պատասխանելու, մէջտեղ նետուեցաւ պատուիրակութեան թարգմանը Մանուէլ իշխան, և խանդավառ շարժումով մը.

— Սրբազան Հայրապետ, ըսաւ, այս ամուսնութեան գործը կատարուած իրողութիւն մը կրնաք նկատել, որովհետեւ Մեծ Դուքսը մեծ համակրանքով մը կ'արտասանէր մեծ Դշխոյին անունը, և մանաւանդ, Փիլիպպոս Գ. մեծ կոմսին հանդէպ խիստ յարգալիբ լեզու մը կը գործածէր:

— Բայց, սիրելի՛ զաւակս, յարեց Կաթողիկոսը, մինչեւ ցարդ պատմութեանքէն կարելի չէ հետեւցնել թէ այդ ամուսնութիւնը պիտի յաջողի, այդ մասին ի՞նչ հաւաստիքներ ունիք:

— Սրբազան Հայրապետ, պատասխանեց Արքեպիսկոպոսը, ուրիշ ի՞նչ հաւաստիք կ'ուզէք, մեզի յանձնեց ինքնագիր պատասխանը, Փիլիպպոս Գ. ի ուղղեալ, և մեր մեկնումի բոպէին. մինչեւ վերջը խրախուսեց մեզ:

— Ատանք հաւաստիքներ չեն կրնար համարուիլ, առարկեց Կաթողիկոսը. ուրիշ ի՞նչ գիտէք:

— Ներեցէ՛ք, ներեցէ՛ք, կրկնեց Մանուէլ իշխան, մոռցած էի կէտ մը,

— Ի՞նչ կէտ... հարցուցին ներկաները:

— Պրոշնովիքի Մեծ Դուքսի պալատին մէջ, շարունակեց ասպետորդին, սենեկապաններն ու թիկնապանները կը պատմէին թէ՛ Օթոն Մեծ Դուքսին սիրտը ծախուած էր արդէն:

— Ի՞նչպէս, ի՞նչ կ'ըսէ Մանուէլ իշխանը, Սրբազան եղբայր, հարցուց Կաթողիկոսը յուզուած դէմքով մը, դուք ալ այդ կէտը չէի՞ք գիտեր,

— Դիտէի՛, պատասխանեց արքեպիսկոպոսը, բայց ի՞նչպէս կ'ուզէիք որ կարեւորութիւն տայի պալատականներու մտերմական խօսակցութիւններուն:

Յանկարծ ախրութիւն մը աիրեց սրահին մէջ. դէմքերուն վրայ յուսահատութիւն մը, բոլոր աչքերը կարծես կուլային: Մանուէլ իշխանին յայտնութիւնը խիստ յուսի տպաւորութիւն մը յառաջ բերաւ, այնպէս որ պատուիրակութեան նախա-

գահին ա՛յնքան հանդիսաւոր ու խանդավառ
յայտարարութիւնները վայրկեհապէս ցնդեցան
օդին մէջ:

— Պրունսվիքի Դուքսին սիրտը ծախուած է
արդէն, կը մոլտային ներկաները:

Իսկ Մարուն Դշխոյի դէմքը դալկահար, զո՛ւր
կը ջանար զսպել իր ներքին թախիծը:

Այս ցաւազին ու տարտամ վիճակը տեւեց
քանի մը րոպէ:

Կաթողիկոսը խզեց վերջապէս այս պաղ լը-
ռութիւնը, և ուղղելով խօսքը Մանուէլ իշխա-
նին:

— Որդեա՛կ սիրելի, ըսաւ, պալատականները
չէին պատմեր թէ որո՛ւ ծախուած է Մեծ Դուքսին
սիրտը:

— Կը պատմէին, պատասխանեց Արքեպիս-
կոպոսին թարգմանը, այո՛, դեռ կը յիշեմ, Նա-
բօլիի թագուհին կը սիրէ կ'ըսէին:

— Սրբազա՛ն եղբայր, յարեց Կաթողիկոսը
կշտամբոտ չեչտով մը, դժգոհ նայուածք մը շան-
թելով Արքեպիսկոպոսին, դուք այս բաները չը
պատմեցիք:

— Սրբազա՛ն Հայրապետ, պարա՛պ խօսքեր,
պալատականներու բարբառնջանքներ են ատենք,
Օթոն Մեծ Դուքսը բան մը չըսաւ ինծի այդ մա-
սին, ընդհակառակն, երկիցս, երկիցս և քանիցս
հարցուց Մարուն Դշխոյին առողջութիւնը: Աւե-
լին կայ, երբ իր քովէն բաժնուեցանք ու վերա-
դարձանք Տարեհատոն, Փիլիպպոս Գ.ի արքունիքը,
երբ Մեծ Կոմսին յանձնեցինք Պրունսվիքի Մեծ

Դուքսին ինքնագիր նամակը, հաւատացէ՛ք, սաս-
տիկ հրճուեցաւ Փիլիպպոս Գ.:

— Մօրեղբայրս, յանկարծ միջամտեց Մարուն
Դշխոյ, իր նամակին մէջ ո՛ւն է ահարկութիւն
մը չէ՛ ըրած, ծայրէ ծայր կարդացի նամակը:
Մեծ յոյսերու խոստումներով կ'ոգեւորէ զիս ու
կը մխիթարէ, սակայն ես տակաւին չպիտի կրնամ
հաշտուիլ այն վիճակին հետ, որ կը պատրաստուի
ինծի համար. ձայն մը, ներքին ձայն մը կ'ազ-
դարարէ ինծի զգոյշ վարուիլ, մի՛ մեղադրէք զիս,
կ'աղաչեմ, մի՛ մեղադրէք, դեռ չեմ ուզեր, չեմ
կրնար հաւատալ դժբաղդութեանս, ինծի կը թուի
թէ՛ այս անորոշ ու տարտամ կացութեան վախ-
ճանը շուտով պիտի համնի, և թէ մօտ է ար-
շալոյսը...:

— Պարզ խօսեցէ՛ք, ընդամիջեց Կաթողիկոսը,
քիչ մը պարզ խօսեցէ՛ք, Դշխո՛յ:

— Պարզ կը խօսիմ, չարունակեց թագուհին,
մօրեղբորս նամակը կարդացիք, Սրբազան Հայրա-
պետ, կ'աղաչեմ, ըսէ՛ք, ի՞նչ հաւկեցաք...:

Կաթողիկոսը կարդացած էր արդարեւ այն
նամակը, և ինքն ալ յուսախօս եղած էր: Միակ
յոյսը դրած էր պատգամաւորութեան նախագահին
տեղեկատուութեան վրայ, որ, աւաղ, այնքան
դիւթիչ յառաջարանով մը սկսած, այս ախուր
վերջարանը կ'ունենար:

Պահ մը գլուխը հակած, շուտաւ մնացած էր.
չէր գիտեր ի՞նչ պատասխանել, բայց միւս կողմէ,
կը խորհէր թէ իր ամերափոքրիկ մէկ շարժումը
կ'ազդէր ժողովականներուն, ուստի առանց ասոնց
յայտնի ընելու իր հոգեկան տագնապը.

— Դիւսոյ, ըսաւ անայլայլ դէմքով մը, ձեր մօրեղբայրը պաշտելի անձնաւորութիւն մըն է. օրհնեալ ըլլայ իր թագաւորութիւնը, ևս շատ լաւն հասկցայ իր նամակի պարունակութենէն, շատ գեղեցիկ խօսեցաք, երբ ըսիք թէ մօտ է արշալոյսը, այո՛, մօտ է, չուտով պիտի ծագի արշալոյսը, Արեւմուտքը կարմրի՛լ սկսած է արդէն, չէ՞ք տեսներ:

— Սրբազան Հայրապետ, յարեց Մարուն Դիւսոյ, արշալոյսը պիտի ծագի Արեւելքէն, ո՛չ թէ Արեւմուտքէն, ինչպէս դուք կը կարծէք. ահա՛, պարզ կը խօսիմ, լսեցէք դուք ալ, երկրիս իշխաններ, զիս օտար իշխանի մը հետ պսակելու խորհուրդներ ըրիք, բայց լաւ գիտցէք որ իմ տէրս ո՛ղջ է, ո՛ղջ. թերեւս այսօր իսկ յանկարծ երեւան ելլէ, այն ատեն ո՞ւր կը մնան այս... ծրագիրները:

Ներկաները լուռ, անթարթ աչքերովը, բարեւած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէին, մինչ Հայոց Տիկինը, ներշնչուած շնչաւորով կը շարունակէր.

— Սրբազան Հայրապետ և Լեւոնի Երկրին հաւատարիմ իշխաններ, լսեցէ՛ք կ'ըսեմ, ահա հրապարակաւ կը խօսիմ, ձեր թագաւորը չէ մեռած, ո՛ղջ է:

— Ի՞նչպէս կրնաք հաստատել, կրկնեցին ձայներ զանազան ակօններէ:

— Ներքին ձայն մը կը վկայէ, պատասխանեց թագուհին, ձայն մը, որ երբէք չի խաբեր, Լեւոն ողջ է և չուտով պիտի գայ վերջ մը դնել այս կացութեան, որ աւելի դառն է քան մահը:

— Հայոց Տիկին, յարեց Կաթողիկոսը, կ'աղաչեմ, եթէ նոր լուր մը կայ, մի՛ պահէք, ըսէ՛ք համարձակ:

— Լուր մը, յարեց թագուհին, ի՞նչ լուր, կ'ուզէք, ահա կը կրկնեմ. Կիլիկիոյ ֆրանկ տէրը պիտի գայ և պիտի փրկէ մեզ այս անել կացութենէն:

— Ուրեմն, ընդմիջեց Կաթողիկոսը, Հայոց Տիկին, ինչո՞ք ծառայած պիտի ըլլայ մեր Եւրոպա դրկած պատուիրակութիւնը, ի՞նչ արդիւնք ունեցած պիտի ըլլան մեր զիմումները՝ Ս. Պապին ու եւրոպական զանազան արքունիքներուն, և յետոյ, ամէնէն աւելի, ի՞նչ պիտի պատասխանէք ձեր մօրեղբոր՝ Տարենտոնի առաքինի և քաջարի վեհապետին, ի՞նչ կ'ըսեմ, Կ. Պոլսոյ տիտղոսաւոր ինքնակալին, որ այնքան շահագրգռուած է մեր երկրին այժմու վիճակովը:

— Կ'աղաչեմ, Սրբազան Հայրապետ, շատ կ'աղաչեմ, կը կրկնէր յամառօրէն թագուհին. մօրեղբայրս, իրաւ է, խրախուսիչ յորդորներ ուղղած է ինծի, բայց գործնական, չօշափելի արդիւնք մը չեմ գտներ իր պատասխանագրին մէջ. նոյնը կարելի է ըսել Ս. Պապին թուղթին համար. հետեւաբար, պէտք է խոստովանիմ, ևս շատ յուռատես եմ Եւրոպայի մասին, երբէք չեմ յուսար թէ մեզի համար նոր խաչակրութեան մը ձեռնարկ կ'են:

— Սակայն խոստացան, յանկարծ բացազանչեց պատուիրակութեան նախագահը:

— Որո՞նք, որո՞նք խոստացան, հարցուց թագուհին:

— Ամէ՛նքն ալ, ամէ՛նքն ալ, պատասխանեց արքեպիսկոպոսը, թէ՛ ձեր վեհաշուք մօրեղբայրը և թէ՛ Պրունավիքի Մեծ-Դուքսը:

— Մի՛ հաւատաք, մի՛ հաւատաք, յարեց թագուհին, Եւրոպան այսօր եղբայրասպան պատերազմներու մէջ կը գտնուի, այնպէս որ, հակառակ իր փափաքին, չպիտի կրնայ մեզի օգնութեան հասնիլ:

Մարուն Դշխոյին այս վերջին յայտարարութիւնները բոլորովին ընկճեցին ժողովականները:

Ո՛չ Կաթողիկոսը, ո՛չ իշխանները, ո՛չ պատերակութիւնը, ո՛չ ոք գիտէր ականջ իրականութիւնը, որ միայն Մարուն Դշխոյին ծանօթ էր:

Պատուիրակութեան բերած պաշտօնական թուղթերէն զատ, թագուհին գաղտնի սուրհանդակի մը ձեռքով, ուրիշ նամակ մըն ալ ստացած էր, որուն մէջ մանրամասնօրէն նկարագրուած էին Պրունավիքի Դուքսին սիրային արկածները Նաբօլիի թագուհիին հետ, որուն հրեշտակային գեղեցկութիւնը շատ մը բանաստեղծներու երգերուն նիւթը կը կազմէր. հետեւաբար Հայոց Տիկինը չափազանց միամիտ պէտք էր ըլլար հաւատալու համար թէ Ոթոն Դուքսին հետ ծրագրուած իր ամուսնութիւնը պիտի իրագործուէր, այն Դուքսին հետ, որուն սիրտը ծախուած էր Եւրոպայի, չըսելու համար աշխարհի գեղեցկագոյն կնոջ, Նաբօլիի Դշխոյին:

Հայոց թագուհին ուրիշ կռուան մըն ալ ու-

նէր, որուն կրթնած էր, ժողովին մէջ ա՛յնքան վճռական դիրք մը բռնելով:

Խնչ էր այդ կռուանը...

Պատուիրակութեան վերադարձէն մէկ շաբաթ առաջ, խորհրդաւոր մարդ մը կը ներկայանայ Մարուն Դշխոյին: Այդ մարդը Կոռիկոսի բերդին պահապաններէն, Լեւոն Ե.ի հաւատարիմ զինւոր մըն էր, որ եկած էր Տարսոն, Հայոց սգաւոր Դշխոյին աւետելու համար թէ Լեւոն Ե. ողջ էր և թէ՛ կը պատրաստուէր յանկարծ ասպարէզ իջնել. և ինչ:

Ահա՛ թէ ինչու ա՛յնքան հրամայական շեշտերով կը խօսէր թագուհին ու կ'արհամարհէր Եւրոպայի երեւակայական օգնութիւնը:

Կիլիկիոյ ամպամած հորիզոնը տակաւ կը պարզուէր, նոր շունչ մը կ'անցնէր երկրին վրայէն և ժողովուրդին սիրտը կը բարախէր սպասողական դիրքի մը մէջ:

Տարսոնի արքունիքը գումարուած խառն ժողովը, պատուիրակութեան տեղեկատուութիւնը լըսելէ յետոյ, առանց կարենալ որոշում մը տալու, ձեռնունայն կը ցրուի:

Թ.

Շ Ա . Հ Ե Կ Ա Ն Վ Ա Ի Ե Ր Ա Թ Ո Ի Ղ Թ Մ Ը

Հայոց Տիկնոջ ամուսնութեան ծրագիրը հետո էր իրագործուել, և սակայն Տարսնի արքունիքին մէջ տենդոտ պատրաստութիւններ կ'ըլլային, Պրունսվիքի Մեծ Դուքսին մօտ նոր պատգամաւորութիւն մը ղրկելու համար:

Իսկ Պրունսվիքի Դուքսին չուրջ հակասական լուրեր կը հասնէին Եւրոպայէն:

Սուրհանդակ սուրհանդակի վրայ, Մարուն թագուհին յաճախակի նամակներ կը ստանար իր մօրեղբայր Փիլիպպոս Գ.էն, Աւիննոնի Գրիգոր ԺԱ. Պապէն, Վենետիկի, Գենուաի, Հռոմի և ուրիշ կարեւոր կեդրոններու վեհապետներէն. որոնք, առանց բացառութեան, կը սրտապնդէին թագուհին և իրենց հզօր պաշտպանութիւնը կը խոստանային:

Երկունքի մէջ էր ամբողջ երկիրը:

Շէն չէն քաղաքներ ու զիւղեր յաջորդակար կը քանդուէին, Կիլիկիա կը պարպուէր օրէ օր իր բարեկեցիկ բնակչութիւններէն, որոնք, հուրին ու սուրին առջեւէն փախստական, կ'ապաստանէին մերձաւոր արտասահմանի ծովեղերեայ կեդրոնները:

Մարուն թագուհին, իր հոգատարութեան յանձնուած այս դժբաղդ երկրին ամայացումը քանի կը տեսնէր, ա'յնքան աւելի կը զգար իր կոր-

սրւած թագաւորին՝ սիրական Լեւոնի ներկայութեան պէտքը:

Ո՛չ գիշերը քուն ունէր, ո՛չ ցերեկը հանգիստ: Մէ'կ ժամ իսկ դադար չէր առներ, կը գործէր, շարունակ կը գործէր, կարենալ գտնելու համար անոր հետքը, և վանելով իր մտքէն կրկնամուսնութեան ամէն զաղափար, մէկէ աւելի դեսպաններ կը ղրկէր եւրոպական աղղեցիկ արքունիքները որոնց քով կը կրկնէր ու կ'երեքնէր իր օգնութեան կոչը, քրիստոնեայ Փոքր Հայաստանը փրկելու, բարբարոսներու արշաւանքէն:

Պատմութիւնը շատ մը դէպքեր կը յիշէ Հայոց Տիկնոջ դեսպաններուն նկատմամբ, մանաւանդ վաւերաթուղթեր, որոնք մեծ շահեկանութիւն ունին վէպիս համար:

Այդ կարգի վաւերաթուղթերուն մէջ անկարելի է զանց ընել Վենետիկի Մեծ Դուքսին պաշտօնական պատասխանագիրը, որուն ձեւագիրը կը գտնուի տակաւին Վենետիկի զիւանապետին ԼԳ. գրքին մէջ. թղթ. 37 ինչպէս յիշած է յարգելի Պ. Կ. Յ. Բասմաջեան. «Լեւոն Ե. Լուսինեան, Պ. Կ. Յ. Բասմաջեան. «Լեւոն Ե. Լուսինեան, Վերջին թագաւոր Հայոց» իր հոյակապ երկին մէջ, և կը կրէ հետեւեալ ծանօթութիւնը. — «Հայոց քագուհւոյ դեսպաններուն տուած պատասխանն եւ իր յանձնարարուիլը դաւանակցաց նաւաստիքն նաւապետին, Սարակիմոուց, եւլն»:

Վենետիկի Դուքսը՝ Մարուն Դիւսոյի դեսպաններուն կը խոստանար այդ թուղթով իր գործոն աջակցութիւնը, «Հայկական Խնդիր»ը մօցնելու

իր և Գեհնուազի Դուքսին և Նգիպատոսի Սուլթանին միջեւ կնքուելիք դաշնագրին մէջ

Ահաւաստիկ այդ թուղթին պատճէնը, հայերէնի թարգմանուած վեր. Մխիթարեան Մկրտիչ վ. Պատուրեանի կողմէն:

« Պատասխան վեցեցիկի ռուսին առ դեսպանս Հայոց:

« Ի վաղուց հեաէ և յընթացս ժամանակաց յատուկ խնամք ունեցանց իւր (այսինքն Հայոց) թագաւորութեան պահպանութեան, ուստի, նեղութեանց և վտանգներու համար, որոց ենթարկուած է այդ թագաւորութիւնը Սարակինոսաց հայաձանքներուն և պատերազմներուն պատճառաւ, մեծապէս կը ցաւինք, և այն բաններուն մէջ, յորս կրնանք՝ միշտ պատրաստ եղանք և ենք մեր օգնութիւնը մատուցանելու:

« Ուրախ ենք, ինչպէս գիտեն, դաշնագրութեան համար զորս բրինք չքեղաքուչ եղբոր Դուքսին և Շանուայի (1) Հասարակութեան հետ, և այդ երկու կողմն ալ համաձայնեցան որ բաւական թիւով լաւ հանդերձաւորուած նաւեր ղրկեն երբ Սուլթանն Բարեյունի (Նգիպատոս) չուզէ խաղաղութիւն կամ ինչ է դաշնակցաց պատուոյն կը վերաբերի, գործին ի վնաս Սուլթանին ինքնին և անոր օգնողաց: Յիրաւի այդ միութիւնը որպէս յայտ է, մեծ և նշանաւոր նպաստ մը պիտի ըլլայ թագաւորութեան Հայոց և ամենայն քրիստոնէից կողմացն արեւելից:

(1) Նաճուա կը կոչուէր ձեցնովա Միջին Դարու մէջ:

« Դարձեալ գիտնալով որ վերոյիշեալ մեր չքեղաչուք եղբոր Դուքսին և Շանուայի Հասարակութեան արամադրութիւնն և կամքը մերինին հետ դէպի մէկ վախճան կը զուգընթանայ, պատրաստ ենք յանձնարարելու մեր նամակով մեր միացեալ դաշնակցաց նաւերու նաւապետին, որ ի պարագային երբ մէկ կողմանէ մեր և դաշնակցաց՝ միւս կողմանէ Սուլթանին միջեւ խաղաղութիւն ըլլայ, այն ատեն ըստ կարի այնպէս մը ընեն որ՝ յիշեալ թագաւորութիւնը Հայոց և իր ժողովուրդը այդ խաղաղութեան (դաշնաց) մէջ ըլլան և մտնեն ի բարին և ի հանգստութիւն և ի պահպանութիւն յիշեալ թագաւորութեան:

« Ուստի՝ վասն զի դեսպաններն ինքնին կ'ընեն որ Պապը իրենց խաչ ընծայեց(1) — երբ ընդհանուր խաչակրութիւն կարեկի ըլլայ — որ ներքնապէս անկարելի է Արեւմուտքի մէջ տիրող պատերազմներու պատճառաւ. կ'ըսուի ինքնին դեսպաններուն որ՝, երբ յիշեալ խաչակրութիւնը կատարուի, կ'ընենք ինչ որ ըստ Աստուծոյն և ըստ մեր պատուոյն է: Եւ վասն զի Մեծապատիւ Դուքսըն Շանուայի Հասարակութեան մեզի հանգստութեամբ զրեց ըսելով թէ՝ գոհ պիտի ըլլայ, եթէ մենք հաճինք որ ըստ կատարելոյն Հայոց թագաւորութիւնը խաղաղութեան (դաշնաց) մէջ մտնուի, կը պատասխանուի անոր իւր հոգատարութեան համար շնորհակալ ըլլալով. նմանապէս մեզի ալ հա-

(1) Խաչը սալը՝ խաչակրութեան յորդորել կամ հրաւիրել եր: (Ծան. Թարգմ.)

ճոյ է որ յիշեալ թագաւորութիւնդ մտցուի, եթէ կարելի է:»

Այս և ասոր նման յուսադրական ու քաջայեւրական թուղթեր կ'ըստանար. ինչպէս ըսինք, Մաջուն թագուհին, սակայն երկու սուրի միջեւ կը գտնուէր. մէկ կողմէ Պրունավիքի Դուքսին հետ ամուսնութեան հեռանկարին և այդ ամուսնութեան չնորհիւ՝ իր թագաւորութեան վերականգնումին. միւս կողմէ անյայտացած, բայց վայրկեանէ վայրկեան երեւան գալու յոյսը ներշնչող իր սիրական Լեւոնին պարագային որոնք իր փափուկ հոգին կը չարչարէին:

Դուքսին հետ նոր ամուսնութիւն մը կնքել, ասոր չէր ուզեր հաւատալ ա'յն օրէն ի վեր, երբ, Տարսնի Արքունիքի Ազգ. Ընդհ. Ժողովին մէջ լսած էր Մանուէլ Ասպետորդի իշխանին զգայացունց յայտարարութիւնները, յիշեալ Մեծ Դուքսին ու Նաբօլիի Դշխոյին սրբային յարաբերութեանց մասին:

Հայոց Տիկիներ հասարակ կին մը չէր, նոյնքան մտացի էր, որքան կորովի. զիտէր թէ ինչ արժէք ունի ասպետի մը, աւատապետի մը, դուքսի մը, կոմսի մը, մարքիզի մը. մէկ խօսքով աշխուսակաւութեան աշխարհին պատկանող ո՛ր և է տիրող ստատորի մը սիրտը, այդ մտի պարկը...: Դիտէր նոյնպէս թէ շատ անգամ դառն, անգութ և աղետալի յուսախափութեամբ մը կը վերջանան հաշիւներով կնքուած ամուսնութիւնները, և այս ամէնը գիտնալով, դժուար թէ կարենար համակերպիլ քաղաքական պահանջումներու:

Եւ յետոյ, կ'ըսէր թագուհին ինքնիրեն, եթէ

յանկարծ երեւան ելնէր իր անյայտացած տէրը, այն ատեն ո՛ր կը մնար ծրագրուած ու ա'յնքան դրուատուած ամուսնութիւնը...:

Յաճախ, մանաւանդ կէս գիշերներէ ետք, կ'առանձնանար, կը քաշուէր իր ապարանքի զանախով մէկ խորշը, իր դժբաղդութիւնը կ'ողորուէր հեծեծէր...: Ո՛չ, ո՛չ, կ'ըսէր միշտ, ես ո՛րքան ինկած, ո՛րքան փճացած մը պիտի ըլլայի, եթէ երբէք ընդունած ըլլայի այս դաւաճանութիւնը: Ի՞նչ, զրժե՛մ, ուրան՛մ ուխտս, ուրան՛մ հարաւ զատ, օրինաւոր տէրս, որուն հաւատարմութիւն ուխտած եմ մինչեւ ցմահ...:

Եւ անոր անողոր աչքեկէն մարդտի պէս արցունքի կաթիլներ կը հոսէին այտերն ի վար:

Պահ մը պատգամաւորութեան վերադարձին, նոր սիրոյ մը ծլիլը զգացած էր իր թախծոտ սրտին մէջ, կարծած, նոյնիսկ հաւատացած էր թէ Պրունավիքի գեղեցիկ դուքսին հզօր թեւերուն մէջ չուտով պիտի մոռնար դժբաղդութիւնը, կը յուսար թէ եւրոպական այդ ազդեցիկ արքունիքին չուքին տակ նոր կեանք մը պիտի ստեղծուէր իրեն համար, ու վերակենդանութիւն մը՝ մահամերձ Կիլիկիոյ համար, որ ամէն կողմէ պաշարուած էր թշնամի բանակներէ և հրոսակներէ...:

Սակայն, ափսո՛ս, բոլոր այդ յոյսերը վայրկենապէս ցնդեցան, երբ պատուիրակութեան թարգման ասպետորդի Մանուէլ իշխանը՝ Տարսնի արքունիքը գումարուած Ընդհ. Ժողովին ներկայութեանը պարզեց սոսկալի գաղտնիքը:

Պրունավիքի Դուքսին սիրտը ծախուած էր

արդէն, անի ուրիշ մը կը սիրէր, ու կը սիրուէր ուրիշէ մը, և այդ ուրիշը, ինչպէս կը խօսուէր, շատ աւելի բարեբախտ էր քան Կիլիկիոյ հէք թագուհին և թերեւս աւելի՛ չնորձալի ու գեղանի քան Հայոց Տիկինը, ուրիշ հզօր երկրի մը տիրուհին էր, Նաբօլիի թագուհին, որուն հետ ամուսնութիւն մը պիտի կնքէր Մարուն Դշխոյի խոստացուած դուքսը:

Եւ ասիկա անհիմն տարածայնութիւն մը չէր, ընդհակառակը, հեռզհեռէ իրականութիւն կը գըտնէր:

Նոյն չարթուան մէջ, Մարուն թագուհին սուրհանդակ մը կ'ընդունէր Տարէնտոնէն, իր մօրեղբօր՝ Փիլիպպոս Գ.ի կողմէն, որ իր քրոջ ազնկան կ'իմացնէր Խնուր լուրը Պրունսվիքի Օթոն Դուքսին ամուսնութիւնը՝ Նաբօլիի թագուհիին հետ, որուն վաղուց սիրահարած էր դուքսը, կը գրէր մեծ կոմսը:

Այս ցնցող լուրը նախ արքունիքին մէջ լրացած, յետոյ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ տարածուած, անսկարագրելի ախրութիւն մը, յուսահատութիւն մը պատեց բոլոր սիրահերը:

Կաթողիկոս, իշխաններ, ժողովուրդ, առհասարակ սրտաբեկ եղան, կստարուած իրողութեան մը հանդեպ գտնելով իրենք զիրենք. Մարուն Դշխոյին դժբաղդութիւնը կուլային, միեւնոյն ժամանակ կ'ողբային Կիլիկիոյ դժխեմ ճակատագիրը:

Ջարմանալի հակասութիւն, մինչ բովանդակ ազգը սուգի մէջ թաղուած, արիւն արցունք կուլար երկիրը, տաղին Մարուն թագուհին սովորա-

վանէն աւելի զուարթ կ'երեւար: Հայոց Տիկինը լաւատէս էր միշտ, մանաւանդ Կոռիկոսի բերդին պահապանին բերած լուրին վրայ՝ աւելի և աւելի կը սկսէր հաւատալ թէ՛ իր սիրական Լեւոն Ե. ը Կիլիկիոյ ընիկ տէրը պիտի յանկարծ երեւան գար ու յեղաշրջէր ամէն բան, իր տարիներու սուգը փոխելով անխառն ուրախութեան:

Պահապանը դեռ կը սպասէր. վար դրուած էր Տարսոնի պալատին մէջ: Թագուհին տակաւին չէր քաղած բոլոր տեղեկութիւնները՝ Լեւոն Ե.ի թագստոյն ու մօտալուտ վերադարձին նկատմամբ, ուստի, կը խորհէր խիստ հարցաքննութեան մը ենթարկել պահապանը, թանկարժէք գաղտնիքներ կորզելու համար անոր բերնէն:

Արքունիքին մէջ անհամբերութիւն մը կը տիրէր, երկա՛ր, շատ երկա՛ր տեւեց այս բացակայութիւնը, կը գանգատէին իրարու, ե՛րբ մեր գիրկը պիտի վերադառնար մեր սիրեցեալ թագաւորը...

Ժ.

Ա. Ր. Ք. Ա. Յ. Ա. Ս. Պ. Ա. Ն. ?

Լեւոն Ե. ինչո՞ւ անյայտացած էր յանկարծ, ինչո՞ւ ամիսներով դեգերած թափառական, Կիլիկիոյ գիւղերուն մէջ, ինչո՞ւ յետոյ ապաստանած էր անմատչելի լեռներու և անտառներու մէջ. ո՞ր կը գտնուէր այն պահուն, երբ Կաթողիկոսը, եպիսկոպոսներով, քահանաներով ու բնիկ իշխաններով կը ջանար Մարուն թագուհին կրկին աւանանջել եւրոպական արքունիքի մեծ իշխանի մը հետ, ահա՛ այս ամէնը տակաւ կը պարզուէր, որովհետեւ Կոստիկոս բերդին պահապանը մէկ քանի օր վար դրուած էր Տարսոնի պալատին մէջ և ամէն գաղտնիք խոստովանած էր Հայոց Տիկնոջ։

Ու հիմա թագուհին հաստատապէս գիտէր, համոզուած էր թէ իր կորսուած սիրականը վերստին պիտի գայ ձեռք առնէ իշխանութեան ղեկը, և պիտի վանէ տրտաքին թշնամիները, որոնք ամենուրէք սարսափ ու մահ սփռած էին։

Սակայն դէպքերը դարձեալ պիտի բերէին ուրիշ աւելի մեծ բարդութիւններ։

Ի՞նչպէս

Պատմենք հակիրճօրէն,

Լեւոն Ե. քանի մը դաւաճան իշխաններու— որոնց մէջ կային իր երախտաւորեալներէն ալ— ստոր դաւերէն զգուած ու մայրաքաղաքին դռները հասած ահարկու թշնամի գունդերէն պա-

շարուած, ինքնապաշտպանութեան քանի մը ձախորդ փորձերէ ետք, վճռած էր անյայտանալ, ինքզինքը պահել ժամանակ մը, սուանց սակայն վայրկեան մը օտար կամ անտեղեակ մնալու բոլոր իրադարձութիւններուն։ Զանազան կերպարանքով, զանազան տարազներով կ'երեւնար, առանց երբէք մատնուելու։ Այսպէս, սկիզբները Կիլիկիոյ լեռնոտ մասերուն մէջ քննական պայտանքի ըրած էր արեղայի սքեմին տակ. գիւղական մատուռներու, երբեմն ալ գիւղաքաղաքներու եկեղեցիներուն մէջ քահանաներուն դասը կը կենար ու կը մասնակցէր ժամերգութիւններուն։ Յետոյ կրօնաւորի ոքեմը վրայէն նետելով, եղած էր ճշմարիտ մուրացկան մը, դռնէ դուռ կը պտտէր ու կը մուրար երգելով։

Կիլիկիոյ գրեթէ բոլոր մասերուն մէջ ծանօթ էր անի, ձգնաւորը, մուրացկան ձգնաւորը։

Եւ այդ մուրացկան ձգնաւորը չէ՞ր որ, Կոստանդին Կաթողիկոսին օժման օրը, Սոսոյ Ս. Սօփիա մայր տաճարին դուռը, անակ մը բռնած, կը մերմնջէր շարունակ.—

« Յիւսէփ Լեւոն Արքան, յիւսէփ Լեւոն Արքան, ձգնաւորին պնակը մի՛ անցես առնէք։ »

Դարձեալ այդ ձգնաւորը չէ՞ր որ անտառի մը խորը, գիշերուան սոսկումին ու խաւարին մէջ, հանդիպեցաւ բանբերին, որ Մարուն Դիտոյին քովէն կը վերադառնար, Տարսոնի պալատէն, ուր զրկուած էր Լեւոն Ե. ի կողմէն...։

Բայց անտառին հանդիպումէն ետք, թանձր քօղ մը ձգուեցաւ դարձեալ, և ո՛չ ոք գիտեր թէ

ո՛ւր էր, ի՞նչ կ'ընէ, ե՛րբ երեւան պիտի ելլէր փախստական ու թափառական թագաւորը :

Ահա՛ այս գաղտնիքը պարզուեցաւ Կոռիկոսի բերդին պահապանին հետեւեալ յայտարարութիւններէն :

— Ծերո՛ւկ, կ'ըսէր Մարուն թագուհին իրեն սովոր քաղցր ձայնով ու հեղ ղէմքովը, պատմէ՛ նայիմ ի՞նչ գիտես թագաւորին մասին :

— Հայոց Տիկին, կը պատասխանէր պահապանը դողդոջ ձայնով մը, Արքան ծնօտէն վէրք ստացած, հալածական, հաղիւ կրցած էր ինքզինքը նետել...

— Ո՛ւր, ընդմիջեց թագուհին զողահար :

— Մեր բերդը, չարունակեց միամիտ պահապանը, առանց նշմարելու իր խօսակցին յուզումը :

— Ո՞ր բերդը, դարձեալ հարցուց թագուհին մեքենայօրէն :

— Կոռիկոսի բերդը, Հայոց Տիկին, պատասխանեց ծերուկը, միշտ անալլալ, միշտ հանդարտ :

— Յետո՞յ, հարցուց թագուհին, չարունակէ՛ պատմութիւնդ :

— Հայոց Տիկին, կ'աղաչե՛մ, դիտել տուաւ ծերուկ պահապանը, չառ մի՛ ընդմիջէ՛ք, ազատ թողէ՛ք զիս որ պատմեմ զիտցածներս :

— Բայց մի՛ մոռնար մանրամասնութիւնները : չեշտեց թագուհին :

— Յետոյ, չարունակեց ծերուկը նոյն պաղարիւնով ու նոյն հանդարտութեամբ, դարմանումը բաւական երկար տեւեց, բերդին մարդիկը

մէկ քանի օր մեծ վրդով ու մտահոգութեան մէջ ապրեցան Արքայի կեանքին մասին :

— Ո՛վ կը դարմանէր, դարձեալ ընդմիջեց անհամբեր թագուհին :

— Սոհիէր մարաջախտը, Ֆիմի կոմսուհին, պատասխանեց ծերուկը, կ'ըսէին թէ Արքային քովէն վայրկեան մը չէին հեռանար, հերթով կը կը հսկէին անոր սնարին վրայ :

— Վիրարո՞յժը... դարձեալ ընդմիջեց թագուհին :

— Մէկէ աւելի էին, Հայոց Տիկին, չարունակեց ծերուկը, երեք վիրարոյժներ կը դարմանէին Հայոց Արքային վէրքը :

— Վերջապէ՞ս...

— Վերջապէս վէրքը բուժուեցաւ և Արքան կատարելապէս առողջութիւնը գտաւ, սակայն...

— Ի՞նչ...

— Դժխե՛մ, անգո՛ւթ բաղդը կը հալածէր մեր Արքան, չարունակեց ծերուկը :

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, հարցուց թագուհին տենդագին :

— Արքայամայրը կը յիշէք անշուշ պատասխանեց ծերուկը :

— Այո՛, Սուլտանը, յարեց Մարուն թագուհին :

— Սուլտանը, այո՛, Մայր-Թագուհին, կրկնեց ծերուկը :

— Ի՞նչ եղաւ Մայր-Թագուհին...

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, փախաւ պատասխանեց ծերուկը :

— Մինա՞կը...

— Միասի՛ն.

— Որո՞ւ հետ.

— Արքային հետ, շարունակեց ծերուկը, զի չէրով ձկնորսի նաւակ մը նետուեցան ու ինքզինքնին նետեցին...

— Ո՛ւր...

— Կիպրո՞ս, Կիպրո՞ս, Հայոց Տի՛կին, պատասխանեց ծերուկը, վրէժխնդիր զայրոյթի շարժումներով մը, թողուցին հեռացա՛ն:

Ու հեծկտաց:

Երկու խոշոր կաթիլներ երեւցան բերդի մարդուն ոսկրուտ այտերուն վրայ:

— Յետոյ բան մը չիմացա՞ր, հարցուց թագունին հետաքրքիր շեշտով մը, թագաւորին ու Կոստիկոսի բերդին միջեւ հաղորդակցութիւնը դադարած էր միթէ:

— Ընդհակառակը, յարեց պահապանը ժղատուն ու խաղաղ դէմքով մը, գրեթէ ամէն օր լուր կ'առնէինք:

— Պատմէ՛ ուրեմն, պատմէ՛, սիրելի՛ ծերուկ, փաղաքեցեց թագունին:

— Կ'աղաչե՛մ, կը պաղատի՛մ, Սեծափառ Տիկին, ըսաւ պահապանը յանկարծ այլափոխուած ու լուրջ դէմքով մը, Դուք Ազգի մը թագունին էք, մայրը, պէտք է պահէք ձեր պաղարիւնը, պէտք է արհամարհէք ո՛ր ու է դժբաղդութիւն, եթէ պատահած ալ ըլլայ:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, ծերուկ, գոչեց թագունին զայրագին, ի՞նչ, ի՞նչ, դժբաղդութիւն մը

պատահած է, չուտ ըսէ՛, պատմէ՛, մի՛ պահեր ինէ ծերուկ.

— Հայո՛ց Տիկին, յարեց դողդոջալով ծերունին, դժբաղդութիւն մըն է, այո՛, պատահած է, բայց...

— Ի՞նչ, ընդմիջեց թագունին.

— Ո՛չ անդամանելի, շարունակեց գուժկանը, պատճառը մահ մը չէ՛, Արքան ո՛ղջ է, բայց,

— Բա՞յց...

— Ներեցէ՛ք, Տիկին, ինչո՞ւ այդպէս կը աժդոժուիք, ինչո՞ւ կը դողաք:

— Պատմէ՛, ծերուկ, հրամայեց թագունին յուզուած դէմքով մը, պատմէ՛, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պատահեցաւ թագաւորին:

— Արքան, Հայո՛ց Տիկին, շարունակեց ծերուկը, այս պահուս... բան... տար... կը... ւա՛ծ է...:

— Բանտարկուած, բացազանչեց թագունին խելայեղօրէն, ինքզինքը վար նետելով գահէն, ի՞նչ կ'ըսես ծերուկ, բանտարկուած է, ո՛ւր, ի՞նչպէս, ինչո՞ւ, ե՞րբ, որո՞ւ կողմէ...:

Բերդին պահապանը կը զիտէր Մարուն Դըշխոյին գալարումները, և զո՛ւր կը ջանար թեթեւցընել հարուածը, զոր ակամայ տուած կ'ըլլար հէք կնոջ, առանց այլեւայլի ու վերապահումի յայտնելով արտուր իրողութիւնը, Արքային բանտարկուած թիւնը: Խղճի խայթ մը կը զգար քանի՛ կը տեսնէր իր խօսակցին անցուցած նոպաները, ուստի մեղմացնելով իր ձայնը, և քիչ մըն ալ զուարթութիւն կեղծելով:

— Հայոց Տիկին, ըսաւ ժպտելով, ինչո՞ւ այսպէս կը վրդովիք, առանց պատմութեանս վերջը լսելու: Ինչո՞ւ չէք թողուր որ աւարտեմ, հաւատացէ՛ք, քիչ մըն ալ համբերեցէ՛ք: Ըսեցէ՛ք առանց ընդմիջումներու մտիկ ըրէ՛ք, ի վերջոյ պիտի ուրախանաք, չա՛տ պիտի ուրախանաք, Արքան ո՞ղջ է, թէեւ ատեն մը բանտարկուած մնաց, բայց յետոյ . . . :

— Նախ պատմէ՛, ծերո՛ւկ, վերստին ընդմիջեց թագուհին, տենդոտ ու անձկուտ շարժուածելով մը, ըսէ ինծի նախ, ինչո՞ւ բանտարկեցին, ո՞ւր բանտարկեցին:

— Տիկին, յարեց ծերուկը, ճիշտ այդ պարագաները պիտի պատմեմ, ուստի ուշի ուշով մտիկ ըրէ՛ք:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, շուտ պատմէ՛, կրկնեց թագուհին հրամայական, քիչ մըն ալ սպառնական չեղաւ մը:

— Ես չատ հակիրճ պիտի պատմեմ, շարունակեց ծերուկ պահապանը, հօրեւանցի կերպով պիտի յիշեմ ձեզի արդէն ծանօթ դէպքերը, օրինակի համար, Սիսէն, թէ Ս. Կաթողիկոսին և թէ՛ իշխաններուն կողմէն Կիպրոս զրկուած գաղտնի պատգամաւորութիւնը, Կիպրոսի Պետրոս թագաւորէն խնդրելու համար որ արտօնէ մեր Լեւոն Արքային վերադառնալու իր գահը, չպիտի յիշեմ ու չպիտի պատմեմ երկրորդ պատգամաւորութեան գործերը, թէ ի՞նչպէս դարձեալ մերինները դիմեցին Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին և թէ այս վերջինը մերծեց Հայոց առաջարկը, առարկելով թէ՛

ինք պէտք ունէր Լեւոն Ե.ի ներկայութեան ու գործոն աջակցութեան, այն օրերը պատերազմի բռնուած ըլլալով ձենովացիներուն հետ, նոյնպէս զանց պիտի ընեմ յեղիւ Լեւոն Ե.ի պարագան:

— Ո՞ր պարագան, ընդմիջեց թագուհին, ես գիտեմ այդ պարագան:

— Անտարակո՛յս, Հայոց Տիկին, պատասխանեց ծերուկը համոզուած չեղաով մը, կարելի՞ է որ չգիտնաք ա՛յսքան կարեւոր պարագայ մը:

— Ո՞րը, ո՞ր պարագան, դարձեալ հարցուց թագուհին:

— Դուք, Հայոց Տիկին, թագապահ չը կարողընեցա՞ք: (1)

— Այո՛, յետո՞յ . . .

— Ձեզի հետ խնամակալ և կառավարիչ նշանակուած չէի՞ն, շարունակեց ծերուկը, Ֆիմի Կոմսուհին Արքային հօրեղբօրը Պիմինդի՝ անհարազատ որդին Բարթողիմէն ու Պ. Թորոսի որդին Պ. Վասիլը . . . :

— Այո՛, այո՛, կրկնեց թագուհին, այդ խնդիրը նոր չէ սակայն, ծերո՛ւկ, դուն նոր բաներ պիտի պատմէիր, մոռցնե՛լ կ'ուզես Արքային բանտարկութիւնը:

— Հո՞գ պիտի դամ, ճիշտ այդ կէտին պիտի յանդիմ, պատասխանեց ծերուկը, կը յիշէք անշուշտ, Մեծ Տիկին, Կիպրոսի թագաւորը քովը պահեց մեր Արքան, և . . . :

(1) « Եւ միաբան հանութեամբ թագապահ կարգեցաւ Մարիամ, մինչեւ հասեալ գայցէ Լեւոն բնիկ տեղն իւրեանց: » (Տարգմ.)

— Ինչպէս յիշեմ, ինչպէս, կրկնեց թագուհին կշտամբոտ շեշտով, ես կրնայի՞մ գիտնալ թէ վերեւ յիշած անուանումներդ Արքային կողմէն եղած ըլլային, ես մինչեւ ցարդ կը կարծէի թէ Ս. Կաթողիկոսի ու իշխաններուն կողմէն եղած կարգադրութիւն մըն էր, ինչպէս՝ իմա, ես թագապահ կարգուեցայ իրենց կամքով ու հաճութեամբ մինչեւ որ երկրին բնիկ տէրը վերադառնայ:

— Թո՛ղ այնպէս ըլլայ, յարեց ծերուկը, բայց ես կը կարծէի թէ դուք պէտք է տեղեակ ըլլայիք ինչպէս որ տեղեակ են Ֆրմի կոմսուհին և միւսները:

— Շարունակէ՛ ծերու՛կ, հրամանեց թագուհին:

— Հայո՛ց տիկին, շարունակեց ծերուկը, կը յիշէ՞ք Կիպրոս գացած երկրորդ պատգամաւորութիւնը, գիտէ՞ք ինչ վտանգաւոր եղաւ ա՛յդ ճամբորդութիւնը, Կոռիկոսի բերդը մնացին մէկ երկու օր, երբ կը վերադառնային, թուրքի տարազով էին, անձանաչ ըլլալու աստիճան ծագուած, արդէն ճամբաները գոցուած էին ու բոլոր երկիրը պաշարուած՝ Պայտէմուրի զօրքերէն, չէ՛:

— Կը յիշե՛մ, կը յիշե՛մ, կրկնեց թագուհին, խորասուզուած, խոկուն, երազուն, այո՛, լաւ կը յիշեմ, բարի՛ ծեր, ուրեմն Լեւոն թագաւորին քովէն կը վերադառնային անոնք. հիմա՛ հասկցայ գաղտնիքը:

— Գաղտնիք մը չէր, Տիկին մեր բերդին բոլոր մարդիկը գիտեն ասիկայ, կ'երեւայ թէ Ձենէ գաղտնի պահուած է...

— Ծերո՛ւկ դո՛ւնեց թագուհին սպառնալից դէմքով մը, դուն դարձեալ կը մոռցնես, ո՛ւր մնաց բանաւորութիւնը չը պատմես:

— Հո՛ղ հասայ, Հայոց Տիկին, յարեց ծերուկը, պատմե՛մ, պատմե՛մ որ հանդարտի ձեր միտքը:

— Այդ կէ՛տը պատմէ՛, այդ կէ՛տը, շեշտեց թագուհին:

— Արքան, շարունակեց Կոռիկոսի ծերուկ պահապանը, Կիպրոսի Պետրոս թագաւորէն արտոնութիւն ստացած էր վերջապէս վերադառնալու Կիլիկիա, և կը պատրաստուէր մեկնիլ, երբ յանկարծ ինքզինքը...

— Է՛, յետո՞յ...

— Պաշարուած դտաւ...

— Որմէ՞, որոնցմէ՞, հարցուց թագուհին դարեալ ընդմիջելով:

— Ճենովացիներէն, շարունակեց ծերուկը, որոնք բռնեցին, ձերբակալեցին մեր Արքան, իբրեւ...

— Ինչ,...

— Մարդասպան, պատասխանեց ծերուկը:

— Ինչպէս, որո՞ւ մարդասպանը, հարցուց թագուհին տենդագին:

— Ներեցէ՛ք, Տիկին, մտիկ ըրէ՛ք ու թողէ՛ք որ կարգով պատմեմ:

— Պատմէ՛, պատմէ՛...

— Ձերբակալեցին Արքան, շարունակից ծերուկը, ինչպէս որ կը պատմէին Կիպրոսին Կոռիկոս եկած տկանատեօ վկաներ, և առաջնորդեցին

ուղղակի Ֆամակուսդայի գղեակը, ուր բանտարկեցին զանի:

— Բայց ինչո՞ւ, իրրեւ ի՞նչ:

— Իրրեւ մարդասպան, շարունակեց ծերուկը, ձէնովացիները, որոնք Կիպրոսցիներուն վերայ լարձակած էին, բանտարկեցին:

— Բայց ինչո՞ւ...

— Մեր Լեւոն Արքան, յարեց պահապանը, կ'ամբաստանէին իրրեւ արքայասպան...

— Աստուած իմ, Աստուած իմ, բացաճանչեց թագունին լալաղին ու ծունկերը ծեծելով յուսահատօրէն, այս ի՞նչ ա՜նուի. այս ի՞նչ զարհուրելի ու քսա՛մնելի յայտնութիւն է, Արքան արքայասպան, ո՞ր արքային, ըսէ՛, ծերո՞ւկ, ո՞ր արքային արիւնը մտած է արդեօք:

— Հայոց Տիկին, կ'ազաչեմ, կը պաղատէր ծերուկը, այսքան յուզուելու պատճառ մը չկա՛յ: ձէնովացիները, ինչպէս յիշեցի քիչ առաջ, Կիպրոս արչաւած էին, Պեարոս Ա. թագաւորին վրէժը լուծելու համար, որովհետեւ անկառ քանի մը վատ դաւադիրներու զոհ եղած էր անցած տարւան (1373) Հոկտեմբերի 13ին, և այս սպաննութեան գործին մասնակից կասկածուած էր մեր Լեւոն Արքան...

— Ուրկէ՞ ուր, ընդմիջեց թագունին, Կիպրոսի թագաւորին սպաննութեան մէջ ի՞նչպէս կըլլայ որ մեղսակից կը համարուի, այդ մասին ի՞նչ իմացար, մի՛ ծածկեր, չիտակը պատմէ:

— Հայոց Տիկին, պատասխանեց ծերուկը, ատեն մը Ֆամակուսդայի գղեակը բանտարգել մը-

նալէ յետոյ, դատարան կը հանուի, դատավարութիւնը տեղի կ'ունենայ և ի վերջոյ կը հաստատուի մեր Արքային անմեղութիւնը, բայց...

— Ի՞նչ, ընդմիջեց թագունին, երբ անմեղութիւնը կը հաստատուի:

— Սպասեցէ՛ք, Տիկին, կ'ազաչեմ, պիտի պատմեմ, դիտել տուաւ ծերունին, անմեղութիւնը հաստատուելէ անմիջապէս յետոյ կ'արձակուի բանտէն, բայց ի՞նչ ոգուտ...

— Ի՞նչպէս:

— Թէեւ կ'արձակուի բանտէն, շարունակեց պահապանը, բայց ընչաքաղց ձէնովացիները, լրրտեսներու միջոցաւ իմացած ըլլալով թէ մեր Արքան Նիկոսիոյ մէջ քանի մը կալուածներ ունէր, Լուսինեան տոհմէն իրեն ինկած ժառանգութենէն, նոյնպէս թանկարժէք կարասիներ...

— Է՛, յետոյ, հարցուց թագունին:

— Կիպրոսի հետ կնքուած ձէնովա-Կիպրական դաշնագրին մէջ, շարունակեց ծերուկը, պատերազմական տուգանք մը կը նշանակեն, որուն մէկ մասը վճարելու կը պարտաւորեն մեր Արքան, իրրեւ փրկանք:

— Ի՞նչ կը վճարէ, հարցուց թագունին:

— Ի՞նչ պիտի վճարէր, յարեց ծերունին, ինչպէս ըսի, Նիկոսիոյ մէջի կալուածներն ու աւնոր կահկարասիները, ամէնքը ածուրդի կը հանէ, և այդ կերպով կը յաջողի վճարել պատերազմական տուգանքէն իրեն ինկած բաժինը, Յճ հազար Կիպրական բիզանդ(1):

(1) Կիպրական արծաթ դրամ մը, որ կ'արժէ 4,80 Գրանֆ:

— Բանախն արձակուելէն յետոյ, հարցուց թագուհին, անդոտ անհամբերութեամբ մը, ըստ պատելով պահապանին յայտնութիւններուն վախճանին:

— Հայոց Տիկին, պատասխանեց ծերուկը, լուրջ գէմքով մը, հիմա պիտի խնդրեմ որ աւելի ուշադրութիւն դարձնէք պատմելիքներուս, որովհետեւ շատ կարեւոր են, և մանաւանդ ձեզի համար չափազանց շահագրգիռ...:

Մարուն թագուհին աւելի ամփոփեց ինքզինք և, առանց զգալի ընելու իր ներքին հոգեկան տազնապը սկսաւ անտարբերութիւն կեղծել, պահապանէն կարենալ կորզելու համար ամէն գաղտնիք:

— Դարձեալ կը կրկնեմ, շարունակեց պահապանը, Հայոց Տիկին, խօսք տուէ՛ք ինծի, բընաւ չը յուզուելու, ո՛չ արտամութենէ, ո՛չ ալ ուրախութենէ...:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, ծերուկ, բարկացաւ և կշտամբեց թագուհին, ինչո՞ւ այդ յառաջարանը, պատմէ՛ նայինք, ի՞նչ նոր գաղտնիք է:

— Գաղտնիք մը չէ՛, Տիկին, ըսաւ պահապանը ժպտելով, ու խորհրդաւոր նայուածք մը շեշտելով Մարուն Դշխոյին, որ նոյն պահուն անբացատրելի հոգեկան խռովանքի մը մէջ կը գըտնուէր, այսօր աշխարհ արարատ իմացած է:

— Ի՞նչը, ի՞նչ իմացած է, հարցուց թագուհին:

— Օրուան մեծ դէպքը, պատասխանեց ծերուկը միշտ ժպտուն ու զուարթ, չէ՞ք գիտեր,

Հայոց Տիկին. գոնէ դուք պէտք էր որ գիտնայիք:

— Պատմէ՛, լմնց՛ւր, դիտել տուաւ թագուհին:

— Արքան այս պահուս կը գտնուի...

— Ո՛ւր, ո՛ւր, ընդմիջեց Դշխոն անձկոտ շարժուձեւով մը, ըսէ՛ ինծի, բարի ծէր, ո՛ւր կը գըտնուի այս պահուս:

— Այս պահուս, շարունակեց ծերունին, մեր Արքան կը գտնուի Կոռիկոսի բերդը...

— Կոռիկոսի բերդը, Կոռիկոսի բերդը, բացառանկեց թագուհին զուարթ ու խանթակաթ, բայց ի՞նչպէս կրցաւ հեռանալ Կիպրոսէն, որմէ՞ ձեռք բերաւ այդ արտօնութիւնը:

— Ճէնովացիներու ծովակալէն, պատասխանեծ ծերունին. խնդրած էր որ Մայր-Թագուհին ալ միասին ըլլալով, գայ մեր բերդը ձմեռէ, և ծովակալը տուած էր այդ արտօնութիւնը:

— Ե՛րբ հասաւ Կոռիկոս, հարցուց թագուհին հետաքրքիր շարժուձեւով մը:

— Դեռ հազիւ երկու ամիս կայ, պատասխանեց պահապանը, Ապրիլ երկուքին հասաւ Կոռիկոսի բերդը:

— Մինչեւ հիմայ ինչո՞ւ համար լուրը մէջտեղ չելաւ:

— Ինք՝ Արքան պատուիրած էր բացարձակապէս գաղտնի պահել իր մուտքը մեր բերդին մէջ ըսաւ ծերուկը:

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետեւ, շարունակեց ծերունի պահա-

պանը, մեր բերդին հրամանատարը դաշնակից է Ե-
գիպտոսի Սուլթանին, և...

— Դաշնակից ըլլա՞նք...

— Ամսական կարեւոր գումար մը կը ստանայ
Սուլթանէն, իբր նուէր, որուն հաւատարիմ գոր-
ծակալը, լրտեսը կը համարուի. բերդին մէջ ա-
մենօրեայ խօսակցութեան նիւթը կը կազմէ այս
պարագան:

— Ո՞ր պարագան.

— Մտերմական գաղտնի յարաբերութիւնները:

— Որո՞նց.

— Մեր հրամանատարին ու Եգիպտոսի Սուլ-
թանին միջեւ, պատասխանեց պահապանը:

— Պարզ խօսէ՛ ձերո՛ւկ, կշտամբեց թագու-
հին, կը տեսնեմ թէ բաներ մը կ'ուզես հասկցնել.
բայց շատ մութ ու քողարկուած խօսքեր կ'ընես:

— Ես պարզ կը խօսիմ, Հայո՛ց Տիկին, բո-
ղոքեց պահապանը, մեր բերդին հրամանատարը,
վտանգաւոր լրտես մըն է ըսի, լրտես մը, և մեր
Արքան այդ բանը լաւ գիտէ:

— Վերջապէ՛ս, ընդհատեց թագուհին անհամ-
բեր շարժումով մը, հիմա ու՛ր է. ի՞նչպէս է Ար-
քան, ձերո՛ւկ:

— Քիչ առաջ ըսի կարծեմ, Տիկին, հիմա
Կոռիկոս է, շատ հանգիստ է. կը խորհի մօտ օրէն
վերադառնալ Ձեր... գերկը:

Մարուն Դշխոյին հոգին կը խայտար, ծերուկ
պահապանը ա՛յնքան անկեղծ էր ու միամիտ էին
իր ըրած յայտարարութիւնները, որ ո՛ր և է կաս-
կած չէին ներշնչել իրեն, ա՛յ պարզուած էր գաղտ-

նիքը պարզուած էր, անյայտացած թագաւորը Կո-
ռիկոսի բերդը կը գտնուէր ու մէկ քանի օրէն
թերեւս պիտի միանար իրեն: Ա՛խ, կը խորհէր
ինքնիրեն հէք թագուհին, հոռուելով մերթ ընդ
մերթ, ան ի՞նչ երջանիկ վայրկեան պիտի ըլլայ,
ինչ մեծ, ի՞նչ անպատու բերկրութիւն պիտի բե-
ռէ երկրին ընդ տէրը՝ Վահագին Լեւոն, ինչե՛ր,
ինչե՛ր պիտի պատմէր իր երկար պանդխտութեան
արկածալից կեանքէն...:

— Բարի՛ ծերուկ, ըսաւ քնքոյշ ու գորովալի
ձայնով մը, դուն երկնառաք հրեշտակի մը՝ պաշ-
տօնը կատարեցիր, գիտե՞ս. դո՛ւն, բարի՛ մարդ,
բարի լուրեր բերիր մեզի, սուգի մէջ ընկղմած
պալատիս վրայ յուսատու ճառագայթ մը ծագեցաւ
հիմա, օրհնեալ ըլլաւ ուրեմն ո՛վ պատուական ծե-
րունի...:

Կոռիկոսի բերդին ծեր պահապանը բառ մը
չարտասանեց, ո՛չ իսկ շնորհակալութեան բառ մը,
միայն, մինչեւ գետին խոնալհելով, Մարուն Դըշ-
խոյին ազդարար ականակին վրայ դուրս ելաւ:

Թագուհին պարգեւներով լեցուց հաւատարիմ
պահապանը, որուն յանձնեց նաեւ նամակ մը, Լե-
ւոն Ե.ի ուղղեալ:

Նոյն օրը Տարսոնէն մեկնեցաւ բերդին պա-
հապանը:

ԺԱ.

Ե Ր Կ Ո Ւ Ս Ո Ւ Ր Ի Մ Է Ձ

Կոստիկոսի ծերուկ պահապանը մեկնած էր արդէն Մարուն Դչխոյի ինքնագիր նամակը՝ տանելու Լեւոն Ե. Լուսինեանի, որ, ինչպէս յայտնի եղաւ յիշեալ պահապանին տեղեկատուութենէն, Կիպրոսէն յաջողած էր մեկնիլ և ապաստանիլ Կոստիկոսի բերդը:

Թագուհին, շատ դիւրահասկանալի անձուկով մը կը սպասէր իր վաղուց անյայտացած ախրջ վերագարծին, երբ յանկարծ. գուժարեւ սուրհանդակներ կը հասնին Տարսոն և կ'աղղարարեն Պայդէմուրի հրոսակներուն կողմէն Տարսոնի պաշարումը:

— Ո՛վ էր Պայդէմուր:

Մահմետական յանդուգն զօրավար մըն էր անի, որ նախապէս, տարիներով պաշարած էր Սիսի մայրաքաղաքը, խալիֆային հրամանով, ու հիմա, Սիսի պաշարումը վերցուցած կուգար Տարսոնը գրաւելու և առեւանգելու Մարուն Թագուհին, այս կերպով վճռական ու մահացու հարուած մը տալու համար Կիլիկիան վերջին Հարստութեան:

— Կիլիկիոյ վերջին օրերը, կը մրմնջէին ամենուրեք ու կը պատրաստուէին ականատէս ըլլալու նորանոր աղէտներու և բարբարոսութեանց, որոնք վիճակուած էին այդ գեղեցիկ երկրի տաւառախտ բնակիչներուն:

Մարուն Թագուհին, որ անձկանօք կը պատարասուէր ողջագուրելու վերադարձող Թագաւորը, սուրհանդակներուն այս անսպասելի լուրերուն վրայ, կը շուարի կ'աճապարէ փախչիլ, Պայդէմուրի վայրագ զօրքերուն ձեռքը չիյնալու համար:

Մէկ քանի ժամուան մէջ կը պարպուի արքունիքը, բոլոր կարասիները կը փոխադրուին Ատանա և հոնկէ Որս, ուր բնակչութիւնը հոմեմատարար ազանով կը նկատուէր, թշնամի բռնակը հետացած ըլլալով այդ սահմաններէն:

Երբ Տարսոնի բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջովին կը հեռանայ, ամայի թողլով բնակարաններն ու շուկաները, երբ կեանքի չարժուժը կը դադրի այդ երբեմնի ծագկուէա ու բարգաւաճ մայրաքաղաքին մէջ, երբ ամէն մարդ ինքզինքը մահուան վերահաս վաանդէն փրկելու անխուստփելի հարկին տակ կը գտնէ ու փախուստի ճամբան կը բռնէ, հալածական, յուսահատ, երբ, վերջնապէս, թշնամին գունդերուն ազդած ահ ու սարսափը կը տարածուի շուրջանակի, երկիրը կը մասնուի ողբալի անիշխանութեան մը, որուն անմիջական հետեւանքը կ'ըլլայ թալան, կողոպուտ, արիւնտա ոճիրներ, մարդասպանութիւններ, մասնակի թէ հաւաքական, այնպէս որ Պայդէմուրի զօրքերուն առջև ծածրան հարթուած կը համարուի:

Եւ Պայդէմուր իր յաղթական մուտքը կ'ընէ Տարսոնի մէջ:

Համատարած ամայութիւն ու մեռելային լռութիւն...

Անմիջապէս կը տիրէ մայրաքաղաքին, մնացեալ բնակչութիւնը, ծերերէ, մանուկներէ անտէրունջ որբերէ, ախտաւորներէ, անդամաւրջներէ բազկացած, անխափր սուրէ կ'անցնէ, իր հարէմին վերապահելով միայն գեղանի կոյսերու և կիներու քանի մը տասնեակներ:

Իսկ Մարուն թագուհին բարեբախտաբար ճիշդ ժամանակին ազդարարուած, գիշեր ու ցորեկ անդուլ անդադար ճամբորդութիւն մը կատարելով, կը յաջողի վերջապէս առնել իր չունչը Սոոյ մայրաքաղաքին մէջ, ուր, ինչպէս ըսինք, համեմատաբար քիչ մը հանդարտ ու ապահով էր կայութիւնը:

Ասդին, Կոսիկոսի բերդին մէջ, զարհուրելի ոճիրներու նախապատրաստութիւն մը կը նշմարէր. Հայոց վերջին թագաւորին՝ Լեւոն Ե. ի գէմ ստոր դաւադրութիւն մը կը սարքուէր:

Որո՞նց կողմէն սակայն:

Տարաբախտ Կիլիկիոյ ազգային թշնամիները մէկէ աւելի էին, թէ՛ բնիկ և թէ՛ օտար չրջանակներու մէջ, սակայն ասոնց մէջէն ամէնէն զարհուրելին ու վտանգաւորը կը համարուէր Կոսիկոսի բերդին հրամանատարը որ, ինչպէս յիշեցինք, Եգիպտոսի Սուլթանէն զրամական կարեւոր նուէրներ կը ստանար:

Այս մարդակերպը, շահամուլթներէն մզուած և մանաւանդ Լեւոն Ե. ի գէմ բնածին առիւթութիւն մը սնուցանելով, անխղճութիւնը կ'ունենայ ստապատիր յերկրանքներով մատնել Լեւոնը Տարսնի նոր քաղաքապետին, զգուշացնելով այս վերջինը

յեղակարծ յարձակումէ մը՝ Հայոց թագաւորին զօրքերուն կողմէն:

Սաոյգ է թէ՛ Լեւոն Ե. ունէր այդպիսի զիտաւորութիւն մը, Տարսնը վերապին ձեռք ձգելու ծրագիր մը կը մշակէր այդ միջոցին Կոսիկոսի բերդին մէջ, ու այդ ծրագիրը զլուսի հանելու համար իր միակ յոյսը գրած էր Եւրոպայի ու մասնաւորապէս Կիպրոսի վրայ, որոնք պիտի կրնային օգնութիւններ զրկել իրեն, Կիւղոսի վրայով, այն հռչակաւոր, գեաին ուր խեղդուած էր Շիկամօրուս Թրէտէրիքը...:

Կոսիկոսի հրամանատարին մասնութիւնը կանգ չէր առներ հոս: Տարսնի քաղաքապետը զրգուիէ ետք, իր թուաւոր գանակը սրեց ու փորձեց մինել զայն Լեւոնի սիրտը... — Թէ Կիպրոսի թագաւորը և թէ՛ ձնառակցները զազանի տեղեկագրերով զայրացուց ու հանց Հայոց հալածական արքային դէմ, զանի ամբաստանելով իրրեւ դաւաճան և ապերախտ: Այդ ճիւղը գրած էր անոնց թէ՛ Լեւոն Ե. կը պտորտատուի յանկարծակի յորձակում գործել Կիպրոսի վրայ, արքածակի յորձակում գործել Կիպրոսի վրայ, արքածակի յորձակում համար, իրրեւ Լուսինեան հարազատ ժառանգ Կիպրոսի թագաւորութեան և յետոյ ձնառակցներուն դէմ Միջերկրականի առեւտուրը փակելու գիտաւորութիւն մըն ալ կը վերագրէր Լեւոն Ե. ի, այնպէս որ այս վերջինը կը մընոր երկու սուրի միջեւ:

Այս՝ երկու սուրի միջեւ էր Լեւոն:

Ի՞նչ ընէր, ի՞նչ կրնար ընել

Կոսիկոսի բերդին աէրը, բացարձակ հրամա-

հառարը թշնամի էր իրեն, հետեւարար ալիս անկարելի էր, մասնաւոր իրիտ վասնգաւոր էր հոն շարունակել իր բնակութիւնը:

Փախչէ՞ր...:

Սակայն ո՛ւր, ի՞նչպէս...:

Ահոյի վիճակ, երկու սուրի միջեւ կը տատանէր, հէ՛ք թագաւորը:

Արդ, ժողով և վասնգաւոր ծաղրելով, կը յամաւէր մնալ Կոստիկոսի բերդին մէջ, սակայն, քիչ յետոյ, ձէնովացիները գաղանձի գործակալներ ու ստաւակաւորներ կը զրկեն հոն, ապերախա՞ծ թագաւորը ձերբակալելով՝ դանի չղթալալալ Կիպրոս փոխադրելու պաշտօնով:

Ճիշդ շարաթ մըն էր որ՝ Կոստիկոսի բերդին ձերունի պահապանը Տարսոնէն վերադարձած ու Մարուն Դշխոյի ինքնագիր նամակը յանձնած էր Լեւոն Ե.ի, երբ յանկարծ լսուեցաւ ձէնովացի գործակալներուն ժամանումը:

Կէս գիշերուան խորունկ լուսնի տակ ու խաղաղութեան մէջ, մինչ բերդին բնակիչները կը քնանային ու հերթապահներուն աղմուկը մերթ քնդ մերթ կ'արձագանգէր, մեր ձերուկ պահապանը, բերդին գաղանձի ճամբաներուն մէջէն կ'անցնէր, գողի մը պէս, ու կը յաջողէր ներս մտնել գոնակէ մը որ կ'առաջնորդէր ուղղակի Լեւոն Ե.ի ննջասենեակը:

Հայոց թագաւորին քունը նոյն գիշերը փախած էր արդէն ու անոր միտքը կը տանջուէր սեւ նախագգացումներէ: Մինչեւ կէս գիշեր, Սոհիէր մարտախաղը ու կինը՝ Ֆիմի կոմսուհին և ուրիշ

հաւատարիմ զինակիցներ, անոր սենեակը հաւաքուած, Կիլիկիա վերադառնալու մասին լորձաբեկ-ցութիւններ կատարած էին:

Լեւոն հազիւ թէ աչքերը գոցած ու քունը տարած էր, երբ իր ննջարանի դուռին սեմէն ձայներ լսելով՝ բնդատ կ'արթննայ:

— Ո՞վ է ան, կը հարցնէ խուճապով մը, գիշերուան այս առաջացած պահուն, կասկածելով թէ՞ մի գուցէ դաւադրութեան մը հանդէպ կը գտնուէր:

— Ես եմ, ես, տէ՛ր արքայ, մրմնջեց դողդոջուն ձայն մը, որ շատ ծանօթ էր իրեն:

— Դո՛ւն ես Մլե՛հ, յարեց Լեւոն:

— Նոյնի՛նքն, այո՛, բերդիս պահապանը, ձեր հաւատարիմ, անձնուէր ծառան, պատասխանեց ձերուկը:

Թագաւորը դուռը բացաւ անձամբ և ներս մտնելով հաւատարիմ պահապանը:

— Ի՞նչ կայ, ձերո՛ւկ, այս տան, հարցուց զարմանքով:

— Բան չը կա՛յ, Տէ՛ր Արքայ, բան չը կա՛յ, հիմա պիտի պատմեմ:

Ու թագաւորին հրամանին վրայ, ծնրաղիւր նստաւ անոր առջեւ:

— Տէ՛ր Արքայ, բաւ մտահոգ դէմքով մը, գգուշաւոր աղիարկ մը պտըացնելով իր շուրջը, ժամանակը շատ ուշ է, դեռ չը լուսցած, արշալոյսէն առաջ, պէտք է թողուս այս մահաբոյր բերդերնիս...:

Լեւոն ցնցուեցաւ:

— Տէ՛ր Արքայ, շարունակեց ձերուկը նոյն թօնով, վառնդը կարծուածէն շա՛տ աւելի մեծ է, մէ՛կ վայրկեան յապաղումէ՝ անդամանելի աղէտներ կը ծաղկն, գիացած ըլլաք:

— Բայց ի՞նչ կայ, հարցուց վերջապէս թագաւորը, տակաւ հետաքրքրուելով ձերուկ պահապանին յայանութիւններէն, սրտով՝ նայինք, ի՞նչ է պատահեր:

— Տէ՛ր Արքայ, շարունակեց Մլեհ, ես վաղուց կը գուշակէի, մեր բերդի հրամանատարին ընթացքը կասկածելի կը գտնէի, կը զգայի, հոտառութեամբ թէ բնազդով, չեմ գիտեր, կը զգայի թէ այդ հրէշը դաւեր կը նիւթէր ձեզի դէմ, ձեր կեանքին դէմ, ահա՛ զժրագլխաւոր իրախնացա՛ն կասկածներս...:

— Ի՞նչպէս...

— Կիպրոսէն լրտեսներ հասան, շարունակեց ձերուկը, ստքէ մինչեւ գլուխ զինուած, իրարու հետ խօսակցութեան բռնուած էին. լսեցի... և,

— Ի՞նչ լսեցիր...

— Կ'ըսէին թէ, մասնաւորապէս զրկուած էին ձեզ ձերականելու, և

— Ինչո՞ւ, հարցուց Լեւոն տենդոտ շարժուածով մը, ինչո՞ւ պիտի ձերբակալեն զիս, չը հասկըցա՞ր:

— Տէ՛ր Արքայ, շարունակեց հաւատարիմ ձերուկին, իրր թէ դուք տպաստաւորութիւն մը կազմակերպելու համար է որ Կիլիկիայ պիտի վերադառնաք...

— Բայց որո՞ւ դէմ, ընդհատեց Լեւոն, բան մը չիմացա՞ր այդ մասին.

— Այո՛ Տէր Արքայ, իմացայ, պատասխանեց անձնուէր պահապանը, իրր թէ Կիլիկիայէն զէպի Կիպրոս արշաւանքի մը պիտի ձեռնարկէք. և

— Ո՞վ է թելադրեր այդ յիմար գաղափարը, հարցուց թագաւորը:

— Մեր բերդին հրամանատարը, Տէ՛ր Արքայ, դուք չէ՛ք գիտէր ինչ վատ արարած մըն է...

Լեւոն սկսաւ մտմտալ, պահապանին յայանութիւնները շատ լուրջ էին, և յետոյ, կը խորհէր թէ՛ նոյն գիշերը պէտք է անմիջապէս փախչէր, ձէնովացի գաղանի գործակալներուն ձեռքը չմատնուելու համար. բայց ի՞նչպէս պիտի յաջողէր, ինք մինակը չէր, իրեն հետ ընտանիք մըն ալ ունէր, մայրը, փեսան, աղջիկը, և տոռնց մատղաշ զաւակները... զժուա՛ր զրութեան մը մէջ կը զլուսուէր:

— Մլեհ, ըսաւ յանկարծ, դուն հիմա վրտառահ ես, կրնա՞ս զիս համոզել թէ այդ մարդիկը յատկապէս հոս եկած են զիս ձերբակալելու համար...

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Տէ՛ր Արքայ, բողոքեց միամիտ ձերուկը, ես այս ստորիքիս մէջ սո՛ւտ պիտի խօսիմ, ականջներովս լսեցի, ամեն պատրաստութիւն տեսած են, եթէ մինչեւ արշալոյս այս անիծեալ տեղէն չի փախչիք, պիտի ձերբակալեն ձեզ...

— Ուրեմն ի՞նչ կեցեր կը սպասենք, յարեց
Լեւոն յուզուած դէմքով մը .

Եւ յանկարծ ոտքի ելաւ ու .

— Ինձի նայէ՛, Մլն՛հ, ըսաւ հրամայական
չեղաով մը, չո՛ւա, հի՛մա գնա լուր տուր Մարա-
ջախտին, թող տնյապաղ ձեռք տունէ ամէն զգու-
շութիւն, և, առանց կասկածներ արթնցնելու, ա՛յս
գիշերուընէ թող ջանայ մեզ այս անիծեալ բերդէն
հեռացընել :

— Տէ՛ր Արքայ, կ'մկմաց ձերուկը, բայց . . . :

— Ի՞նչ :

— Մայր-Թագուհին, շարունակեց ձերուկը,
արդէն հիւանդ ու տկար, պիտի . . . յանկարծամահ
ըլայ, երբ լսէ . . . :

— Թո՛ղ չը լսէ, հրամայեց Լեւոն, բացարձակ
գաղանիք պէտք է պահուսի, կը հասկնամ :

— Բայց այսպէս յանկարծ մեկնի՛ր, տաւրկեց
ձերուկը նոյն մատնոգ շեշտով :

— Ի՞նչ կրնանք ընել, յարեց իրագուօրը,
անխուսափելի է այս գործկակերպը, եթէ ո՛չ . . .

— Պիտի մասնուի՛ք, լրացուց բերդին հաւա-
տարիմ պահապանը :

— Գիտե՞ս, Մլն՛հ, շարունակեց Լեւոն, մէ՛կ
վայրկեանը դա՛ր մը կ'արժէ այս պարագային՝ երբ
վտանգը կը սպառնայ. զոհողութիւնները զին չու-
նին, ես պէտք է կեանքիս ու պատիւիս գնովը
նետուիմ վտանգին տոջեւ, պէտք է վերադառնամ
բոյնս . . . :

Ու հեծկտաց :

Տարիներէ ի վեր հալածական, թափառիկ,

ներքին թէ արտաքին թշնամիներու լարած թա-
կարդներէն հազիւ թէ ինքզինք աղաւաժ, հիւսա,
գերագոյն բռնէին, երբ կ'երագէր վերստին ողջու-
նել իր երկիրը, թշուառ թագուհի մը կը քաջքէր
իր նահատակութիւնը, երբ կը պտորաստուէր
վերստին ձեռք անցնել իր գահը, ահա՛ մուծի մշջ
գործող սինքոր դուադիրներ, անքուն կը հսկէին,
վերջ մը դնելու համար իր կեանքին :

Հէ՛ք թագաւոր, երկու սուրի միջեւ կը չար-
չարուէր, ո՞ր ճամբան պիտի ընտրէր՝ Կիպրոսի՞
թէ Կիլիկիոյ, բայց Կիպրոսէն զրկուած էին զինքը
ձերբակալելու պաշտօն ունեցող լրտեսները, բեր-
դին հրամանատարը մատնած էր զինք և ամբաս-
տանած՝ իրրեւ սպասաւոր, Կիպրոսի վրայ յարձա-
կում մը գործելու գոյախային ծրագիրը յղացող իր
ապերախտ մը :

Ո՛ւր երթար, ո՛ւր փախչէր, ո՛ւր ապաստանէր
ուրեմն :

Կիլիկիա՞, բայց հո՞ն կը սպասէին իր դահիճ-
ները, իշխաններ ու բարձրաստիճան պաշտօնակալ-
ներ, որոնք, եթէ չը յաջողէին ողջ ողջ բռնել
կամ սպաննել զինք, պիտի գրգռէին ու իրեն զէմ
հանէին Սարակինեան բանակները . . . :

Եւ սակայն երկու չարեաց փոքրագոյնը պէտք
էր ընտրէր . բազդը զինք կը կանչէր իր երկիրը,
անտէրո՛ւնջ Կիլիկիա, ուր կ'ըսպասէր իրեն կա՛մ
գահը կա՛մ մահը :

Ծերուկ պահապանը փորձ ազդիկ, հաւատա-
րիմ զինակիր ու մահը ծագրող, անընկճելի կամքի
տէր մարդ, ինքզինք ամփոփեց ու համողիկը չեղ-
աով մը .

— Տէ՛ր Արքայ, ըսաւ յանկարծ ընդհատելով լռութիւնը, քանի որ վճռած էք, օ՛ն ուրեմն, ես կազմ ու պատրաստ եմ կեանքս զոհելու թագաւորին համար:

Լիւնն Ե. սթափեցաւ:

— Մի՛ն, Մի՛ն, ըսաւ հրամայական ձայնով մը, գնա՛ ուրեմն ազդարարէ՛ Մարտշախտին զիշերով պէտք է փախչինք:

— Ո՛ւր, Տէ՛ր Արքայ.

— Սարսուի գետաւրերո՛ւնը, պտտասխանեց թափաւորը:

Ու Կոսիկոսի բերդին պոհապանը զուրս ելաւ Լիւնն Ե.ի սենեակէն:

ԺԲ.

Փ Ս. Խ Ս Տ Ա. Կ Ա. Ն Կ Ա. Ր Ա. Ի Ա. Ն Ը

Կոսիկոսի բերդին մէջ այն զիշեր՝ խորհրդաւոր շարժում մը կը նշմարուէր:

Յուլիսի մէջ էր. Կիլիկիոյ ծովեզերքը մշուշապատ, տօթազին ցերեկուան մը շունչը, զով գիշերուան մէջ մրմնջող հովին հետ խառնուած, մեղմ, անոյշ ու գաղջ մթնոլորտ մը կը ստեղծէր շուրջանակի:

Ծիրանի ծով մը կը ծփար անամպ երկնի մը կապուտակին տակ, ուր լուսին մը միակ պլպլուն, սպիտակ լոյսը՝ խաւարմած ոյգէ անհուն ուկէանաւին մէջ, փարոսի մը պէս կը սրսկէր իր արծաթի ճառագայթները:

Պահը խորհրդաւոր էր, լռութեան ու խաղաղութեան վերջին պահը...

Յուլիսեան զիշերուան այս չքեղօրէն տըրտում տեսարանը կը պարզուէր Կոսիկոսի հսկայ բերդին աշտարակներուն ու ծովահայեաց պարիսպներուն վերեւ, որոնց ոտքը կուգային փշուռի, յաւիտենական խորակներու կողին Միջերկրականի կապոյտ ալիքները:

Այս պատմական բերդը որ ծովեզերքին երկայնքը կը բարձրանար, հոն չէր վերջանար: Անշիշատակ դարերէ ի վեր, յարախռով ծփանքներուն մէջ իրենց գլուխը դէպի վեր ցցած ահազին

ապառաժներու հատորներ կը ձեւացնէին կամուրջ մը, որուն ծայրը կը նստէր կղզեակ մը, կոռի-կոսի ծովային բերդը, ուր ապաստանած Լեւոն Ն. Թագաւորը, իր գիշերային փախուստի տենդոտ պատրաստութիւնները կը տեսնէր:

Լուսնի խաղաղ ճառագայթներուն տակը նա-ւակներու ասորմեղ մը կը թիւովարէր արագօրէն, ուղղուելով դէպի մօտակայ ծովեզերքը, կոռիկոսի ցամաքէն հեռու:

Լեւոն Ն.ի փախստական կարուանը...

Քանի մը տատնակ ղինկալ կորիճներէ բաղ-կացած այդ խումբը կը հասնէր վերջապէս ամալի ծովեզերք մը, առանց հանդիպելու զինքը հե-տապէնդող լրաններու և կը յաջողէր ցամաք ել-լել:

Վերջին յուսահատական փորձ մըն էր, հալա-ծական արքայի մը կողմէն, որ երկար թափա-ռումներէ վերջ, կ'երազէր վերստին ձեռք բերել իր կորսուած թագը:

Դէպի Տարենտոնի սահմանները պիտի արշա-ւէր, իր փոքրաթիւ բայց քաջակամ ու խիզախ խումբին յանձնած՝ իր ու իրեններուն բազդը:

Սակայն, ո՛ւր, ո՛ւր կ'երթար կարաւանը:

Տարսոն գրաւուած էր թշնամիներէն, որոնք մարախի պէս խուժած էին հոն ու մայրաքաղա-քին երկսեռ բնակչութեան մեծ մասը օրէ անցու-ցած...:

Ո՛չ ոք մնացած էր հոն իր սիրելիներէն, Մա-րուն թագուհիէն սկսեալ, մինչև յեաին պալատա-կանը:

Թուրքմէններուն ու Գարամանի պէկերուն զօրագունքերը սարսափ սփռած էին ամենուրեք:

Կրիկիոյ շէն ու բաղժամարդ քաղաքները մոխ-րակոյտներու վերածուած, խեղկորոյս, հալածա-կան ընտանիքներ խմբովին կը փախչէին թշնամի սուրին առջեւէն, տուն տեղ թողած կը հեռանա-լին իրենց բնակավայրէն: Գաղթականութեան ու պանդխտութեան ցուպը ձեռքերնին, կորաքամակ ծերեր, թոռ խններնուն հետ կ'երթային թագստոց-ներ փնտռելու, անտիկ լեռներու քարանձաւ-ներուն ու թանձրախիտ անտառներուն խորերը:

Նւ այնպէս երկիրը կը պարպուէր իր հարա-զատ զաւակներէն, որոնք կ'երթային հաստատուիլ Միջերկրականի կղզիներուն մէջ:

Հռոդոս, Կրեաէ ու Կիպրոս կը հասնէին յա-ջորդաբար հայկական Մարտիրոսութեան վերապրած բեկորները, որոնք վերջնականապէս կը հաստա-տուէին այդ օտար երկիրքին տակ:

Իսկ տարաքաղդ արքան իր մէկ երկու տաս-նեակ ռազմիկներով պիտի գար փրկել իր երկիրը, ստանց երբէք տեղեկացած ըլլալու հոն անցած դարձածներուն...:

Ամալի, անմարդոճայն, ապահով ճամբաներէ, փախստական կարաւանը դէպի ներսերը կ'առա-ջանար անվտանգ, երբ յանկարծ ձորի մը մէջէն, խուլ հեծեմանքի մը ախուր արձագանգը լսուե-ցաւ:

Վայրկենապէս կանգ առաւ կարաւանը:

Մայր-Թագուհին ու Ֆրմի կոմսուհին, ինչպէս նաեւ ուրիշ գեւառի իշխանազուններ, ահ ու դո-

զի մասնուած, կը դժկամակէին, չէին համարձակեր առաջանալ նոյնիսկ մէկ քայլ:

Լեւոն Ե.ի տիրական ձայնը լսուեցաւ այս ընդհանուր խուճուտ տագնապին մէջ և կարուսանը վերստին սկսաւ շարունակել իր ճամբան, մինչդեռ հեծեծանքի խուլ ձայնը կը մօտենար և աւելի ուրջակի կը լսուէր:

Սոհիէր Մարաջախտը, իր սեւ, ամհի ձիուն վրայէն աջ ու ձախ հրամաններ կ'արձակէր կորաւանին, անվահեր առաջանալու դէպի ձորին կողմը, ուրկէ, թանձրաստուեր մթութեան մէջէն կը հասնէր ընդհատ հեծեծանքը:

Արշալոյսը դեռ հեռու էր ճերմկցնելէ Արեւելքի հորիզոնը, թէեւ լուսինը տակաւ կը ցածնար Արեւմուտքի բլուրներուն վրայ ու երկինքին մէջ, հոս ու հոն ցանցնուած աստղեր կը նշմարուէին:

Փախստական կարաւանը վերջապէս, կէս ժամու վայրէջ ընթացքէ մը վերջ, հառաւ խորհրդաւոր ձորին եզերքը, և հեծեծանքի խուլ արձագանքը լսուեցաւ այս անգամ աւելի յստակօրէն:

Հազիւ անցած էր քանի մը վայրկեան, երբ կարաւանը թաղաւորին ազդարարութեան վրայ, դադար առաւ:

Արդէն արեւելեան հորիզոնը կը սկսէր ճերմակիլ, ամառնային գեղեցիկ արշալոյս մը կը խառնար փարատել կարաւանի մարդիկներուն գիշերային սոսկումները:

Կարաւանի ղաղարին հետ դադարած է նաեւ անձանօթ ձայնը:

Մութը տակաւ կ'անյայտանար ու ձորին թուփերն ու քարերը կը տեսնուէին աղօտակի:

Արքայական վրանը լարուած էր արդէն և Լեւոն իր յոգնաբեկ ընտանիքով չրջապատուած, կը պատրաստուէր քիչ մը հանգիստ ընել, երբ վրանին առջեւ երեւցաւ Սոհիէր Մարաջախտը, և զինւորական բարեւով մը ներս մտաւ:

— Տէ՛ր Արքայ, ըսաւ ժպտելով, երեւան ելաւ գաղտնիքը:

— Ի՞նչպէս, ո՞ր գաղտնիքը, հարցուց թագաւորը:

— Քիչ առաջ լսուած հեծեծանքին գաղտնիքը, պատասխանեց Մարաջախտը:

Եւ սկսաւ պատմել եղկութիւնը:

Մարուն թագուհին, Կոռիկոսի բերդին ծերուկ պահապանին մեկնումէն ետքը, մայրաքաղաքը ըստիպուած էր թողուլ ու փախչիլ, որովհետեւ, ինչպէս վերեւ յիշեցինք, թշնամի զօրագունդերէ պաշարուած, վայրկեանէ վայրկեան յարձակում կրելու վտանգի ներքեւ կը գտնուէր:

Ուստի, կանխաւ ազդարարուած, յաջողած էր անվտանգ փախչիլ դէպի Սիս, արքունիքի գանձերով ու մարդիկներով. սակայն, միեւնոյն ժամանակ, պահապանին պատմութենէն իմացած ըլլալով Լեւոն Ե.ի թաքստոցը, և վախնալով որ չըլլայ թէ աճապարէր անի Կոռիկոսի բերդէն ուղղակի Տարսոն գալ, ինչպէս որ ինք փափագ յայտնած էր այն նամակով, զոր զրկած էր ծերուկ պահապանին ձեռքով, անմիջապէս երկու սուրհանդակներ ճամբայ հանած էր զայն զիմաւորելու և

առաջնորդելու ապահով ճամբաներէ դէպի ո՛չ Տար-
սոն — որ արդէն գրաւուած էր թշնամի զօրքերէն
— այլ Սիւս, Լեւոնի մայրաքաղաքը, ուր, բարե-
բաղդաբար այն օրերը բաւական հանդարտութիւն
կը տիրէր, պաշարումը վերցուած ըլլալով առժա-
մայէս և ազատ երթեւեկը վերստին հաստատուած:

Արդ, Մարուն Դշխոյի այս երկու սուրհան-
դակներն էին որ հեռուէն, մութին մէջէն որոշե-
լով արքայական կարաւանը, ձգած էին ծանօթ ե-
ղերական ձայնը, իրենց վրայ հրաւիրելու համար
անոր ուշադրութիւնը:

Եւ իրաւունք ալ ունէին:

Թագաւորին հրամանին վրայ, վրանէն ներս
առաջնորդուեցան երկուքն ալ ու պատմեցին ամէն
բան...:

Սուրհանդակները դուրս ելլելէ յետոյ, Լեւոն
իր ներկայութեան կանչելով Սոհէրը.

— Մարաջա՛խա, ըսաւ, վայրկեանները սուղ
են, պէտք է մեկնինք այս ձորէն, թշնամին չըր-
ջականները կը սպասէ դարանակալ:

— Հրամայեցէ՛ք, Տէ՛ր Արքայ, յարեց Մա-
րաջախտը, կարաւանը թող շարժի:

— Անտարակո՛յս, չեչտեց թագաւորը:

Եւ փախստական կարաւանը վերստին շար-
ժեցան:

Արդէն ծովեզերքէն քերելով հասած էին հոն:
Նոյն օրը մինչեւ իրիկուն, առանց կանգ առ-
նելու, դէպի ներսերը քալեցին, յետոյ, երբ գի-
շերը վրայ հասաւ, հազիւ երկու ժամ հանգիստ
ըրին և դարձեալ շարունակեցին ճամբան, երկու
սուրհանդակներուն առաջնորդութեամբ:

Ամբողջ կարաւանը, բացի ընտանիքներէն, կը
բաղկանար քսանընէք զինակիրներէ, ընտրուած,
հաւատարիմ ու քաջարի երիտասարդներ, որոնք
իրենց անձը դրած էին իրենց սիրելի թագաւորին
կիանքը փրկելու համար:

Երկու գիշեր, երկու ցերեկ շարունակ քալե-
լով, կարաւանը հասած էր Սոյ մերձակոսները:

Ու հիմա միայն երեք փարսախի անջրպետ մը
կը զատէր Սիւսը Լեւոնէն, որուն սիրտը նոյն պա-
հուն ուժգին կը բաբախէր...:

Արդեօք ի՞նչ բաղդ կը սպասէր իրեն. արդեօք
իր մայրաքաղաքին ոտքը հասած գերի՛ պիտի բռն-
նուէր իր արիւնին ծարաւի վայրագ թշնամիներէն,
թէ պիտի յաջողէր վերջապէս անվտանգ ինքզինք
նետել հոն, իր ցանկալի մայրաքաղաքին գիրկը,
որմէ զրկուած է՛ւ ա՛յնքան երկար ժամանակէ ի վեր:

Իսկ քնիկ իշխանները, կը խորհէր Լեւոն,
արդեօք ի՞նչ ընդունելութիւն պիտի ընէին իրեն,
արդեօք ծուղակ մը լարած էին, արդեօք, արդ-
եօք...:

Եւ կը խորասուզուէր երեւակայական կոս-
կածներու և վախերու մէջ:

Սակայն երկու սուրհանդակները, որոնք հիմա
կ'առաջնորդէին կարաւանը, շատ լաւատես էին
այդ մասին: Եթէ Լեւոն հաւատ ընծայէր անոնց
պատմամենքուն, Սիւսի բովանդակ բնակչութիւնը,
իշխաններէն մինչեւ յետին ծառան, գրկաբաց պիտի
ընդունէին իրենց վերադարձող թագաւորը:

Քանի՛ մօտենային Սոյ սահմանները, ա՛յնքան
կ'աւելնար Լեւոնի յուզումը:

Հրճուանքի ու թախիծի, յոյսի ու վախի միջեւ տարուբեր, մերթ կը հառաչէր, մերթ կը խայտար։ Երկու հոգի կ'ապրէր այն պահուն Լեւոն Ե. ի մէջ։

Վերջապէս, իրիկուան վերջալուսային շամանդադներուն մէջ, նշմարուեցան Օսոյ բերդին եզերքի աշտարակները...

Պաշարող թշնամի բանակը, ինչպէս ըսինք, բարերախտարար թողած հեռացած էր Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին սահմաններէն, այնպէս որ, ո՛չ մէկ վառնաք կը սպառնար, ո՛չ մէկ խոչընդոտ կը խափանէր թագաւորին մուտքը։

Երբ հազիւ մէկ ժամուան ճամբայ մնացած էր կտրելու, Լեւոն Ե. վար իջաւ ձիէն։

Արքայի օրինակին հտեւեցան չուտով հետեւորդները։

Սոհիէր Մարաշախտը թագաւորին դիմացը բարեւի կեցած, հրամանի մը կը սպասէր։

— Մարաշախտ, ըսաւ Լեւոն պետական ձայնով մը, ինծի համար անկարելի կը թուի համբերել, պէտք է անմիջապէս իմաց տանք, չէ՞։

— Արքային է հրամանը, պատասխանեց Մարաշախտը յարգալիւր շարժուձեւով մը, ես պատրաստ եմ անմիջապէս գործադրելու։

— Ուրեմն, յարեց թագաւորը, երկու ձիաւոր թո՛ղ մեկնին Սիս, ազդարարեն մեր դալուստը։

Վայրկենապէս գործադրուեցաւ արքայական հրամանը։

Մարուն Դշխոյին երկու սուրհանդակները, Լեւոն Ե. ի ինքնագիր նամակը ձեռքերնին, երկու սրարշաւ ձիերու վրայ նստած, Սիս թռան։

Մարուն թագունին հոգեկան տագնապներու մէջ, նուպաներ կ'անցընէր, մինչեւ այն ատեն լուր մը չէր ստացած. սկսած էր սեւ կասկածներէ տանջուիլ, իր զրկած երկու սուրհանդակներուն նկատմամբ ու գիշերը չէր կրնար քունը տանիլ։ Պալատականները զո՛ւր կը փորձէին մթիթարել հէք թագունին։

Երկու ձիաւոր սուրհանդակները Սիս հասան գիշերով, ուշ ատեն, և ուղղուեցան զէպի արքունի պալատը։

Արտաքին դռնէն ներս մտան, բարձրաձայն աւետելով։

— Հայոց Տիկին, Հայոց Տիկին, Արքան կուգայ, եկաւ Արքան...

Մարուն թագունին պաշտպամին մէջ երեւցաւ։

Շուտով լոյսերու մէջ ողողուեցաւ պալատը, ամբողջ մայրաքաղաքին մէջ տարածուեցաւ բարի լուրը։

Մունեակները սկսան փողոցներուն մէջ պալատիլ ու կանչել։

— Արթնցէ՛ք, արթնցէ՛ք, ո՛վ Սսեցիք, Լեւոն Արքան կուգայ։

Եւ մայրաքաղաքին բովանդակ բնակչութիւնը, որ խորունկ քունի մէջ ընկղմած էր, ընդոստ կ'արթննայ։

Ամբողջ գիշերը խաղեր ու խրախճանք, պալատին մէջ՝ թէ առհասարակ բոլոր բնակարանները։ Մինչեւ արշալոյս ոտքի վրայ էին ամէնքը, հանգիստւոր և փառաւոր ընդունելութիւն մը կազմակերպելու համար իրենց սիրելի թագաւորին, որ

երկա՛ր ասին անյայտացած էր ու մեռած կը կարծուէր:

Ու այս բոլոր հանդերձանքները, խրախճանքներն ու լուսավառութիւնները՝ փախստական կարաւանին համար էին, այն կարաւանին, որ Սոոյ դուռը հասած էր ու կը բերէր Կիլիկիոյ բնիկ տէրը, Լուսինեան Լեւոն Ե. ր:

ԺԳ.

ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ

Կիլիկիա կը սարսռար ցնծութենէն, բովանդակ երկիրը կը պատրաստուէր տօնելու իր բնիկ տիրոջ՝ Լեւոն Ե. ի երջանիկ վերադարձը:

Ընդհանուր էր հաւատքը, կ'արտասանէր նոյն խօսքը. — Լեւոն կուգայ փրկելու երկիրը, վերջ մը դնելու երկարատեւ անիշխանութեան:

Ու խրախճանքներ կը կազմակերպուէին ամենուրեք, Մարուն Դշխոյին հրամանովը, մայրաքաղաքը սուգի քողը կը նետէր վրայէն ու նորապսակ հարսի մը պէս, կը պատրաստուէր ընդունելու փեսան, որ կուգար ծովերէն ու լեռներէն:

Պօղոս Ա. Կաթողիկոսը, որ յաջորդած էր Կոստանդին Ե. ի, երբ առաւ Մարուն Դշխոյին պատգամը, Լեւոնի վերադարձին տւեալով բերող, անմիջապէս հրաման արձակեց բոլոր եկեղեցիներուն զանգակները հնչեցունել, արտակարգ հան-

դէսներ կազմակերպել, արքայավայել ընդունելութիւն մը կատարելու համար:

1374 Յուլիս 26ին արշալոյսը ծագած էր արդէն, և անսովոր եռուզեռ մը կը տեսնուէր մայրաքաղաքին մէջ, մանաւանդ մեծ պողոտաներուն ու հրապարակներուն վրայ:

Արքայական պալատի բարձր աշտարակներուն վրայ կը ծածանէր Լուսինեան Հարստութեան դրօշակը...:

Ս. Սոֆիա Մայր-Տաճարէն պիտի մեկնէր հրակայ թափարը:

Հոն հաւաքուած էին խուռներամ երկսեռ բազմութիւն մը, որոնք կը չրջապատէին վեհափառ ծեփունի մը և ծիրանիներս մէջ շողշողուն դիցուհի մը, օրուան Հայրապետը՝ Պօղոս Ա. և Հայոց արիկներ՝ Մարուն Դշխոյ:

Սոոյ, Տարսուսի, Մամեստիէյ, Անարզաբայի, Առանայի, Կիլիկիոյ բոլոր վիճակաւոր ու թեմակալ եպիսկոպոսները, հռչակաւոր մենաստաններուն վանահայր ու քորեպիսկոպոսները, իշխաններուն տաներէցներն ու վարդապետները, Սիւււանի բովանդակ եկեղեցականութիւնը հոն էր, Ս. Սոֆիա Մայր-Տաճարին մէջ, չքեղ ու հոյակապ թափօր մը կազմած, Պօղոս Ա. Կաթողիկոսի նախագահութեան տակ:

Թափօրը դանդաղաքայլ կը շարժէր ու դուրս կ'ելլէր Մայր-Տաճարէն, ծովածաւալ ամբոխի մը հետ. մինչ ամէն կողմէ կը հնչէին եկեղեցիներուն զանգակները:

Կաթողիկոսին հետ զուգընթաց կ'առաջանար

Մարուն թագուհին իր հետեւորդ պալատականներով: Յետոյ կարգով կուգային բարձրաստիճակեղեցականները, վարդապետները, քահանաները, սարկաւազները, դպիրները, երգեցիկ մանուկները, խաչերով, խաչվառներով, ջահերով, բուր, վառներով, ծնծղաներով ու քոյցներով. պալատական իշխանները, հրամանատարները, թիկնապահները. հետեւակ թէ ձիաւոր, զինւորականներէն հեծելազույգ մը, նոյնպէս աղեղնաւոր գումարտակ մը: Ու ասոնց հետեւէն ժողովուրդը, ամէն խաւերէ ու դասակարգէ, դողդոջուն ու կորածքամակ ծերերուն հետ մատաղատի մանկիկներ, ցնծութեան արցունքներով թրջուած աչքերնին յառած թափօրին՝ խանդավառ երգերով ու խնդութեան աղաղակներով կը ձեղքէին բազմութիւնը:

Թափօրը կ'ուղղուէր դէպի արքունի պողոտան, որուն երկու կողմը զինւորական շղթաներ ձգուած էին, կանոնաւոր գնացքը չը խափանելու համար խառնամբօխ երկսեռ բազմութենէն, որ տակաւ կը ստուարանար ու խորտակել կը սպառնար ամէն ամբարտակ:

Յուլիսեան այրող արեւի մը ոսկի ճառագայթներուն տակ կը շողողային գէնքերը, գոյնգոյն դրօշակներ կը ծածանէին ու հանդիսաւոր թափօրը կ'առաջանար յամրաքայլ:

Մայրաքաղաքը պարպուած էր, դաշտերը թափուած էր ամբողջ բնակչութիւնը:

Հաղարաւօր, բիւրաւոր ու բիւրաւոր գլուխներ, հարիւրաւոր դրօշներ ու հաղարաւոր աղեղներ ու սուրեր, օդին մէջ, վէտ վէտ կը ծածանէին:

Այսպէս, գուարթ երգերով ու ծափերով, նւագարաններով ու շարականներով կ'առաջանար թափօրը, դէպի մայրաքաղաքին հարաւակողմի գետակը, որուն եղեքին երկայնքը, արքունիքի ծախքով, մասնաւոր վրաններ լարուած ու տաղաւարներ շինուած էին, արքայական կարաւանին ընդունելութեան համար:

Թափօրը կէս ժամուան ճամբայ կտրած էր տրդէն, երբ հեռուն մշուշներու մէջէն երեւցաւ կարաւանը:

Մունեակներ ցրուեցան անմիջապէս ամբօրին մէջ, աւետելու համար թագաւորին ժամանումը:

Յանկարծ ուռեցան, բարձրացան մարդկային կոհակները, խառնիխառն, խլացուցիչ աղաղակներ կը թնդացնէին օդը:

Աղաղակները կրկնուեցան:

— Կեցցէ՛ Լեւոն թագաւորը...:

Ուրիշ խումբ մը կը գոչէր խանդավառ ծափերով:

— Կեցցէ՛ Մարուն Դշխոյ, Հայոց Տիկինը...:

Ուրիշ ձայներ:

— Կեցցէ՛ Կիլիկիա...:

Եւ ահա՛ Ստոյ դաշտը ձիերով ծածկուեցաւ անմիջապէս:

Մականախաղը օկսաւ ի պատիւ Արքային, որ աշխէտ երիվարի մը վրայ նստած, վեհաշուք գրնացքով մը կ'առաջանար դէպի զինաւորող թափօրը, որուն գլուխը կեցած՝ Կաթողիկոս ու թագուհի, անձկոտ սպասումի մը մէջ, կը պատրաս-

տըւէին ողջագուրել վերադարձող թագաւորը, երկրին բնիկ տէ՛րը . . . :

Գետակին եզերքը կանգ առին, արքայական կարաւանը հասած էր :

Աննկարագրելի խանդավառութիւն մը կը տիրէր առ հասարակ, հաւատարիմ ժողովուրդը կը փութար ընդառաջել ու փաթթուիլ իր վեհապետին ոտքերուն, որոնք վերջապէս կը կոխէին հայրենի սուրբ հոգը . . . :

Ո՛վ պիտի կրնայ պատկերացնել այն սրտաշարժ տեսարանը, Մարուն թագուհին ոսկեճամուկ ու ծիրանազգեստ, Լեւոն Ե. ի թեւերուն մէջ, որուն ոտքերուն տակ կը մռնչէր ամբոխը :

— Ո՛վ առիւծ Արքայ, փրկէ՛ հայրենիքը :

Իսկ Կաթողիկոսը, սպիտակոփառ ծերունի մը, բազկատարած կ'աղօթէր, լուսապայծառ երեսները դարձուցած Արեւելք. ու կը խրախուսէր իր հաւատացեալ հօտը, նոր կեանքի ու վերածնունդի մաղթանքներով :

Շրջակայ լեռներն ու բլուրները կ'արձագանգէին զէնքերու չկահլւնները, բերաւորներու գոռ ու գոչերը :

Ամէն կողմէ կը հնչէին նուագարանները, զինւորական ռազմերգ, ռամկակական խմբերգ, լեռնային պարերգ, ամէն անկիւն ողբերգութիւն մը. ամէն ծառի տակ՝ պարախումբ մը, և ամենուրեք՝ վերածնունդի ու նոր կեանքի զեղում մը :

Ու այս հանդէսներով ու խրախճանքներով, ծովածաւալ ամբոխը կը չրջապատէր արքայական շքախումբը :

Եւ սակայն ժողովուրդը տակաւին չէր յագեւար. չէր կրնար առնել իր կարօտը՝ սիրելի թագաւորէն, որ այնքան երկար ժամանակէ ի վեր անյայտացած, ահ ու դողի մատնած էր ազգը՝ իր թանկագին կեանքին համար :

Ս. Հայրապետին ազդանշանին վրայ, յանկարծ դադար առին երգերն ու պարերը, երկու ժամ շարունակ տեւելէ յետոյ, վերջացաւ նաեւ մականախաղը, և թափօրը սկսաւ շարժիլ, ուղղուելով դէպի մայրաքաղաքը :

Արքունի նուագածուներու չփեղ խումբը հընչեցուց Լուսինեան Քալերգը, մինչ եկեղեցական թափօրը կ'առաջանար երգելով ու Ս. Հայրապետը շուրջանակի օրհնութիւններ կը սփռէր իր ձեռքի Ս. Լուսաւորչի Աջովը :

Մայրաքաղաքին կը մօտենային և արքունի պալատին աշտարակներուն վրայ վառիվառ կը փողփողէին գոյնզգոյն և ծալծալ դրօշակներ :

Երբ հասան պարիսպին ոտքը, Ս. Կաթողիկոսը պահ մը կանգ առաւ ու դառնալով Լեւոնի որ աշխէտ ձիուն վրայ արքայակերպ նստած, կուլար ցնծութիւնէն :

— Տէ՛ր Արքայ, ահա՛ երկիրդ, ահա՛ մայրաքաղաքդ, մօի՛ր ուրեմն, ո՛վ բնիկ Տէ՛ր, մօի՛ր իբրեւ յաղթական ու կառավարէ՛ ազգդ :

Լեւոն Ե. իսկոյն վար իջաւ ձիէն ու մօտենալով Ս. Կաթողիկոսին, խոնարհաբար համբուրեց աջը, ու դառնալով ամբոխին, որ խլացուցիչ ազաղակներով ու ծափերով օղբ կը թնդացնէր, արցունքոտ աչքերով սւ դողդոջ ձայնով մը.

— Ո՛վ իմ սիրեցեալ ազգ, ըստե, իմ պաշտեցեալ Կիլիկիա, նոր կեանք ա՛ռ, և յուսա՛, Տէրը մեզի հետ է . . . :

Ու բիւրաւոր շրթունքներէ թռան խանդավառ աղաղակներ :

— Կեցցէ՛ մեր բնիկ Տէրը, կեցցէ՛ր Լեւոն Արքայ :

Ու յետոյ .

— Կեցցէ՛ Մարուն Դշխոյ, կեցցէ՛ Հայոց Տիկինը :

Ու ծափերը կը յաջորդէին ծափերու և մըլէ-նոլորաբ կ'եկեկարականանար :

Յուլիո՛ի քսանըվեցը, այդ պատմական օրը՝ տեղի ունեցաւ Կիլիկիոյ վերջին թագաւորին յաղթական մուտքը՝ Սիս մայրաքաղաքին մէջ :

ԺԴ.

Ս Ե Ւ Ջ Ե Ռ Ք Ե Ր

Ստոյ ու շրջականերու մէջ հանրային ցնծութեան խանդավառ ցոյցերը, աօն, խրախճանք, խնջոյք, պար ու խաղ, ամէնը վերջացած, կեանքը վերստացած էր արդէն իր սովորական եւ կանոնաւոր ընթացքը :

Սակայն, ինչպէս անհատական, նոյնպէս և թերեւս աւելի՝ հանրային կեանքի անողոք իրաւանութիւնը դառն անակնկալներ կը պարունակէ, որոնք յաճախ կը յաջորդեն ծայրայեղ ուրախութիւններու և միամիտ յոյսերու վաղորդայնութիւններու :

Այսպէս եղաւ նաեւ Լեւոն Ե.ի համար, որ սահմանուած էր իրմով վերջակէտը դնելու երեքդարեան Հարստութեան մը, Միջերկրականի յուսթի ու ճոխ կողերը բուսած, աճած, բարգաւաճած և ի վերջոյ, անխիղճ ու չափամոլ Եւրոպայի ու սարսափելի Սարակինոսներու նախանձորդութեանը մատնուած . . . :

Դժխեմ բաղդը դեռ չէր դադրեր հալածելէ Լուսինեան տոհմին այս վերջին շառաւիղը, Լեւոն Ե. թագաւորը, որուն ամբողջ կեանքը զարհուրելի ողբերգութիւն մըն էր, եղբրական տուամեք ու շարք մը :

Որո՞նք էին արդեօք այնքա՛ն ձեռքերը, ո-

րոնք խաւարի մէջ դաւեր կը սարքէին անոր կեանքին, անոր գահին ու թագին դէմ...:

Բայց ինչո՞ւ...:

Սեւ ձեռքերը որոնք կը գործէին, միշտ մուծի մէջ, հիմէն քանդելու համար հայկական անկախութեան վերջին բեօրդը:

Ս.խ, այդ ձեռքերը. այդ դազրաթորմի սեւ ձեռքերը, որոնք չէին խղճահարուիր մարելու Ազգին ձրագը...:

Ընթերցող՝ հկուր քեզի հետ սրպտենք, թերթատենք մեր պատմութիւնը, ի՞նչ կը տեսնէք հոն: — Ներքին առտնին կոխներ՝ իշխաններու միջեւ, անվերջանալի դաւադրութիւններ՝ իրարու դէմ, եղբայրասպանութիւններ, ստոր մասնութիւններ, կղերականի և աշխարհականի մեղապարտ պայքարներ, ամօթալի դասալքումներ, պանդխտութիւն, գաղթականութիւն և դարձեալ գաղթականութիւն՝ աղէտներուն աղէտը...:

Փառամոլ ու շահախնդիր իշխաններ, մեծ մասը՝ Լուսինեան գահին թեկնածուներ, վաղուց ծրարագրած էին հրէշային դաւադրութիւն մը, և սակայն, միւս կողմէ, Արքունիքին հաւատարիմ ու Հայրենիքին գոյութեամբը մտահոգ բնիկ իշխաններ, Լեւոն Ն.ի կողմնակիցներ. արթուն կը հըսկէին ու չէին թոյլ տար որ անոնք, այն ազգադաւ ու սեւ ձեռքերը, կարենային գլուխ հանել իրենց պատրաստած ու գծած ծրագիրը:

Իրաւ է թէ Լեւոնի տնայապացումը մեծապէս սատարած էր իր անհաշտ հակառակորդներուն անկաշկանդ գործունէութեանը, և բովանդակ Կիլի-

կիան անիշխանութեան մատնուած՝ կը տառապէր ու կը հեծէր այդ վասակասեր արարածներու լուծին տակ, սակայն, պէտք է խոստովանիլ, այդ շրջանի գրեթէ բոլոր իրարու յաջորդող Կաթողիկոսները, իրենց կուսակից անձնուէր իշխաններուն հետ համախորհուրդ, երկրին վտանգը նախատեսելով, ամէն կարելի միջոցներ ձեռք առած էին վիժեցընելու համար դաւաճան նախարարներուն և իշխաններուն գործը:

Նւ սակայն, Լեւոն Ն.ի վերերեւումը քաղաքական բեմին վրայ և անոր ի պատիւ կողմակերպւած խանդավառ ցոյցերը՝ ջղայնացուցած ու կատղեցուցած էին անոր ռիւսերիմ թշնամիները, որոնց մէջ առաջին կարգը կը բռնէին նոյնխակ իր կարգած խնամակալներէն մէկ քանինները:

Վերադառնա՛նք ուրեմն բուն նիւթին և պատմենք հակիրճօրէն անոր իրադարձութիւնները:

Լեւոն Ն. Լուսինեան, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, Նիսէն Կիպրոս իրեն քով դրկուած պատգամաւորութեան մը, — որ Կիլիկիոյ թագը կ'առաջարկէր իրեն թախանձագին — պատասխանելով, իր կողմէն չորս արքունի խնամակալներ կարգած էր, որոնք պաշտօն պիտի ունենային մատակարարել թագաւորութեան գործերը: մինչեւ իր վերադարձը:

Այս չորս խնամակալները, որոնք Կիլիկիոյ իշխանական աշխարհին մէջ ծանօթ և ազդեցիկ դէմքեր էին, մանաւանդ Մարուն թագուհին, Լեւոն Ն.ի բացակայութեանը կը կառավարէին երկիրը, պատասխանատու մնալով թէ Ազգին և թէ

անոր վեհապետին՝ Լեւոն Ե.ի, որուն կողմէն նըշանակուած էին իրենք։

Արդ, երբ խրախճանքի օրերը վերջացան, ինչպէս ըսինք, և կեանքի կանոնաւոր ընթացքը վերսկսուեալ, Լեւոն իրեն համար առաջին գործըրաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը դարձանելու միջոցնելուն վրայ խորհրդակցութեաններ կատարել Կաթողիկոսին և իշխաններուն հետ, երկրին ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտ եզոյ ծրագիրներ մշակել, գործնական քայլեր առնել, մէկ խօսքով՝ ազգը կազմ ու պատրաստ ընել ամէն պատահականութեան դէմ։

Ու այս բոլորը գլուխ կարենալ հանելու համար, ընական էր հաշիւ պահանջել յիշալ խնամակալներէն, որոնք բաւական երկար ժամանակ մը վարած էին տէրութեան եկեմտական գործառնութիւնները։

Ի՞նչ եղաւ սակայն արդիւնքը։

Երեւան ելան զզուելի զեղծումներ, անխըղձօրէն գործուած այդ չնորհալի արարածներուն ձեռքով, որոնք Կիլիկիոյ խնամակալները պիտի ըլլային...։

Այս յայտնի զեղծումներուն հանդէպ անտարբեր չէր կրնար գտնուիլ Հայոց թագաւորը, նոյն իսկ եթէ անոնց հեղինակներուն մէջ գտնուած ըլլար Հայոց Տիկինը...։

Արքունի գանձը պարպուած, երկրին հարստութիւնը՝ կողոպտուած, զինուորներուն վիճակը խիստ արգահատելի, երկրին զանազան մասերուն մէջ սով ու թշուառութիւն, եւն եւն, ահա՛ կա-

ցութիւնը, որոն առջեւ կը գտնուէր Լեւոն Ե. Լուսինեան։

Արտասովոր նիստ մը կը գումարէ անմիջապէս արքունիքին մէջ ու դատըստանի կը քաշէ խնամակալները։ Իսկ այս վերջինները, բաց ի Մարուն Դիւանդէն, որ լոկ անուանական խնամակալութիւն մը ստանձնած էր, ինք արդէն Ազգին կողմէն թագապահ կարգուած ըլլալով՝ կ'ուրանան ու և է զեղծումի գոյութիւն և երբէք սրամաղիւր չեն երեւար ևս դարձնելու գոյցուած հարստութիւնը։

Խղճամիտ ու մանրակրկիտ քննութենէ մը վերջ, բոլոր միւս խնամակալներէն աւելի, Պ. Թորոսի որդի Պ. Վասիլի վրայ կը ծանրանայ յանցանքը, և թագաւորը, առանց անսպու Պ. Վասիլի կուսակից իշխաններու թախանձանքներուն, բանտարկել կուտայ զանի, ինչպէս նաեւ սպաննուած Կոստանդին թագաւորին այրի կինը։

Լեւոն թագաւորին արդարութիւնը կանգ չառնէր հոս։

Քննութիւնները կը շարունակուին, առաջ կը տարուին և ուրիշ նոր յայտնութիւններ երեւան կ'ելլեն։ Պ. Վասիլ, գլխաւոր զեղծարարը, ինքզինք ազատելու միամիտ յոյսով, կըսկսի անմեղ մարդիկեք մատնել, իրրեւ իր մեղսակիցները։

Խնամակալներուն այս գայթակղութիւնը տաւալաւ կը մեծնայ և վտանգաւոր համեմատութիւններ կ'առնէ։ Զեղծարարներուն հետ կը խառնուի նաեւ Կաթողիկոսին անունը, ուրիշ բաւական յարգելի անուններու հետ։

Վերջին Բերդը

Եւ երկիրը կը մասնուէր երկպառակութեան, որ ի վերջոյ կը յանգի անիշխանութեան:

Լեւոն Ե. կը ստիպուի տեղի տալ հոսանքին, ընդհանուր ներուժով մը բանտէն կ'արձակէ բոլոր խնամակալները, յուսալով այս կերպով հանդարտեցնել միտքերը:

Լեւոն Ե. անդորմանելի սխալ մը կը գործէր իր այս վարմունքով:

Ներուժ խնամակալները, կաշառքով ու պաշտօնարաշխուժներով, յաջողած էին իրենց կողմը շահիլ փառամոլ իշխաններու պատկառելի թիւ մը, որոնք «osarամոլ, կաբոլիկ, բոյլ» թագաւորի մը — ինչպէս էր Լեւոն Ե. իրենց կարծիքով — նրա աստատացուցիչ լուծը թօթվելու համար՝ միջոցներու ընտրութեան մէջ խտիր չէին դնել, կը նախընտրէին Կիլիկիոյ տիրապետութիւնը յանձնել զըրացի մահմէտական իշխող ցեղերուն, քան թէ ճանչնալ Լեւոնի թագաւորութիւնը:

Խնամակալներէն Պ. Վասիլ, ուխտեալ թշնամի մը թագաւորին, որ իրեն ներելու աններելի յանցանքը գործած էր, շուտով իր շուրջը հաւաքեց իրեն համախոհներ ու սկսաւ գործի, մինչ հէք Լեւոն թագաւորը, բոլորովին անտեղեակ՝ իր գահին շուրջը յարուած թակարդին, կը ջանար բարեկարգել անիշխանութեան մէջ տապալող երկիր մը, որ երկու իրերասպան հակառակորդներու անխուստովանելի կիրքերու միջեւ կը առտանէր:

Երկու կուսակցութիւններ կային, երկուքն ալ իրարու վախ ու պատկառանք ազդելու չափ զօրաւոր, որոնք երկիրը ժամ առաջ կործանելու համար զիրար կը գերազանցէին...

Մաս մը կար, բնիկ իշխաններէն, Լեւոն Ե. ի համակիրներ, որոնք իրենց արեան գնով ու ամէն զոհողութիւններով ուխտած էին պաշտպանել ազգային անկախութեան վերջին բերդը, հոգ չէ թէ ի վերջոյ իրենց ղեկները փռուէին անոր փլատակներուն տակ: Ասոնք, Կիլիկիոյ այս հարագատ զաւակները, գիտէին, համոզուած էին թէ հայ ազգին անմիարանութիւնը չառ աղիտարեր եղած էր անոր գոյութեան՝ և թէ՛ ամենափոքրիկ պոռակատով մը՝ պիտի փութացնէր անոր վերջնական ու անկանգնելի կործանումը: Տակաւին անոնց յիշողութեան մէջ թաքնւած էին մօտաւոր անցեալի մը քսամնելի զէպքերը, բոլոր տխուր հետեւանքներքին երկպառակութիւններու և յիմար կոիւներու, որոնք յանգեցան ազգային ինքնասպանութեան:

Սակայն, ափսոս, հակառակորդ կուսակցութիւնը կորսնցուցած էր գիտակցութիւնը և խեղճած՝ ազգային խղճմտանքը: Ան՝ արիւնի ծարաւով կը պապակէր և կ'ուզէր օգտուիլ ներկայացող առիթներէն, մահացու հարուածը տալու համար Լեւոն Ե. ի, և անով՝ Կիլիկիոյ գլխուն վրայ կախած Արեւմտեանց... իշխանութեան:

Եւ առիթները չէին պակաս, ընդհակօռակը, բազմաթիւ էին ու բազմաառնակ: Իրենց բոլոր գաւերուն ու մեքենայութիւններուն համար պատրաստ գետին մը կար արդէն, անգիտակից խուժանին արամաղութիւնը, որ անիշխանութեան շրջանին յարակից պարագաներովը զարգացած, ամբոխավար ձեռքի մը նշանին կը սպասէր ասպարէզ նետուելու համար:

Ահա՛ թէ ինչպէս ծայր տուին ղէպքերը, որոնք իրենց ետեւէն պիտի բերէին աննախընթաց չարիքներ:

Պարոն Վասիլ, ղեղծարար խնամակալներուն մէջ ամենէն կարկառունը, տէրութեան զանձուն ու հարստութեան բացարձակ տէրը դառնալէ յետոյ, սանձարձակ գործունէութիւն մը ցոյց տուած էր իր ըմբռնած քաղաքականութեամբ կառավարելու համար երկիրը: Լեւոն Ե. ի անյայտացման օրերուն, երբ Սիս մայրաքաղաքի շրջակաները պաշարուած էին Թուրք անուանի զօրավարներէն Տաւուտ պէկի տանկակ հազար մը զօրքերէն, ու բնակչութիւնը արգելափակուած, սովի սպառնալիքին տակ կը գտնուէր, Պարոն Վասիլ ինամակալը, իրեն համախոհներովը յաջողած էր կաշառքով համոզել թշնամին ու վերցնել տալ պաշարուումը, որոշ տուրք մը վճարելու պայմանով, ազատ երթեկեկը վերահաստատելու և զրոյն պարէն կարենալ բերելու համար:

Այս կարգադրութեան չնորհիւ էր որ Լեւոն Ե. յաջողած էր անվտանգ վերադառնալ ու մանկ մայրաքաղաքը: Եւ որովհետեւ երկիրը պէտք ունէր գոնէ ժամանակ մը շունչ առնելու, հայրենասէր թագաւորը կը փափագէր աւելի ամրապնդելու զբացի թշնամի ուժի մը հետ նախապէս մշակուած բարեկամութեան մը կապերը. ուստի ինք ալ կը փորձէր նորոգել նախկին պայմանագրութիւնը, արդէն երկուստեք ընդունուած պայմաններու մէջ:

Թագաւորին այս անկեղծ ու բարի տրամադրութիւնը կը բաւէր իրեն դէմ յարուցանելու

կանխամտածուած արգելքներ, ծանօթ թշնամինքուն կողմէն, որոնք չէին հանդուրժեր անոր յաջողութեան ու փառքին:

Դաւը լարուած էր արդէն:

Տաւուտ պէկ իր բանակետը կը հանգչէր կանոնչ վրանի մը տակ, երբ հերթապահ զինուորը յանկարծ ներս մտաւ ու խոնարհութեամբ գետնամած բարեւ մը բռնելով.

— Հրամանատար պէկ, ըսաւ, պատգամաւոր մը կը սպասէ դուրսը:

Տաւուտ պէկ խոժոռ դեմքով մը.

— Ի՞նչ կ'ուզէ, սուրկէ կուգայ այդ պատգամաւորը:

— Ձեր մեծութիւնը տեսնել կ'ուզէ, Սիսէն կուգայ, Հայոց Պարոնին կողմէն:

Ու պատգամաւորը վրանէն ներս առաջնորդուեցաւ ու բարեւ բռնած՝ կեցաւ Տաւուտ պէկին առջեւ:

Զօրավարին հրամանին վրայ, պատգամաւորը մօտեցաւ իրեն, վերարկուին քղանցքը համբուրեց ու ծոցէն ծրար մը հանելով՝ ներկայացուց:

Պարոն Վասիլի ու միւս զաւաճան իշխաններուն կողմէն կուգար այս պատգամաւորը: Վասիլ գաղտնի սամակով մը Տաւուտ պէկը կը գրգռէր Լեւոն Ե. ի դէմ, այս վերջինը ներկայացնելով կեղծաւոր ու խաբերայ իշխան մը, որ կեղծ պայմանագրութեամբ մը կ'ուզէ քնացնել զինք, հաստատապէս մտադրած ըլլալով յանկարծ յարձակում գործել իրեն դէմ:

Տաւուտ պէկ, Պարոն Վասիլի պատգամաւորը

խիստ քննութեան մը բովէն անցընելէ յետոյ, նուէրներով ու ինքնագիր նամակով մը կը ճամբէ զանի, խոստանալով անյապաղ կատարել իր ու միւս բարեկամ ու հաւատարիմ իշխաններուն փափաքը:

Պ. Վասիլ ի դիմաց ազգին կը պաղատէր Տաւուտ պէկի ժամ առաջ զայ առնել Սիւ մայրաքաղաքը, գահընկեց ընել ու գերի վարել անարժան ու ապերախ թագաւորը, որ Եւրոպան կը զրգոէր դրացի բարեկամ ու հօգոր տէրութեանց դէմ: Պ. Վասիլ, միշտ ի դիմաց ազգին, կը խոստանար անպայման և վերապահ հաւատարմութիւն ու հպատակութիւն Տաւուտ պէկի նման անզուգական հրամանատարի մը, անյաղթելի զօրավարի մը, եւայլն:

Պատգամաւորի վերադարձին, Պարոն Վասիլ իր կուսակից իշխանները ժողովի կը հրաւիրէ, անոնց հաղորդելու համար Տաւուտ պէկի պատասխանը:

Ժողովը կը գումարուի Պիմունդի անհարազատ որդի Բարդուղիմէին ապարանքը, ուր ներկայ էին Լեւոն Ե. ի դէմ իրենց անհաշտ ատելութեամբ ծանօթ իշխանները:

Ապարանքին շուրջը պահակ լրտեսներ կը թափառէին, զրաէն անձանցով հիւրերու մուտքը խափանելու պաշտօնով:

Ժողովին մէջ Պ. Վասիլ բարձրաձայն կը կարգայ Թուրք հրամանատարին պատասխան-նամակը, որով ասի կը խոստանար եռապատիկ ուժերով պաշարել մայրաքաղաքը, պատժելու համար նենգամիտ? թագաւորը...: Այս առթիւ կը զգուշա-

ցընէր իր բարեկամ կուսակցութիւնը, որ առաջ իրենց ընտանիքները փոխադրելու իր բանակավայրը, ջարդէ ու թալանէ զերծ մնալու համար:

Ներկայ իշխաններուն աչքերը կը փայլատակեն վրէժխնդրութեան բոցերով, Պ. Վասիլը կը շնորհաւորեն ձեռք բերուած յաջողութեան առթիւ:

Յետոյ, բաւական երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, կ'որոշուի հակառակորդ կուսակցութեան միամիտ անդամներէն մէկը գտնել, արքունիքին անսահման վստահութիւնը վայելող, պարկեշտ, հաւատարիմ, անձնուէր պաշտօնեայի համբաւ հանած մէկը, որ երթայ թագաւորին իմաց տայ թէ՛ Տաւուտ պէկի պայմանագրութիւնը կեղծ է, և թէ՛ անի կը պատրաստուի մայրաքաղաքին վրայ քայելու, արքայական ընտանիքին մէջ անբաղդատելի գեղեցկութեամբ հոշակաւոր Մարուն Թագուհին առեւանգելու չոր դիտումով, եւայլն, եւայլն:

Ժողովը մինչեւ կէս գիշեր տեւելէ վերջ, կը ցրուի: Փնտռուած անձը կը գտնուի նոյն գիշերը և կը ճամբուի թագաւորին քով, մասնաւոր հրահանգներով:

Լեւոն Ե. իրեն դէմ լարուած դաւը չուտով կը հասկնայ, և առանց չուարելու, յաջորդ օրը լուսնայուն, ինքնագիր նամակով մը, ձիաւոր սուրհանդակ մը կը հանէ Տաւուտ պէկի բանակատեղին:

Տաւուտ պէկ շատ կը յարգէր Հայոց թագաւորը, որուն խոհականութեան, հեռառեւութեան թեան ու նրբամտութեան մասին բաւական նպաս-

տաւար զազախար մը կազմած էր։ Արքայական-
նամակին պարունակութենէն հետեւցողը թէ՛ Պա-
րոն Վասիլ ու իր կուսակիցները՝ թագուն նպա-
տակի մը կը ծառայէին, այսինքն Լեւոն Ե.ի ան-
կումին մէջ երկու կարեւոր կէտեր կը հետապըն-
դէին, նախ՝ անձնական վրէժներն լուծել, երկ-
րորդ՝ անոր անկումէն իրենք օգտուիլ, ու այս
նպատակին հասնելու համար, արտաքին թշնամի
մը գործիք ընել իրենց։

Բարերադրար, Տաւուտ պէկ, կոչա ու խի-
զախ զօրական, ո՛ր և է մէկու մը, ո՛ր և է կուսակ-
ցութեան մը գործիք ըլլալուն ո՛չ ընդունակութիւն
ունէր, ո՛չ ալ յօժարութիւ։ Անի վճռական էր
իր որոշումներուն մէջ և զօրաւոր կամքի աէր-
ուստի առանց զեղեւելու գծեւ իր հետեւելիք ու-
ղին։ Լեւոն Ե.ի պատգամաւորը վերագործուց ա-
ռատ ընծաներով, խի՛ստ սիրալիր ու մտերմական
պատասխանագիր մը յանձնելով անոր։

Այսպէս, Լեւոն Ե. յաջողեցաւ վերանորոգել
նախկին պայմանագրութիւնը, երեք ամսուան հա-
մար, այս կերպով վիժեցնելով իր ցածողի ու
վատասիրտ հակառակորդներուն կազմակերպած
զաղտնի դաւադրութիւնը։

Երեք ամիսներ շարունակ Սիսի ճամբան ա-
պահով, երթեւեկութիւնը ազատ էր, և բարենոր-
ոգումները հետզհետէ գործադրուելով, երկիրը կը
խոստանար կարճ ժամանակի մը մէջ, վերստին
ստանալ իր նախկին զօրութիւնը, փառքը, մե-
ծութիւնը, մէկ խօսքով իր թանկագին ազատու-
թիւնը...։

Սակայն, աւա՛ղ, թշնամիները չէին քնանար,
կը հսկէին միշտ, ու նոր նոր դաւեր կը սար-
քէին։

Տաւուտ պէկի հետ ժամանակին կնքուած պայ-
մանագրութիւնը, հակառակ ձեռքի տակէ պատ-
րաստուած խոչընդոտներու, Լեւոն Ե.ի կողմէն
վերանորոգուած ըլլալով, Պարոն Վասիլի և իր
կուսակից իշխաններուն յոյսը կը ցնդէր անգամ մըն-
ալ և Լեւոն կը դառնար կացութեան տէրը։

Երանի՛ թէ Լեւոն այս երկրորդ պատեհու-
թիւնը չփախցնէր, անմիջապէս մաքրելով երկիրը
դաւաճան իշխաններէն, որոնք երբէք պարտու-
թիւն չպիտի խոստովանէին։ Ապաստանած՝ ան-
հուն ժողովրդականութեան, զոր կը վայելէր ա-
նի, որհամարհեց ամէն ընդդիմադիր ուժ ու սկը-
սաւ ինքզինք տալ երկրին խաղաղ զարգացման
գործին, առանց հաշուի առնելու մութ ամպերը,
որոնք արտաքին քաղաքականութեան հորիզոնին
վրայ կը սկսէին կուտակուիլ ու մթագնել պայ-
ծառ երկինքը։

Ազգադաւ ու վատուի իշխանները, վճռած
էին մահացու հարուած մը տալ Լեւոն Ե.ի թագա-
ւորութեան, թեկուզ ձեռք բերուէր ան՝ երեք-
դարեան Հարսութեան մը վերջնական կործանման
գնովը...։

Նուաճեալ ժամանակաւոր խաղաղութեան մը
յանկարծ յաջորդեցին խռովութիւններ, ու մայրա-
քաղաքին դէմ ցցուեցաւ դարձեալ արտաքին յար-
ձակման ու պաշարման ուրուականը։

Լեւոն Ե.ի ու Տաւուտ պէկի միջեւ հաստա-

տուած դաշինքը խղուեցաւ ու հակառակորդ կուսակցութիւնը դարձեալ ասպարէզ իջաւ :

Ի՞նչ պատահած էր սակայն :

Սեւ ձեռքերը, ինչպէս ըսինք, կը գործէին առանց վայրկեան մը դադար առնելու, նոյնիսկ մայրաքաղաքին փողոցներուն մէջ՝ օր ցերեկով ըսպաննութիւններ գործել կուտային, հրոսակներու խումբեր կը ցրուէին քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ, անմեղ ժողովուրդը կը կողոպտէին ու կը կեղեքէին, եղբայր եղբօր, որդի հօր դէմ կը զրգռուէին, նոյն իսկ արքունիքի մէջ գժտութեան որոմներ կը ցանէին ու Լեւոն Ե. ի ընտանեկան կեանքը կը թունաւորէին :

Երկիրը վերստին կը մտանուէր ողբալի անիշխանութեան մը, պատրաստ որս՝ արտաքին արշաւանքներու :

Լուսինեան հարստութեան վերջալոյսը կը գծուէր հորիզոնին վրայ, քաղաքական բարդութիւններու սեւ ու թանձր ամպերուն մէջ :

Հայէպի ու Եգիպտոսի Սուլթանները մախանքոտ աչքերով կը դիտէին Միջերկրականի գեղեցիկ ծովեղբայրներուն վրայ հայկական քրիստոնեայ թագաւորութեան մը ծաղկումը, և մանաւանդ, Խաչակիրներու արշաւանքներուն մեջ, Լուսինեան թագաւորներուն խաղաքած ա՛յնքան աղիտաբեր դերին դէմ իրաւամբ դայրացած, ատելութեան ու վրէժխնդրութեան անշիջանելի բոց մը կը անուցանէին անոնց դէմ :

Լեւոն Ե. ի ուխտեալ թշնամիները, Պարոն Վասիլ ու իր ընկերները, շատ լաւ գիտէին այս

պարագաները, և բնականաբար, պիտի չթերանային օգտագործելու զանոնք :

Լեւոնի ու Տաւուտ պէկի միջեւ թշնամութիւնները վերսկսուած ըլլալով, մայրաքաղաքին տպահովութիւնը կը վտանգուէր անգամ մըն ալ ու տարաբաղդ Լուսինեան թագաւորը զո՛ւր կը փորձէր հերոսական զիմադրութիւն մը կազմակերպել արիւնի ու թալանի պապակով տառապող մոլեգին մարախներուն դէմ, որոնք կը խուժէին իր վրայ :

Այս անգամ, Տաւուտ պէկի բանակին ռահա-ցոյցներն ու առաջնորդները՝ Պարոն Վասիլի վատ արբանեակներէն կը բաղկանային, արբանեակներ, որոնք ժամանակին նպաստաւորութեամբ ու հարստացած էին արքունի գանձին կողոպտանքովը :

Լեւոն Ե. ի հաւատուրիմ մնացած փոքրաթիւ իշխանները, Պօղոս Ա. Կաթողիկոսին, Եկեղեցականութեան ու զինուորականութեան հետ միացած, յուսահատական մարանչումներու կը պատրաստուէին, աչքերնին յառած Արեւմուտքին. ուրկէ պիտի գար տարիներէ ի վեր ակնկալուած օգնութիւնը :

Սակայն այդ օգնութիւնը կ'ուշանար գալու, մինչ միւս կողմէ, թշնամի զօրագունդերուն յառաջխաղացումը կը սպառնար մայրաքաղաքին :

Տաւուտ պէկ իր տրամադրութեան տակ ունէր տասնութէկ հազար զօրք, որոնց դէմ պիտի կրնար Լեւոն յաղթական կռիւներ մղել, եթէ այդ ուժին աւելցած չըլլար նոյն թիւով ո՛յժ մըն ալ, Եգիպտոսի Սուլթանին բանակը, Ապուպէքիր զօրավարին հրամանատարութեան տակ :

Բայց որո՞ւ դրդումով, ի՞նչ գիտումով կը կազմակերպուէր այս արշաւանքը... Բացատրենք երկու բառով:

Լեւոն Ե. ի հակառակորդները, աւելորդ է կրկնել, ամէն գնով վճռած էին գործադրել իրենց ղիւային ծրագիրը. ուստի գաղտնի պատգամաւորութիւն մը ղրկած էին Եգիպտոս, ժամանակին հոն ապաստանած Աշոտ անուն իշխանի մը քով, Լուսինեանի դէմ սուլթանը գրգռելու և եգիպտական բանակ մը Կիլիկիա հրաւիրելու խնդրանքով:

Այդ Աշոտ իշխանը հազուադէպ հրէշներէն էր, որոնք սեւցուցած են մեր ազգային պատմութեան էջերը: Այս դաւաճանը, իր աներորդի Գոստանդին Գ. ի սպանութեան յաջորդ օրը փախած էր Կիլիկիայէն Եգիպտոս՝ ուր ուրանալով իր Հայութեան հաւատքը, ընդգրկած էր իսլամութիւնը և այս միջոցով, սիրելին դարձած էր սուլթանին:

Պարոն Վասիլ ու իր գործակից իշխանները, Վասակի հորազատ սերունդէն անշուշտ, այս օրացող իշխանին ուղղիտ նամակ մը յանձնած էին պատգամաւորութեան, խնդրագիր մըն ալ Եգիպտոսի սուլթանին, որուն քով պիտի բարեխօսէր Աշոտ, արշաւանք մը կազմակերպելու Կիլիկիոյ վրայ, վերջ մը դնելու համար Լուսինեան հարբստութեան, որուն թագը կը խոստանային հաւատաւորաց իշխանին, Եգիպտոսի սուլթաններուն թեւաբերութեան ներքեւ:

Արդ, Աշոտ իշխանը ներկայացուցած էր պատգամաւորութիւնը սուլթանին, որ անոր թախանձանքը կատարել հաճած էր, իր Ապուպէքիր զօրավարին

յանձնելով՝ Լեւոն Ե. ը գերի բերելու և Կիլիկեան թագաւորութիւնը կործանելու փափուկ պաշտօնը:

Պատգամաւորութիւնը սուլթանական թանկարժէք ընծաներով վերադարձած էր Կիլիկիա, Աշոտ իշխանին նպաստաւոր պատասխանին հետ՝ Եգիպտոսի սուլթանին բարեւները բերելով դաւաճան իշխաններուն:

Ահա՛ այս եգիպտացի զօրավար Ապուպէքիրի բանակն էր որ կուգար միանալ Տաւուտ պէկի զօրագուններուն, որոնք ամէնքը միասին կ'առաջանային դէպի Սոյ սահմանները, խղերով ամէն հաղորդակցութիւն և խափանելով ճամբաներուն երթեւեկը:

Ո՞վ, ո՞վ պիտի պաշտպանէր ուրեմն անբախտ Կիլիկիան...:

Եւրոպա՞ն, Պապերու, կայսրերու Եւրոպա՞ն, որ ամօթալի նահանջով մը Սարակինոսներուն վրէժխնդրութեան յանձնած էր այդ երկրի քրիստոնեայ բնակչութեւնը...:

Իսկ սեւ ձեռքերը...:

Կը գործէին անքուն, անդուլ, ու կը քանգէին...:

ԺԵ.

ԱՐԻԻՆՈՏ ԶՐԱԳԱԼՈՅՅԸ

1375 Յունուարի հինգը՝ պատմութեան մէջ կը մնայ արիւնոտ յիշատակներով ծրարուած, չարաշուք, անխճահ՛ օր մը....:

Արդէն շարունակ շարաթ մը անդացած էր ձիւներ շրջակայ լեռներուն վրայ, որուն սպիտակափառ վեհութիւնը կը սարսուար ձմեռնային արեւի մը ցուրտ ու դողդոջուն ճառագայթներուն տակ:

Եւ սակայն, հակառակ մոլեգին քամիին, որ կ'ռնար, և հակառակ խածնող ցուրտի մը, որ երակները կը սառեցնէր, մայրաքաղաքի հաւատացեալներուն երկսեռ բաղմութիւնը, թանկարժէք մուշտակներու մէջ փաթթուած ու տօնական շքեղ հագուստներով, գունդազունդ կը դիմէր եկեղեցի, ներկայ ըլլալու հանդիսաւոր արարողութեանց, որոնք պիտի կատարուէին Ս. Ծնունդի ճրագալոյցը տօնելու համար:

Ս. Սօֆիա Մայր-Տաճարին մէջ այն իրիկունը պիտի պատարագէր արքունի քարտուղար Տ. Յովսաննէս Արքեպիսկոպոսը՝ որ Եւրոպայէ վերադարձէն ետք, մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր մասնաւորապէս Լուսինեան Լեւոն Ե.ի և անոր հաւատարիմ մնացած իշխաններուն քով:

Մայրաքաղաքի եկեղեցիներուն գանդակները կը հնչէին միահաղոյն ու դաշնակաւոր, բարեպաշտ

ժողովուրդը հրաւիրելով աղօթքի և միեւնոյն ժամանակ աւետելով աշխարհի փրկչին Ս. Ծննդեան տարեդարձը,

Կաթողիկոսն ու թագաւորը, իւրաքանչիւրը կը բազմէր իր գահին վրայ, Ս. Սօֆիա տաճարին մէջ:

Ժամերգութիւնը սկսած էր արդէն, Դանիէլի գիրքը կարդացուած, ու երգեցիկ դպիրները փոխընդփոխ կ'երգէին աւուր պատշաճի շարականներն ու տաղերը:

Տաճարը նեղ կուգար հաւատացեալներուն, որոնք նոյն օրը մօտակայ գիւղերէն ու արուարձաններէն եկած էին, իրենց սիրելի թագաւորը անսնելու փափագով:

Պատարագը կը շարունակուէր, պատարագիչը խորանէն կը պատարասուէր «Առեֆ Կերեֆ»ը արտասանելու, երբ յանկարծ անսովոր յուզում մը, իրարանցում մը, խուճապ մը պատեց բարեպաշտ ամբոխը:

Տաճարը պահ մը սկսաւ ալեկոծուիլ խուլ մը՝ ունչիւն մը, մանկիկներու, կիներու խառնաձայն վայնասուն լսուեցաւ, ու պատարագը դադրեցաւ:

Դուրսէն, Տաճարին գաւթին մէջէն որոշակի կը լսուէր աղաղակը:

— Օգնութիւն, օգնութիւն, թշնամին դուռը հասաւ...:

Ու տակաւ կը բարձրանար աղաղակը:

Խուճապը տարածուեցաւ խոլոյն և ամբոխը խելայեղօրէն սկսաւ դուրս խուժել:

Մէկ երկու վայրկեան, և ահա՛ տաճարը պարպընեցաւ:

— Դշնամին զո՛ւրը հասաւ, կը գոչէին ամէն կողմէ:

Կաթողիկոս ու թագաւոր, իշխաններուն հետ դուրս վազեցին:

Անկարելի էր հանդարտեցնել ամբոխը, որ փոթորկատանջ ալիքներու պէս կ'ելեւէջէր:

Վտանգը ստոյգ էր, իրական, վճռական:

— Ապուլէքիւրի բանակը, զո՛ւրը հասաւ, զո՛ւրը, պարիսպներուն ո՛տքը.....:

Այս ահաղանգը կը լսուէր միտջն ու հաւատացեալները սարսափահար ու սրտաբեկ, եկեղեցիներէն դուրս կը թափուէին:

Մայրաքաղաքին փողոցներուն մէջէն անկարելի էր անցքը:

Ժողովուրդը խուճապահար, խօլ վազքով մը, զիրար կը հալածէին, կը փախչէին, առանց զիտնայու թէ ո՛ւր:

Ժամ, պատարագ, հանդէս, ամէն ինչ կ'ոնգառաւ ու «Ճրագալոյց»ը Լացի Գիթետ»ի փոխւեցաւ:

Ամենուրեք լացուկոծ, ամենուրեք յուսահատական գոռում գոչումներ:

Սակայն վտանգը մեծ էր, ահաւոր, անխուսափելի:

Ապուլէքիւրի բանակը, տասնըհինգ հազար զինուած ու վայրագ հրոսակներէ բաղկացած, եկած վրանները լարած էր պարիսպներուն ոտքը, և զիշերուան մութին կը սպասէր յարձակում գործելու համար մայրաքաղաքին վրայ:

Հետզհետէ կը հասնէին գութկանները:

Մայրաքաղաքին անպաշտպանելի թաղերը, եզերքի բոլոր բնակարանները քանդուած, բնակիչները սրէ անցուած էին, առանց խնայուելու տարիքը կ'ամ սեռը:

Յունվարի ցրտաշունչ քամին կը բերէր դեռ նոր թափուած արիւնի գաղջ հոտը, Սիւ համակ արիւն կը թուրէր ու ձրագալոյցը կ'ըլլար Արիւնոտ ձրագալոյց մը...

Հա՛րկ է արդեօք յիշեցնել որ՝ Պարոն Վասիլ, իր համախոհ դաւաճաններով, Եգիպտոսէն այդ պատուհասը հրաւիրելէ յետոյ, իրենք ալ կանխաւ անցած էին Ապուլէքիւրի բանակը, ռահացոյց եղած ու իրենց առաջնորդութեամբ բերած էին զայն Սոյ դռներուն առջեւ....:

Ո՛ր վրձինը պիտի կրնար նկարել մայրաքաղաքին փողոցներէն վազող արիւնի հեղեղը. որ գրիչը պիտի կրնար արտայայտել հոգեւարքի գալարումներով չարչարուող վիրաւորուածներուն վերջին հառաչանքները....

Այնզարգ Հայրապետը, Մայր-Տաճարի սրբատաշ քարերուն վրայ գետնամած տարածուած, կ'աղօթէր:

Սակայն անդին, քանի մը քայլ հեռու, կարմիր արիւնը կը հոսէր ու կը ներկէր տուններուն սեմերը:

Հո՛ն էր տրիւնախանձ թշնամին, հո՛ն էին. անոր թելին տակ մտած, հո՛ն էին աղգին անխիղճ ու վատ դահիճները....:

Ապուլէքիւրի զինւորներէն քանի մը վաշտեր վերջին Բեդլը

սկսած էին արդէն քաղաքին զանազան կէտերը գրաւել, այրելով, քանդելով, ջարդելով:

Սրտակեղե՛ք, քսամների՛ տեսարան:

Լեւոն թագաւորը մէջտեղ չկար, ո՛չ ոք կ'երեւար իշխաններէն, ո՛ւր, ո՛ւր փախած էին արդեօք...:

Վերջապէս գիշերը վրայ հասաւ, ազիտարեր ու չարագուշակ գիշերը:

Եզիպտացի զօրավարը նախապէս պատրաստած էր յարձակողականը, զինք հրաւիրող ազգադաւ իշխաններուն խորհուրդով ու ցուցմունքովը: Անի կը սպասէր որ մուծը լաւ մը թանձրանար, որպէս զի վճռական յարձակումով մը ներս մտնէր ու գերի բռնէր Եւրոպայի բարեկամը Լուսինեանը:

Միջնաբերդը քաշուած բնակիչները, ինչպէս նաեւ հեղրոնի թաղերուն մէջ ամրացածները, գերագոյն ճգնաժամին մէջ, իրենց բնակարաններուն լոյսերը մարեցին, իբրեւք զիրենք այդ միջոցով ծածկելով թշնամի բանակէն որուն վրանները սակայն, կ'ողողուէին լոյսերու մէջ:

Կաթողիկոսը կ'աղօթէր ու կ'աղօթէր, յուսալով այս կերպով հեռացնել պատուհանը:

Բայց ո՛ւր էր, ե՛նչ կ'ընէր թագաւորը նոյն պտիուն:

Լեւոն Ե. անգործ չէր նստած, վրաւոր առիւծի պէս մռնչելով, անմիջապէս իր շուրջը համախմբած էր փոքրութիւ, բայց քաջամարդ պատերազմիկներու հաւատարիմ վաշտերը, և առանց բոպէ մը կորսնցնելու, նաեւ միշտ պահելով իր

մտքի ներկայութեան հետ իր պաղարիւնը, յաջաւած էր մայրաքաղաքին շուրջը խրամներ բանալ, թակարդի մէջ ձգելու համար յարձակող գունդերը:

Իսկ Ապուպէքիր, վայրերուն տգէտը, կ'ըզգուշանար խիզախելու, միշտ կը շարժէր դաւաճան հայ իշխաններուն խորհուրդովը, որոնք կը սրտապընդէին զինքը, Սոեցիներուն տկար կողմերը մատնանշելով:

Ու գիշերը կ'առաջանար:

Մայրաքաղաքին եզերքները քանի մը ժամւան մէջ խրամատներ բացուած ու պատնէշներ շինւած էին, այնպէս որ, ժամանակի մը համար գո, նէ, քաղաքին պաշտպանութիւնը կրնար ապահովուած նկատուիլ, բոն մը, որ բարեբաղդարար անձանթ կը մտար իշխամի բանակին, Ապուպէքիր, խորհրդատու դաւաճաններէն քաջալերուած, պատրաստ որսի մը վրայ յարձակող զազանի մը տրամադրութիւնը կը զգար իր մէջ և երբէք չէր սպասեր ու և է զիմադրութեան փորձ մը, Հայոց կողմէն:

Ուստի, երբ կէս գիշերուան պահը հասաւ, հրամայեց իսկոյն մարիլ լոյսերը, քակել տուաւ վրանները, և անմիջական յարձակման ազդանշանը տուաւ բանակին: Իսկ այս վերջինը, քրիստոնէւոյ արիւնի ու թալանի ծարաւի, զայրերու վոհմակնչրու պէս ոռնալով, մոլեգին թափով մը խոյացաւ մայրաքաղաքին վրայ:

Ներսէն, խորունկ լռութեան ու խաւարի մէջ թաղուած թաղերուն ծոցէն, եզերական ձայներու

լացուկոծի խուլ արձագանգը կը հասնէր. մինչ
դուրսէն, եգիպտական բանակին սպառնական ժը-
խորը կը թնդացնէր օդը:

Հայոց թագաւորին պաշտպան գունդերը փո-
րի վրայ պառկած, խրամատներուն երկայնքը,
պատնէշներու ետին կը դարանէին, մութին մէ-
ջէն զիտելով թշնամի խուժանին յառաջխաղա-
ցումը:

Նոյն պահուն, մունետիկներու ոգեւորիչ ձայ-
ները լսուեցան գլխաւոր փողոցներուն մէջ, բնա-
կիչներուն ասետելով Լեւոն թագաւորին յաղթու-
թիւնը:

Յաղթութիւն, յաղթութիւն, կը գոչէին ա-
մէն կողմէ:

Սակայն ո՛չ ոք կը հաւատար մունետիկներուն
ո՛չ ոք կը համարձակէր լոյս վառել, ա՛յնքան ընկ-
ճուած էին սարսափի տակ:

Աւետաբեր ձայները բարձրացան.

— Աւետիւն ձեզի, Սսեցինե՛ր, աւետիւն:

Իրաւունք ունէին մունետիկները. Լեւոն Ե. ի
կողմէն զրկուած էին.

Գաղտնիքը պարզուեցաւ շուտով:

Ապուպէքրի բանակին յառաջապահներէն կա-
րեւոր մաս մը, թակարդի մէջ բռնուած էր ու
ինկած՝ գիշերով փորուած խրամատներուն մէջ, և
ո՛չ ոք անոնցմէ կրցած էր ճողուպրիլ:

Հարիւրաւոր դիակներ, իրարու վրայ ինկած
ու դիզուած, փոսերը լեցուած էին:

Բօթը կը տարածուէր, անմիջապէս թշնամի բա-
նակներուն մէջ և Ապուպէքրի կը զայրանար դա-

ւածան իշխաններուն դէմ, կարծելով թէ ասոնք
զինքը դիտմամբ խտրած էին, անպատրաստ ու
անպաշտպան ներկայացնելով Լեւոն թագաւորը:
Ու նոյն գիշերը այս վատերէն մէկ երկուքը ցից
կը հանէ, գէթ քիչ մը մեղմելու համար իր կա-
տաղութեան թափը:

Թագաւորին հրամանով ու կարգադրութեամբ,
մայրաքաղաքին շրջապատը զինւորական կուռ չըղ-
թայ մը կը ձգուի, մէկ գիշերուան մէջ փորուած
խրամատներուն եզերքը:

Ահարեկ ընակիչները, որոնք քիչ առաջ իրենց
եղերական վախճանին կը պատրաստուէին, լսելով
յարձակող թշնամի զօրքերուն առաջին ձախող-
ւածքը, պահ մը կ'ոգեւորուին ու կը սկսին գո-
հարանական մազթանքներ ուղղել քրիստոնեայ
փրկչին որ այսպէս, ճգնաժամային ու գերագոյն
բոպէին կը հասնէր ու կը պաշտպանէր իր երկրպա-
գունները:

Ստրասփր շուտով կը փարատի և եկեղեցիներ-
ու զանգակները կը սկսին աւելի ուժգին զօղան-
ջել, արիւնոտ ճրագաւոյցին փոխարէն՝ երջանիկ
Ս. Ծնունդ մը տօնելու համար:

Հետեւեալ օրը կանուխ, արշալոյսին, արդէն
տարածուած էր բարի լուրը մայրաքաղաքին բոլոր
անկիւնները

Ու երբ արեւը ծագեցաւ, Սիս իր առջի
օրուան զուարթութիւնը վերստացաւ: Մէկ քանի
տասնեակ բնտանիքներ միայն, քաղաքին ծայրերը
բնակողները, առաջին յարձակման զոհներէն, իրենց
անգութ բախտը կ'ողբային ու կը փնտռէին իրենց

սիրելիներուն զիակաները, գոնէ անթաղ և առանց գերեզմանի չձգելու համար զանոնք:

Իսկ եգիպտացի զօրավարը, իր կրած ծանր պարտութենէն ամօթահար, ետ ետ կը քաշուէր, անզգալի նահանջով մը, Սոոյ սահմաններէն հեռանալով, և սպասելով պատահադոյն րոպէին:

ԺԶ.

ՎԻՐԱԽՈՐ ԱՌԻԻԾԸ

Ս. Ծնունդի անսպասելի յաղթանակը վաղանցիկ սփոփանքի մը տպաւորութիւնը թողուց միայն և տեւական յաջողութեան մը հանգամանքէն զուրկ էր: Եւ ասիկա ծանօթ էր Լեւոնի՝ իր բովանդակ դառնութեամբ, ու անգթութեամբը:

Իսկ ազգայնական իշխանները, Արծրունի, Ապլղարիպեաններ, Մեծ Հայքի նախարարութիւններէն յիշկափառ բեկորներ, ամենքն ալ դժգոհ էին Լեւոնէն ու կը պարտաւէին անոր արեւմտասէր քաղաքականութիւնը:

Ժամանակին Կաթողիկոսը Պօղոս Ա. որ յորդորած էր, աղերսելով ու պաղտաւելով, այլազգի, դրացի հզօր պետութիւններուն հետ հաշտուելու և ասոնց հետ անկեղծ դաշնակցութիւն մը կազմելու, սակայն, Լեւոն համոզուած լատինամոլ մը, միշտ մերժած էր և իր այս անքաղաքագէտ ընթացքով իր վրայ հրաւիրած էր արտաքին թշնամիներու ատելութիւնը, միեւնոյն ժամանակ իրեն դէմ յաբուցանելով ներքին անհաշտ ուղիներ, որոնք անոր տապալուած կը ջանալին փութացնել. հոգ չէ թէ

անոր անկումովը ջնջուէր նաեւ ազգային քաղաքական անկախութիւնը:

Լեւոն՝ ինք ալ գիտէր թէ իր ղիրքը խախտուած էր և թէ՛ Ապուպէքրի նահանջը կը նմանէր վազրի մը նահանջին, որսին վրայ աւելի ուժ գին ու մոլեգին թափով մը յարձակելու և մահացու հարուածը կշռելու համար ապահով ու անվերջալ: Լեւոն գիտէր նաեւ թէ՛ անհաւասար կռիւ մըն էր մղուածը, թէ ինք իրեններէն լքուած էր և սակայն ուխտած էր մինչեւ իր վերջին շունչը մարտնչիլ, արիւնի վերջին կաթիլը թափել ու չը թողուլ որ ձեռքէն յափշտակեն իր թագը:

Լեւոն Ե. ի այս յամառութիւնը շատ սուղի պիտի նստէր իրեն, որովհետեւ Պօղոս Ա. Կաթողիկոսն ալ, որ մինչեւ այն օրը չէր զատուեր քովէն ու կը պաշտպանէր, կամաց կամաց ուժացաւ ու լքեց թագաւորը:

Բնիկ ազգայնական իշխաններուն հետ միացած էր,

Ասոնք հայրենիքի հոգեւարքի րոպէին. թագաւորէն գաղտնի, գիշերային ժողով մը կը գումարեն և, երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, խիստ ծանրակշիռ որոշում մը կուտան:

Ժողովականները, Կաթողիկոսէն սխտալ, արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս, իշխան, բերդատէր, մայրաքաղաքին երեւելիները, հանրագրութիւն մը ստորագրեն, ուղղեալ՝ Հայէպի Սէյֆէտտին Ըշգթիմուր էն-Նասրի Մերտինցի ամիրային, խնդրելով որ սուլթանին անունովը գայ զբաւէ Սիսը, և մասնաւոր սուրհանդակի մը յանձնելով զայն, կը շրկեն Հայէպ:

Ամիրան, արդէն տեղեկացած ըլլալով Լուսին-
եաններու դէմ բնիկ իշխաններուն դժգոհութեան,
երկրին ամէն կողմը տիրող անիշխանութեան և
Լեւոն Ե. ի ուժին որքանութեանը, սիրայօժար
կ'ընդունի Սահեյններուն հրաւերը, և Եգիպտոսի
Սուլթանէն հրահանգ կը ստանայ ստուարաթիւ
զօրքերով երթալ միանալու Ապուպէքիրի բանա-
կին, որ նոյն միջոցին Կիլիկիոյ դաշտերը կ'ոռոգէր
անմեղ բնակիչներու արիւնովը:

Ս. Ծնունդին վրայ ճիշդ յիսուն օր անցած
էր, երբ Հալէպի ամիրան 15000 զօրքով եկաւ
փետրուար 24ին, միանալու Ապուպէքիրի բանա-
կին:

Սկս համբուր հասաւ Սիւս, արքունիքը գլըր-
դեցաւ:

Լեւոն մէկ ամսուան մէջ բաւական լուրջ պա-
տաստութիւններ տեսած էր, ինքնապաշտպանու-
թեան ամէն կարելի միջոցները խորհած ու վճռած
էր դիւցազնօրէն մեռնիլ, չտեսնելու համար իր
թագաւորութեան խաւարումը: Ուստի, գոյժը հա-
զիւ առած, ածապարեց պարպիլ մայրաքաղաքը,
և բնակիչները տարաւ տեղաւորեց միջնաբերդին
մէջ:

Ստոյ դաշտը փոշիով ծածկուած էր, հազա-
րաւոր զօրքեր, վայրենի պուշտուքներով ու հայ-
հուհներով կը մօտենային, կը պատրաստէին ա-
մէն կողմէ պաշարել ու յետոյ միանուազ յարձա-
կում գործել քաղաքին վրայ:

Ամբողջ ցերեկը տեւեց պաշարման գործողու-
թիւնը, մինչ Լեւոն ամրացած էր միջնաբերդին
մէջ:

Գիշերը վրայ կը հասնի և թշնամի բանակը
տակաւին ո՛ր և է գործողութեան չձեռնարկեր, Սը-
սոյ շուրջը պաշարման շղթայ մը ձգած. կը սպասէ
ազդարար հրամանի մը:

Փետրուարի ամսամած ու մռայլ երկինք մը
կը կախուէր աղջամուղջի մէջ թաղուած մայրա-
քաղաքին վերեւ. փայլակներ կը սուրային մերթ
ընդ մերթ, խուլ սրտուժներով, որոնց կուգար
խառնուիլ հեռաւոր լեռներէ հասնող վայրենի ձայ-
ներու արձագանգը:

Կէս գիշերուան խորհրդաւոր լուսեան ու
խաղաղութեան պահուն, յանկարծ քաղաքին կեդ-
րոնէն ծուխ մը կը բարձրանայ, կը ծառանայ, յե-
տոյ քիչ քիչ մուխը բոցի կը փոխուի ու կը ծա-
ւայի շուրջանակի:

Նշխարական լուսավառութիւն մըն էր. հրդեհ
մը՝ վիշապաձեւ կը գալարուէր ու կը սպառնար
լափել ամբողջ մայրաքաղաքը:

Ո՞ր ձեռքը գործած էր այս... ոճիրը:

Ոճիր... երբէք:

Լեւոն Ե. կ'աչրէր իր սեփական բոյնը, մաս-
նաւորապէս անպաշտպանելի մարերը մայրաքա-
ղաքին, որ քիչ յետոյ դատապարտուած էր զրաւ-
ւիլ Ապուպէքիրի աւարառու վոհմակներէն:

Այո՛, կը հրդեհէր իր բոյնը, բա՛ն մը չը ձը-
գելու համար թշնամիներուն ձեռքը:

Իսկ ինք այլ քաջուած միջնաբերդը, գերա-
զոյն մարտը պիտի մղէր, անհաւատար մա՛րտը.
մէկ հոգի՛ հարիւրի դէմ, որովհետեւ իր ձեռքին
տակ հազիւ ունէր քանի մը հարիւր զինուորներ,
հաւատարիմ մնացածներ...:

Հրդեհը տեւեց մինչեւ յաջորդ առտու։

Հետեւեալ օրը, լուսածագին, արտաբական գունդերը ներս խուժեցին մայրաքաղաքէն, տաք տաք մոխիրները կոխկռտելով՝ անցան, առաջացան դէպի բերդին ստորոտը, ուր հաստատեցին քանդիչ դարաններն ու մեքենաները։

Սակայն անառիկ էր բերդը, Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին վրայ իր արծիւի թեւերը տարածած, հսկայ, վիթխարի, պատկառազու պահապանը, որ դարերէ ի վեր կը հսկէր ու կը պաշտպանէր զայն։

Կռիւր կատաղի էր, առտու ուրնէ մինչեւ իրիկուն տեւեց, և սակայն անպարտելի կը մնար իր փոքրիկ խուճրով, նետի տարափ մը տեղացնելով թըշնամներու զլխուն, որոնք, չէին կրնար մագլցիլ ելլել վեր, վերէն տեղացող նետերուն և քարերուն կարկուտին տակ։

Յոգնած, ուժասպառ, երկուսեք զադրեցուցին թշնամութիւնները։

Նոյն օրուան ընդհարումներուն մէջ մեծ ջարդ մը տրուած էր Ապսպէքիւրի ու Ամիրայի զօրքերուն, աւելի քան հազար հոգի, որոնց զիակները փռուած էին Միջնաբերդին ոտքը։ Իսկ Հայոց կողմէն հազիւ քանի մը սպաննուած ու երկու տասնեակ վիրաւորուածներ կային, որոնց մէջ էր նաեւ նոյնինքն թագաւորը, կղակէն զարնուած։

Լեւոնի հակառակորդ հայ իշխանները չուարած, երկու սուրի մէջ մնացած, չէին գիտեր ի՞նչպէս մխիթարել Ամիրան ու եգիպտացի զօրավարը, անոնց կրած պարտութեան ու ջարդին հա-

մար, որոնց հակահարուածը պիտի պայթէր իրենց զլխուն, կը խորհէին սրտի դողով։ Ուստի, այդ երկու կատաղի բռնաւորներուն կատաղութիւնը մեղմելու յոյսով, նոյն գիշերը կ'երթան բանակավայրը, և Ամիրայի վրանէն ներս մտնելով ունկընդդութիւն մը կը խնդրեն։

Կանանչ վրանին խորը, պարսկական թանկարժէք գորգերու վրայ նստած էր ծալապատիկ, մետահոգ, խորատոյգ, վագրի նայուածքը սեւեռած Սոյ իշխաններուն վրայ, համբիշի խոշոր դնտիկները զարձնելով աճառու աճեքներուն մէջ ու քրթիւն տակէն մրմնջելով աղօթք մը, թէ անէժքներ կը թափէր։

— Խնչ կ'ուզէք, հարցուց վերջապէս խոժոռ դէմքով ու ճաթած ձայնով մը, ինչո՞ւ եկաք, խօսեցէ՛ք նայիմ։

— Ամիրա՛, ըսաւ իշխաններէն ալեգարդ Վահրամ, եկած ենք մեր ցաւակցութիւնները մատուցանելու յոտս Ձեր Բարձրութեան, այսօրուան ցաւալի կորուստներուն համար։

— Շնորհակա՛լ եմ, մրմնաց Ամիրան, ձիւնափայլ մօրուքը չարչարելով ձեռքին մէջ, բայց ի՞նչ դաւ էր այս, դուք չէի՞ք գիտեր առաջուց։

— Ո՛ր դաւը...։

— Հրդեհ՛ը, հրդեհ՛ը, կրկնեց Ամիրան վրէժխնդիր ակնարկ մը պտտեցնելով ներկաներուն վրայ։

Իշխանները դողահար լռեցին։

— Տէ՛ր Ամիրա, յարեց վերջապէս իշխան մը.

եկած ենք խոնարհաբար աղերսելու ձեր Բարձրութեան արտօնութիւնը :

— Ի՜նչ արտօնութիւն . . .

— Թոյլ տուէ՛ք մեզի, չարունակեց իշխանը, մենք անձամբ պիտի կուռնք, ողջ ողջ պիտի բռնենք մեր թագաւորը, և պիտի բերենք յանձնենք Ձեր Մեծութեան . . . :

Ամիրային վշտոտ դէմքը խնդաց .

Յետոյ դառնալով Վահրամ իշխանին .

— Յարգելի՛ ձերունի, ըսաւ, գտցէ՛ք, ըրէ՛ք ինչ որ վճռած էք, եթէ կարելի է . ա՛յս գիշեր, մի՛ ձգէք վաղուան, եթէ չէք փափագիր անմեղ արիւնի հեղեղներ . . . :

Ամիրան կատաղութենէն կը հեւար :

Հայ իշխանները չուտով բաժնուեցան, գուրս ելան Ամիրային վրանէն, ու վերադարձան Սիս, ուր դարձեալ գումարուեցան, Միջնաբերդին վրայ գիշերային յարձակում մը կազմակերպելու մասին խորհրդակցելու համար :

ԺԷ.

Մ Ի Զ Ն Ա Բ Ե Ր Դ Ի Ն Շ ՈՒ Ր Զ Ը

Միջնաբերդին շուրջը մղուած կատաղի ճակատամարտը, ինչպէս տեսանք արդէն, Լուսինեան ափ մը զինւորներուն փառաւոր յաղթանակովը վերջացած, ամէն լքում ու քայքայում ձգած էր ամիրային ու անոր զինակից զուգերու շարքին մէջ, որոնք, հազարէ աւելի զիակներ թողած, Միջնաբերդին ստորոտը, անկանոն նահանջով մը լեղապատառ փախած ապաստանած էին մօտակայ դաշտերուն մէջ ու ժայռերուն խռուչները :

Սակայն, Լեւոն Ե.ի արիւնին ծարաւի վատ ու դաւաճան իշխանները, որոնք Ամիրային վրանին մէջ հանդիսաւոր երդումով մը խոստացած էին ողջ ողջ բռնել ու անոր յանձնել իրենց թագաւորը. բնականաբար չպիտի նստէին անգործ :

Այս ազգադաւ հրէշները, իրենց վարձկան լրտեսներու շնորհիւ, կրցած էին ժամանակին տեղեկանալ Լեւոն Ե.ի կողմէն ծրագրուած բոլոր ռազմագիտական դաղտնիքներուն և ուխտած էին ամէն գնով յարձակիլ անառիկ բերդին վրայ, որուն ապահով աշտարակներէն մէկուն մէջ քաշւած էր անի իրեն հաւատարիմ թիկնապահներով ու պալատականներով :

Ամիրային վրանէն վերադարձած, նոյն գիշերը ժողով մը գումարած էին, վճռական յարձակ-

ման մը մասին կարեւոր կարգադրութիւններ ընելու համար:

Բայց որովհետեւ Միջնաբերդին շուրջը բաւականաչափ պահակ զինուորներ կը սպասէին. ամէն պատահականութեան դէմ պատրաստ գտնուելու և բերդին մէջ ամրացած զինուորները ժամանակին զգուշացնելու համար, դաւադիր իշխանները չէին համարձակեր յախուռն յարձակման մը ձեռնարկելու:

Գիշերային ժողովը գումարուած էր ասպետ Մատթէոս ար Շապպի տպարանքին մէջ: Այս ասպետը Լեւոն Ե.ի թագադրութեան օրը դիւանապետ կարգուած էր, Հայոց տէրութեան և նոյն ինքն Լեւոնի հրամանով ամուսնացած էր Կոստանդին Դ. թագաւորին այրիին հետ. մէկ խօսքով. Հայոց թագաւորին արեւարեալը կը նկատուէր. անոր ապերախտ արարածը, որ հիմա դաւաճան իշխանն էր, միացած. իր բարերարի կեանքին դէմ դաւարուն դրութիւն մը կը կաղմակերպէր...

Նոյն գիշերաժողովին ներկայ էին գրեթէ բոլոր զինաւոր դաւադիրները. Պարոն Վասիլ, Բարթողիմէ, Վահրամ իշխան, որոնց պարագլուխը կամ ղեկավարը՝ կը համարուէր ասպետ Մատթէոս ար Շապպ:

— Տեսրք իմ, ըսաւ ասպետը, դառնալով ներկաներուն. Ամիրան կատղած է, բոց կը ժայթքէ, ալ ուրիշ ճար չմնաց մեզի համար. պէտք է ժամ առաջ վերջ մը դնենք այս կացութեան:

— Մոռցա՞ք, ընդմիջեց ծերունի Վահրամ իշ-

խանը, մոռցա՞ք Ամիրային սպառնական խօսքերը, երբ կը մեկնէինք իր վրանէն:

— Ինչպէս, հարցուց Պ. Վասիլ, ինչ ըսաւ Ամիրան, անգամ մըն ալ կրկնեցէք:

— «Եթէ չէք փափագիր տեսնել անմեղ արեան հեղեղներ...» չարունակեց Վահրամ իշխանը, չէ՞ք գիտեր ինչ ըսել կ'ուզէր:

— Յայտնի՛ է, յայտնի՛, յարեց ուրիշ իշխան մը, եթէ մենք չյաջողինք գերի բռնել ու Ամիրային յանձնել մեր դժբաղդ երկրին այս պատուհասը, գիտցա՞՞ք ըլլաք, շատ անմեղ արիւնի հեղեղներ պիտի հոսին...:

Ժողովականները սարսափահար, իրարու երես կը նայէին, առանց խօսելու,

— Ուստի, չարունակեց ար Շապպ ասպետը, մէկ միջոց կայ.

— Ինչ միջոց, հարցուցին ժողովականները, անձկօտ ու տենդագին:

— Միջոցը մէկ է, մէկ է, չարունակեց ասպետը, կա՛մ ողջ ողջ բռնելու է անօլէ՛նը, և կամ, եթէ չյաջողինք՝ ողջ բռնել, սպաննել է, ըսպաննել:

— Բայց կարելի՞ է, հարցուց Վահրամ իշխանը՝ դժուարահաւան մէկու մը դէմքով. Միջնաբերդէն ներս ինչպէ՞ս պիտի մտնեն:

— Դիւրին է, դիւրին է, յարեց ասպետը յոխորտ չարժուամով մը, ես գիտեմ իր թագստոցը, ե՛ս պիտի բռնեմ զինքը, ե՛ս...

Այս խրոխտ յայտարարութիւնը պահ մը հանգարտեցուց ժողովականներուն վրդովմունքը: Շա-

տերը կը ճաշնային Մատթէոս տը Շապպի այսօրինակ դործունէութիւնը, և յաճախ ականատես եղած էին անոր նախճիրներուն:

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ իւրոն թագաւորի կեանքին դէմ ծրագրուած դաւադրութիւնը գործադրել առանց ժամանակ կորսնցնելու, և առանց յուսահատելու ամէն խոշընդոտի առջեւ:

Անդին Միջնաբերդին մէջ, յուզիչ արարողութիւն մը կը կատարուէր:

Իւրոն Ե. իր սակաւաթիւ, բայց անձնուէր ու հաւատարիմ զինակիցները շուրջը հաւաքած, հանդիսաւոր ներդում ընել կուտար անոնց մինչեւ իրենց վերջին շունչը կուտելու և մեռնելու:

Վերջին փառասոր յաղթութեան վրայ հազիւ թէ մէկ ամիս անցեր էր և իւրոնի ստացած ծնօտի վէրքը տակաւին չէր սպիւցած:

Մարտ 24ի գիշերը...

Երկինքը խաւար, գետինը խաւար, համատարած ու գերեզմանային լռութիւն մը կը տիրապետէր ամէն կողմ, արհաւիրակց խաղաղութեան մը մէջ: Վերէն անդադար կը տեղար յորդ անձրեւ մը, մրրկը մոլեգին կը սուլէր ու մերթ ընդ մերթ, ամպերուն թանձր վարագոյրը կը ճեղքուէր փայլակներով, որոնց կը յաջորդէին խուլ, երկարածիք որոտումներ:

Միջնաբերդը մառախուղի մէջ փաթթուած, հսկայ, ահազին հասակը մութին մէջէն կը ցցուէր, ո՛չ մէկ լոյս, ո՛չ մէկ շշուկ, ո՛չ մէկ չարժում, բոլոր առարկաները, քարերը, թուփերը, ամէնը քրնացած, մեռած էին:

Ահա՛ այդ չարաշուք, այդ սոսկալի, այդ յղի գիշերուան մէջ պիտի գործադրուէր ոճիրը:

Միջնաբերդի պահապանները, խորունկ քունի մէջ ընկզմած, կը խորգային չարունակ, մինչ բոլորաթը տարերքներուն մոլեգին մենամարար կը մղուէր,

Անգո՛ւթ դարձում, վայրկենապէս կշռեցին իրենց կացութիւնը, ըմբռնեցին ահաւոր իրականութիւնը, պաշարուած, կորսուած էին...

Դաւաղիրները, իրենց պարագլուխ ունենալով արքունի դիւանապետ տապալա Մատթէոս տը Շապպի, դիպած էին օգտուիլ նոյն գիշերուան աղջամուղջէն, տեղացող յորդաւառտ անձրեւներէն ու փչող կատաղի մրրկներէն:

Ասոնք յաջողած էին լրտեսներու օգնութեամբ առանց ս և է ընդդիմութեան հանդիպելու, Միջնաբերդին շուրջը արտաքին շղթայ մը ձգել: Գրաւած էին արդէն պարիսպին արտաքին մեծ դուռը. կը մնար միայն սղջ սղջ բռնել կամ սպաննել բերդապահները:

Եւ իսկոյն գործադրուեցաւ հրամանատար տապալին հրամանը:

Բերդապահները մէկիկ մէկիկ մորթուեցան զրոսն առջեւ:

Խուճապ տագնապի մէջսցին, բերդապահ մը բերդապան մը միայն յաջողեցաւ փախչիլ և ահագանգը հնչեցնել Միջնաբերդի բնակիչներուն:

ԺԸ.

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Բ Ե Ր Դ Ը

Մինչ դուրսը դառադիրներուն վահակը մոկե-
գնած, արիւնոտ նախճիրներ կը գործէր, առդին,
անառիկ աշտարակի մը մէջ, մենաւոր խուցի մը
խորը քաշուած, կը պառկէր Լեւոն Ե., Կիրիկիոց
վերջին օրերու թագաւորը:

Ամբողջ գիշերը քունը չէր տարած. կոխին
մէջ ստացած ծնօտի վերքին կակիծէն:

Հազիւ թէ աչքերը պիտի փակէր, յանկարծ
խուցին դուռը բաղխեցին:

Լեւոն ընդօստ ելաւ ու նստաւ անկողնին
մէջ:

Դուռին հարուածները կրկնուեցան:

Դուրսէն պաղատագին ձայն մը կը լսուէր
միայն:

Անկողնէն վար իջաւ թագաւորը, դուռին մօ-
տեցաւ, ականջ դրաւ:

Յստակօրէն կը լսուէր:

— Տէր արքայ, Միջնաբերդը գրաւուած է,
դուռը բացէ՛ք:

— Ո՞վ ես դուն, հարցուց Լեւոն:

— Օչին, ձեզ հաւատարիմ թիկնապահը,
պատասխանեց դուրսի ձայնը:

Թագաւորը դուռը բացաւ, ներս առաւ թիկ-
նապահը, և յետոյ, ամուր մը կղպեց դուռը:

Ամբողջ մարմնովը կը դողար խեղճ մարդուկը,
լեզուն բռնուած, պահ մը թագաւորին զիմացը
կեցած մնաց արձանի մը պէս լուռ:

Յետոյ, բուն ճիգով մը.

— Տէր Արքայ, ըսաւ, սուշ է, սուշ:

— Ի՞նչպէս...

— Միջնաբերդը գրաւուած է արդէն:

— Ի՞նչ կ'ըսես, ընդմիջեց թագաւորը յուզ-
ւած ձայնով մը:

— Այո՛, թշնամիներուն ձեռքը կը գտնուի
այս պահուս, շարունակեց զուժկանը:

— Բերդապահներս...

— Մօրթեցին, յարեց Օչին. ես միայն յա-
ջուեցայ փախչիլ. արիւնը հեղեղի պէս կը հոսի,
մուկի մէջ զիրար կը ջարդեն...

Արքայական խուցին կից ուրիշ քանի մը խու-
ցեր ալ կային, պալատականներուն յատկացուած,
ուր, կը պառկէին թագուհին, Ֆիմի կոմսուհին,
Սոնիէն մարաջախտը և միւս հաւատարիմ պաշ-
տօնատարները:

Վայրկեանը վճռական էր, Լեւոն ամփոփեց
ինքզինք և հակառակ ծնօտի վէրքին, որ կը յա-
մառէր նեղել զինքը, առանց իր պաղարիւնը կոր-
սընցնելու, ձայն տուաւ քովի խուցերու բնակիչ-
ներուն, որոնք սարսափահար, վայնասուններ
փրցուցին:

Աննկարագրելի էր խուճապը, Լեւոն գուր կը
յորդորէր ու կը խրախուսէր, թագուհին ու կոմ-
սուհին, երկուքն ալ նուազեցան:

Մականջ վայրկեանները կը սասէին, մամա-
նակը չառ ուշ էր, թշնամին Միջնաբերդին տիրա-

ցած, կը սպառնար յարձակիլ Լեւոնի ամրացած աշտարակին վրայ, — վերջին բերդը . . . :

Լեւոն նոյն պահուն վիրաւոր առիւծ մըն էր, յուսահատօրէն կը պտուաքէր իր կորիւններուն բոլորտիքը :

Իսկ Օշին, գուժկան ղիկնապահը, կ'արտօրար, կ'աղաչէր, կը պաղատէր, հաւատարիմ շօն մը պէս իր տիրոջը ռաքերուն կը փաթթուէր :

— Փախչի՛նք, տէ՛ր Արքայ, կը կրկնէր լաւագին ձայնով մը, վտանգը դուռը հասաւ, քանի մը բոպէի խնդի՛ր է :

— Ի՞նչը, հարցուց թագաւորը :

— Աշտարակին անկո՛ւմը, պատասխանեց Օշին :

— Ո՛ւր փախչի՛նք, ո՛ւր թողունք թագուհին ու . . . :

Վերջին բառը չէր արտասանած, և ահա՛ տապալի ուժգին հարուած մը՝ խուցին դուռին :

Հարուածը կրկնուեցաւ, դուրսի աղմուկը ժխորի փոխուեցաւ, վայրենի աղաղակներ, կը հայհոյէին, կ'անիծէին . . . :

Աշտարակին դուռը բարեբախտաբար ամուր էր, երկաթէ դուռ մը որ չուտով և ղիւրաւ պիտի տեղի չտար ու պիտի կրնար ժամանակ մը առկալ տապարի հարուածներուն, որոնք կ'իջնէին անդադար :

Իսկ աշտարակին ծոցը, խուցերուն մէջ, սըրտակեղեք տեսարան մը կը պարզուէր. պալատականները խուճապահար ու խելակորոյս, իրարու կը փաթթուէին յուսահատօրէն ու իրարմէ հրաժեշտ կ'առնէին :

Օշին չարունակ կը սփալէր, կը պաղատէր թագաւորին, ժամ առաջ փախչելու :

Դուռը տապարի հարուածներուն տակ կը հեծէր. աշտարակին որմերը փլցնելու և մուտքը բռնադատելու համար ի գործ դրուած խուժանի կատաղի ճիգերը պիտի վերջապէս յաջողութեամբ պսակուէին :

Լեւոն հեռզհետէ կը թուլնար, կը տրամագրուէր տեղի տալու իր հաւատարիմ թիկնապահի թախանձանքներուն : Ինք գիտէր փախուստի ճամբան, բայց իրենները կը խորհէր, թագուհին, զաւակները, սիրելի պալատականները. կը խորհէր թէ պիտի կրնային ամէնքը միասին փախչիլ :

Եւ սակայն, տապարի հարուածներուն տակ, երկրորդ դուռը ջախջախուելու նշաններ ցոյց կուտար :

Վայրկեանը՝ գերագոյն, վտանգը՝ ստուգ, մահը մօտալուտ էր :

— Օշին, Օշին, բնաւ Լեւոն յուսահատ չեղտով մը, իրա՛ւունք ունիւ, ա՛ռ ուրիմն սա պարանը :

Եւ երկայն պարան մը յանձնեց թիկնապահին :

Ա՛ռ ու՝ մէջքս կապէ՛, հրամայեց Լեւոն :

Օշին տենդոտ արագութեամբ մը դորձադրեց արքային հրամանը :

Լեւոն, մէջքի պարանովը վար սահեցաւ աշտարակէն. իր օրինակին հետեւեցան երեք հաւատարիմ թիկնապահները, որոց մէկը յոյն էր, ինչպէս նաեւ քանի մը պալատականներ :

Սակայն, այս ընդհանուր խուճապին մէջ թա-

գուհին խելակորոյս ու չլմորած, իր զաւակներով միասին փակուած արգիլուած մնաց աշտարակին մէջ:

Վերջին ուժգին հարուած մըն ուղիւ, և ահա՛ խորտակուեցաւ ու կռնակին վրայ ինկաւ երկաթէ գուռը:

Շաւաղիւրներուն պէտք՝ Մատթէոս տը Շապղ ասպետը՝ սովահար վաղրի մը թափով խոյացաւ Լեւոն Ե.ի ապաստանած խուցը, ամէն անկիւն խուզարկեց, և անկողինը թափուր գտնելով, սկսաւ հայտնէնք ու յուտանգներ թափել աջ ու ձախ:

Յետոյ անցաւ միւս խուցերուն մէջ, ուր կը յուսար գտնել ու ձերբակալել թագաւորը — որ զինք արքունի զիւանսպետ ստեղծած էր — և յանձնել Ամիրային: Բայց, փոխանակ անոր, հոն գետինը նուազած ինկած գտաւ թագուհին, մինչ իր զաւակները բոլորաբար կը դառնային լալակոծ:

Տը Շապղ ասպետին կատաղութիւնը զինիթը հասած էր. առաջին հանդիպողը պիտի փարատէր ու յօշոտէր:

Խնթի պէս խուցերուն մէջ կը դառնար, բոլոր անկիւնները կը խուզարկէր, հոն մնացած քանի մը խեղճուկ պալատականները կը նեղէր ու կը խոշտանգէր մահուան սպառնալիքներով փախըստական թագաւորին թագստոցը ցոյց տալու համար:

Սակայն այս ամէնը, չունեցաւ և ոչ մէկ արգիւնք:

Թագուհին սթափած, հաղիւ թէ կը բանայ իր

արցունքոտ սչքերը, զիսուն վերեւ կանգնած կը տեսնէ տը Շապղ ասպետը, իր երբեմնի հլու պաշտօնեան, որ զիւային ժպիտով մը կը դիտէր տնոր յուսահատական նոպաները:

Այս մարդագազանը կը խորհէր թագուհին ենթարկել ֆիզիքական տանջանքներու, չուտով երեւան հանել տալու համար թագաւորին թագստոցը: Ուստի քովի զինւորներուն կ'ազդարարէ թագուհին զատել իր զաւակներէն, մթին խցիկ մը նետել ու արգելափակել զանի:

Զինւորները վայրկենապէս կը գործադրեն ասպետին հրամանը:

Ստկայն իրերը յանկարծ կը փոխուին: Դուրսը, դաւաղիր խմբակը պաշարուած կը գտնէ ինքզինք բերդին Լեւոնեան զինւորներէն, որոնք, մորթուած բերդապահներուն վրէժը լիովին լուծած ըլլալու համար, այդ դաւաճանները զատ զատ կը պառկեցընեն քարերուն վրայ ու կը մորթաւեն:

Այսպէս, բերդը զաւաղիւրներէն ամբողջովին մաքրագործելէ յետոյ, խմբովին նեղս կը խուժեն աշտարակէն, ուր տը Շապղ ասպետը տակաւին պառզամներ կ'որոտար:

Այս անգամ Լեւոնի զինւորները պաշարեցին Մատթէոս տը Շապղ ատոտին խումը, որ աշտարակին տիրացած, թագուհին ու զաւակները բանտարկած, տակաւին կը փնտռէր ու չէր կրնար գտնել թագաւորը:

Վրոյր, Մարուն Դշխոյի անձնուէր թիկնապահը, յովազի ոստումով մը նետուեցաւ ասպետին

վրայ, ու մերկ սուրբ բարձրացուցած օդին մէջ.

— Դաւաճա՛ն, պօռտց սը Շապպի երեսին, խօսէ՛, չուտ խօսէ՛, ս՛ւր է թագուհին:

Ասպետին դողը բռնեց, ու սկսաւ թոթովիկ: Վրոյր, առանց սպասելու պատասխանին, ձեռքի սուրը շողացուց ու դաւաճանին գլուխը վայրկենապէս անջատեց իրանէն և թոցուց օդին մէջ:

Գլխով մարմինը սկսաւ թաւալիլ յատակին վրայ, նոր մօրթուած եղան մը ջգաձգային գալարումներով:

Վրոյրի օրինակը խրախուսիչ էր. խուժը խուժը գինւորներ կը յարձակին միւս դաւաճաններուն վրայ, մէկիկ մէկիկ կը խողխողեն զանոնք ու վերստին բացարձակ տէրը կը դառնան աշտարակին, ուր սակայն յամառ վնասառւքներէ վերջ, չկարենալով զանել իրենց սիրելի թագուհին, կը ակօրին ու կը յուսահատին:

Երբ այսպէս ձեռնունայն կը պատրաստուէին դուրս ելլել աշտարակէն, Վրոյր, որ բոլոր խուցերը կ'անցնէր աչքէ, խուցի մը խորէն յանկարծ կը գոչէ.

— Եկէ՛ք, հո՛ս է, եկէ՛ք, ա՛յս կողմը...

Հեղեղի պէս դէպի խուցը վազեցին ամենքն ալ...

Վրոյր, դառնալով գինւորներուն, որոնք զինք կը շրջապատէին.

— Ընկերներ, ըսաւ, եկէ՛ք, տեսէ՛ք, ահա թագուհին, կապանքի ու արգելքի տակ...

Ներսէն կը լսուէր Մարուն Դիտոյի աղիխարչ հեծեծանքը.

— Զաւակներս, ո՛ւր են զաւակներս:

Վերջապէս արքայորդիներն ալ դուրս ելան հանուեցան բանտէն ու յողթական գինւորները խնդովեհան. երգերով կը թնդացնէին աշտարակին կամարները, երբ դուրսէն ուրիշ բազմութիւն մը ներս կը խուժէ:

— Թագաւորը, թագաւորը, կ'աղաղակէր բազմութիւնը, ահա՛ կուգայ մեր սիրելի թագաւորը:

Արդարեւ Լեւոն Ե. էր, որ խրոխտաքայլ կ'առաջանար իրեն հետ ունենալով Պօղոս Ա. Կաթողիկոսը, Սոհիէո մարաջախօր, Ֆիմի կոմսուհին, աւագ իշխանները, ամէնք քսան հոգի:

Բերդին բովանդակ զինեալ բնակչութիւնը խանդավառ ծափերով կ'ընդունէր Լեւոն Ե. ը, որ օգնական ընտիր ուժերով յաջողած էր վերագրաւել բերդը. այսպէս անակնկալի բերելով դաւաճաններուն ու ասոնց զաշնակցած ամիրային գունդերը:

Հայկական այս անսպասելի յողթութեան բոթը չուտով կը հասնի ամիրային վրանը, որ կատաղութենէն փրփրած գիշերաժողով մը կը գումարէ, Տաւուս պէկի, Ապուպէքիրի և միացեալ բանակներու սպայակոյտին ներկայութեան:

Այդ ժողովին մէջ պիտի վճռուէր Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան բախտը: Հոն կ'որոշուի բովանդակ բանակը քաղցնելու մայրաքաղաքին վրայ, բերդին վրայ վերջնական ու վճռական յարձակում մը գործել, ողջ ողջ գերի բռնել թագաւորը, քորուքանդ ընել Կիլիկիոյ չէն չէն քաղաքները, գիւղերն ու աւանները, հողի հաւա-

սար ընել բոլոր բերքերը, ձէկ խօսքով մահացու հարուածը տալ Սիսուանի անկախութեան:

— Այլա՛ն վկայ, կը գոչէ Ամիրան, պիտի քանդեմ այդ Վերջին Բերդը, ապստամբ անհաւատներուն այդ վերջին սրջը...:

Բոլոր ներկաները, իրենց սուրին վրայ կ'երդնուն կատարել ամիրային հրամանը:

Դիշերաժողովը կը վերջանայ, զօրավարները կը ցրուին իւրաքանչիւրը իր վրանը: Եւ նոյն գիշերը, առանց սպասելու արշալոյսին, բոլոր գունդերը զանազան թեւերու կը բաժնուին, (ձիաւոր և հետեւակ) և կը սկսի առաջխաղացումը:

Մայրաքաղաքին բոլորաթիւ քանդիչ մեքենաներ կը գետեղուին ու յարձակման նշանը կը յայտարարուի:

Ուրիշ հեծելազօրքի գումարտակներ կ'ատագտակեն շրջակայ գիւղերը, թալանի, կոտորածի արհաւիրքը սփռելու ամենուրեք:

Կիլիկիոյ հոգեվարքի գեաւինը...: Անդէն, անմեղ բնակչութեան մը յուսահատական աղաղակները, կը բարձրանար մութին մէջէն ու կը պատռէր մթնոլորտը:

Քաղաքացիները տկար ընդդիմութիւն մը ցոյց տուին: Արդէն, բնակչութենէն կարելոր մաս մը, բարեկեցիկները, ժամանակին կըցած էին անվրտանդ փախչիլ, Միջերկրականի կղզիները գաղթելով, մաս մըն ալ Տորոսի անառիկ բորձունքներն ու քարանձաւները, նոյն իսկ արքունի զօրքերէն շատեր զինաթափ եղած, լեղապատու փախած էին հեռուոր անտառներու մէջ: Հազարաւոր ըն-

տանիքներ գաղթած էին Մեծ ու Փոքր Հայք, Վրաց, Աղուանից, Պարսից և Յունաց երկիրները:

Սակա՛ն, աւա՛ղ, ողբաւ զառակարգը գատապարտած էր մնալ հոն, թշնամի հրոսակներուն կրակին ու սուրին զիմացը:

Արիւնարբու խուժանը կատաղի յարձակումներով նետուեցաւ մայրաքաղաքի հարուստ ոււարին վրայ, որ լքուած, անգուժ ճակատագրին թողւած էր:

Ամիրան, իր սպիտակ ձիուն վրայէն կ'սուսար, ու սուխամերկ, աջ ու ձախ պտտգամներ կ'արձակէր:

Թալան, հրդեհ, կոտորած, այս երեւակ պատուհանները կը սաւառնէին այն անհուն տերակներուն վրայ, որ կը միալին...:

Արիւնարբու վաճակները պահ մը դադար տուին իրենց նախճիրներուն, յզվացած էին ալ կողոպուտէ ու յագեցած՝ կոտորածէ:

Արիւնի գոյրչիներ կը բարձրանային դէպի բերդը, սւր նոյն պահուն ճգնաժամային գերազոյն կոիւր մղելու կը պատրաստուէին Լեւոնեանները ու ժգնորէն:

Ամիրան, բանակին հրամանատարները բերդին ստորոտը համախմբելով, կը խրախուսէր զանոնք յաղթութեան յոյսերով ու հանգերձեալ երանութիւններու զիւթական հեռանկարով:

Ազգանշանը արուեցաւ ու խուժանը խառնիճազանճ աղաղակներով սկսաւ մազցիլ զժրաղգ բերդին կողերն ի վեր:

Լեւոն Ե. թագաւորը, աշտարակին գագաթէն

հետերու տարափ մը կը տեղար թշնամի վոնմակ-
ներու գլխուն, և արհամարհելով մահուան վը-
տանգը, առիւծարար մոնչելով կը մարտնջէր:

Օրերով տեւեց ճակատամարտը, Լեւոնեաննե-
րը խիզախօրէն կը յարձակէին, առանց վայրկեան
մը թուշնալու, և պատերազմին բազմին շմարը կը
հակէր իրենց կողմը, սակայն, աւա՛ղ, ներքին
թշնամիները հոն էին, ամիրայի բանակին սեւ շար-
քերուն մէջ սողոսկած օձեր որոնք կը թունաւո-
րէին անոր միտքը....:

Ներքին թշնամիները, ազգազաւ ճիւղներ,
յաջողեցան վերջապէս պառակտում ձգել հայկա-
կան շարքերուն մէջ: Այս անհաւասար կռուի գե-
րագոյն ու վճռական վայրկեանին, միջոցեւ Լեւոն-
ե. կը խորհէր գիշերային յարձակում մը կազմա-
կերպել, բերդէն դուրս խոյանալ ու ճեղքել Ամի-
րային բանակը, քայքայում ու խուճապ բերել ա-
նոր գունդերուն մէջ, և ահա՛ կը պայթի յանկարծ
ներքին ապստամբութիւն մը և հայ զինուորները
կը սկսին զիրար ջարդել,

Ու արտաքին պատերազմին կը յաջորդէ եղ-
բայրասպան կռիւը:

Գիշերուան մէջ վայրենի աղաղակներ կը լըս-
ուին:

— Անկցի՛ Լեւոն, անկցի՛ Լուսինեանը....:

Տարաբա՛ղդ արքայ, տակաւ կը համոզուէր
թէ իր կորուստը մօտալուտ էր և թէ եղերական
փախճան մը կը սպասէր իրեն: Ուստի, վճռեց նոյն
գիշերը թողուլ հեռանալ այդ անիծեալ բերդէն, որ

զիրար կը յօշոթէին համարիւն և համակրօն եղ-
բայրներ:

Անմիջապէս իր շուրջը համախմբեց իրեն հա-
ւատարիմ մնացած իշխանները. Մարիամ թագու-
հին իր զաւակներով, Սոհիէր Մարաջախտը, Գիմի
կոմսուհին ու մէկ քանի անձնուէր զինակիցներ,
բոլորը քսան հոգի, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ
Պօղոս Ա. աղեղարդ կաթողիկոսը, և դառնալով ա-
նոնց.

— Սիրելիներ, ըստ, մեր ազգին փախճանը
հատած է, մեկնի՛նք այս մահարոյր վայրերէն, գո՛-
նէ մեր աչքերը թո՛ղ չտեսնեն հայրենիքին աւե-
րածը....:

Ա՛լ չը կրցաւ շարունակել, ձայնը խեղդուե-
ցաւ հեծկառքի մէջ:

Բոլոր ներկաները կուլային:

Բերդին ստորերկրեայ ճամբան բռնած, գաղ-
տազողի դուրս ելան, առանց նշմարուելու, և տա-
ժանելի ճամբորդութիւն մը կատարելով ու մահ-
ւան դէմ մաքառելով, հասան վերջապէս Կապանի
զղեակը, Կիլիկիոյ Հայրապետութեան Վերջին
Բերդը....:

Լեւոն Ե.ի փախուստին լուրը շուտով տա-
րածուեցաւ, դաւաճան իշխանները դիւային քըր-
քիչներով կարտապայտեն իրենց ուրախութիւնը:
Հետեւեալ օրը մասնաւոր պատուիրակութիւն մը
կը ներկայանայ Ամիրային, ինզրելու համար որ
բարեհաճի գալ տիրանալ Միջնորդին և իր բար-
ձր պաշտպանութեան տակ առնել անձնատուր
քնակչութիւնը, զինաթափ զօրքերուն հետ:

Երեք օր, երեք գիշեր, յաղթութեան հանդէսներ կը կատարուին:

Սակայն Ամիրան անհանգիստ էր, չպիտի կըրնար քնանալ, մինչեւ որ ողջ ողջ ձերբակալի չի տար Լիւսն թագաւորը: Միջնաբերդին պահպանութիւնը կը յանձնուէր բուսականաչափ զօրագունդի մը, իսկ ինք ստուար լուսնակով մը կ'արշաւէ դէպի հիւսիս, հետապնդելու համար փախըստական թագաւորը, որուն թագստոյը յաջողած էր գտնել, Կապանի անառիկ գլեխը:

Օրերով, ամիսներով, կատաղի ընդհարումներ տեղի կ'ունենան այս վերջին բերդին շուրջը, և սակայն Ամիրային զօրքերը չեն կրնար գրաւել գայն: Ի վերջոյ, Ամիրան կտրեւոր ուժ մը կը թողու հոն. բերդը պաշարուածով անձնատուր ընելու համար: Իսկ ինք ահագին բանակով մը նոր արշաւանք մը կը կազմակերպէ Գիլիկիոյ զանազան կողմերը:

Քիչ մըն ալ մոռիկ ընենք ժամանակակից պատմիչ մը. — :

«Այս բարբարոսները կ'արշաւէին արծակ համարձակ, աւարելով ու աւերելով բովանդակ Կիլիկիոն: Նախ վաղեցին տնապարիսպ աւաններուն ու գիւղերուն վրայ, որոնք զերծ մնացած էին թալանէ ու կոտորածէ. յետոյ հասան Սիս, Ատանա, Մամիստիա, Անաւարդա և ուրիշ մեծափառ թաւ ու շէն քաղաքները, յարձակեցան շատ հռչակաւոր վանքերու վրայ, ամէնքը քանդեցին ու կործանեցին, աւերեցին ու հրդեհեցին. եկեղեցիներուն և պալատներուն չքեղ ու հոյակապ կառոյցները

հիմնայատակ ըրին, և բոլոր սպաններն ու զարդերը կողոպտեցին. իրենց ուղածները ջարդեցնի ու իրենց հաւնածները գերի տարին: Իշխաններուն ու թագաւորներուն շիրիմները բացին և խորոյկ վառելով մոխիր դարձուցին բոլորը. յետոյ օրերով երկրին բոլոր բնակութիւնները հետազօտելով մերկացուցին և Կիլիկիան վերածեցին անշէն անապատի մը, որպէս զի հոն այլ եւս Հայոց թագաւորութիւն մը չը վերականգնի, ու չը զօրանայ:

«Այս ամենէն հոգը, կենդանիներու ջուկերուն պէս դաս դաս ժողովելով բիւրաւոր գերիներու բազմութիւն մը, այրեր ու կիներ, երիտասարդներ ու կոյսեր, քահանաներ ու կուսակրօններ, սկսան զանոնք խաչանագիւ սովով ու ծարաւով ու տեսակ տեսակ չարչարանքներով, և կը ստիպէին որ ուրանան իրենց հաւաաքը: Բայց անոնք տիրոջմով զօրացած և իրարմէ խրախուսուած՝ առհասարակ զիմազրիցին և միարեան կ'աղաղակէին ու կ'ըսէին: — Քա՛ւ լիցի, մենք այս աշխարհիս մարմնաւոր կորուստին հետ չենք կորսնցներ նաեւ մեր հողիները, տանջանքներու բոլոր ցաւերուն պատրաստ ենք, և մեր Աստուծոյ՝ Քրիստոսի սիրոյն համար չենք վախնար մահուընէ:

«Թշնամիները տեսնելով ասոնց յամառութիւնը, շատերը մէջքէն կտրեցին սուրով և ուրիշները մորթուեցին. գիւղացիներն ու հասարակ ուսմիկները ողջ ողջ մորթաղեւրծ ըրին, իսկ երեւելի իշխաններն ու ազնուականները նետահար ուղանեցին, վարդապետներուն, քահանաներուն և ուրիշ

եկեղեցականներուն երկու աչքերը կուրցուցին հը-
րաչէկ երկաթներ խօթելով անոնց մէջ և գլխաւոր
աւագ երէցներուն լեզուները կտրեցին որովհետեւ
Սատուծոյ խօսքը կը քարոզէին, և անոնց մատները
կտոր կտոր ըրին։ Բայց երբ այլ աղջիկները տե-
սան թէ այս կերպով իրենց գերիները կը փճանան
ու կը սպառին, ա՛յ չուզեցին տանջել անոնց միտ-
ցած մասը, մանաւանդ աղաքներն ու աղջիկները,
զորս իրենց հետ տաին զանազան երկիրներ տարին
ծախելու։»

Մինչ Ամիրային զօրքերը կը գինովնային ան-
մեղ բնակիչներու արիւնով ու կը յղփանային անոնց
կողոպուաներով, անդին, Լեւոն Ե. Կապանի ա-
նառիկ բերդին մէջ, ամէն կողմէ պաշարուած և
ամէն յարաբերութիւններէ խզուած, իր փոքրաթիւ
խումբով տակաւին կը մաքատէր հազաւաւոր վա-
րենի հրոսակներու զէմ։

Այս հերոսային մաքառումը տեւեց ամիսնե-
րով, մինչև որ վերջ ի վերջոյ բերդին պաշարը
հատաւ։

Սովին զաւկաղէմ ու բոսացած աչքերով ուր-
ուականը կը ցցուէր այն դժբաղդ պաշարեալնե-
րուն զիմացը, կմախացած բազուկները կարկա-
ռած ու մատնեւրով ցոյց տալով մահը, որ գի-
ւային ժպիտը ակպոյտ չրթունքին՝ կը հետեւէր
անոր։

Վերջին վայրկեանները կը սահէին յամբօրէն։
Պատերազմիկները վհատած ուժաթափ, ա՛յ չէին
կրնար կռուիլ։

Հիմա, բացարձակ հաւասարութիւնը կը տի-

րապետէր հոն, թագաւոր, թագուհի, արքայաթիւ,
իշխան, իշխանուհի, զօրք ու զօրավար, ամէնքն
ալ հաւասար էին տառապանքի եղբայրութեանը
մէջ, սովահարներու երամ մը, որ պահ մը մոռ-
ցած արտաքին վտանգը, սկսած էր արդէն գե-
րագոյն պայքարը մղել, մաքառիլ մահուան դէմ,
որ արդէն մէկ ոտքը դրած էր բերդին սեմէն
ներս։

Ամիսներով շարունակուող այս անհաւասար
կռիւը, ինքնապաշտպանութեան այս զմայլելի և
սրտառուչ տեսարանը, այս անըկճելի յամառու-
թիւնը, վերջապէս այս բոլորը՝ բարոյալքած էր
պաշարողներուն բանակը, որոնց շարքերուն մէջ
ծայր տալ սկսած էր ըմբոստութիւնը։

Սակայն բերդացիներուն ճակատագիրը վրճ-
ուած էր...

Ամէն ուտեստ սպառած, ամէն արտաքին օգ-
նութեան յոյս կորած, սովը միայն կը թագաւո-
րէր, անգութ սովը, որ ամէն օր կը տասանորդէր
արդէն փոքրաթիւ պաշարուածներուն խումբը։

Կատու, շուն, մուկ, ձի, ջորի, ասոնք էին
իրենց համանդամները. կային դժբաղդներ, որոնք
այդ համադամներէն (?) ալ զուրկ էին, և եթէ,
յաջողէին ձեռք ձգել կաշիի մը կտոր, իրարու
ձեռքէ կը յափշտակէին զայն ու սովատանջ դա-
զաններու պէս իրենց աղաւաններովը կը փրցնէին։

Սովամահներուն թիւը կ'աւելնար օրէ օր,
շատերը նուազած, բերդին մէկ անկիւնը պառ-
կած, զո՛ւր կը փորձէին քունի մէջ խեղդել իրենց
քաղցը. գալարուող աղիքները՝ քունը կը փախ-
ցնէին աչքերէն։

Վերջին բերդը

Լեւոն Ե. թէ՛ իր և թէ՛ երկրին ճգնաժամի րոպէները կ'ապրէր:

Ի՞նչ պիտի ընէր սակայն... Անձնատուր պիտի ըլլար. բայց այդ պարագային, արդեօք ի՞նչ կը վերապահուէր իրեն. միթէ ողջ պիտի կրնա՞ր մնալ, իսկ եթէ անձնատուր չըլլար, և եթէ յամառէր տակաւին կռուիլ, պիտի կրնա՞ր դիմանալ, և ո՞րքան ժամանակ, ի վերջոյ ի՞նչ պիտի ընէր:

Բոլոր յոյսերը, բոլոր դիմումները, բոլոր ապրանքները թիւնները՝ խաբած էին հէք թագաւորը. ամէն կողմէ գերեզմանային ցուրտ ընդունելութիւն մը. ո՛չ ոք խորհած էր իրեն օգնութեան ձեռք մը տալ:

Ամէնէն առաջ գաղտնի պատգամաւորութիւններ զրկուած էր եւրոպական հզօր արքունիքներէն, խաչակիրներուն հանդէպ՝ իր նախորդներուն մատուցած զոհաբերութիւնները թռելով և խորհելով որ քրիստոնեայ Կիլիկիան ասիական հեղեղին դէմ պաշտպանելու համար գոնէ փոքրիկ բանակ մը զրկեն իրեն օգնութեան:

Միամիտ, հէք Լեւոն, դեռ կը յուսար, դեռ կը սպասէր, ամիսներէ ի վեր կը սպասէր ու կը յուսար թէ օգնութիւնը վերջապէս պիտի գար Արեւմուտքէն:

Եւրոպան եղբայրասպան պատերազմներու բռնուած, արիւնի մէջ կը լողար, իսկ Կիլիկիոյ բնիկ իշխանները, Լեւոնի երբեմնի հաւատարիմ զինակիցները, մէկիկ մէկիկ թողած հեռացած էին, ոմանք ալ արաբական բանակին մէջ կը ծառայէին, ուրիշներ ալ, ո՛չ նուազ թիւով լրտեսի պաշտօնը

կը կատարէին: Կային իշխաններ ալ, անարժան ու վատագի, որոնք իրարու դէմ թակարդ կը լարէին: Ասոնք, այս ապիրատները պիտի հասնէին օգնութեան իրենց թագաւորին:

Այս հոգեվարքը չէր կրնար սակայն տեւել այսպէս երկար ատեն, վե՛րջ մը դնելու էր այդ եղեռնական խաղին: Ինքնապաշտպանութիւնը, կը խորհէր Լեւոն Ե. իր յուսահատութեան նոպային մէջ. ապահով միջոց մըն էր խնայելու իրեն, որ պէտքի չտեսնէր, իր սեփական աչքերով իր ազգին անկախութեան թաղումը. գոնէ Կիլիկիոյ վերջալոյսի ծիրանի ամպերուն մէջ իր կեանքին արեւին ալ վերջին ճառագայթները մարած, անհետացած կ'ըլլային այդ կերպով, չէ՞...: Բայց իրենները, կը խորհէր միւս կողմէն, բայց թագունի՞ն, դաւակնի՞րը. իր կեանքին ու պատիւին ժառանգները, ի՞նչ պիտի ըլլային իր մահուան պարագային, չէ՞ որ վերապրած պիտի ըլլային լո՛կ չէնցնելու. հրճւեցնելու Ամիրային կամ Սուլթանին հարէ՛մը...:

— Օ՛, կը բացադանչէր յոսահատօրէն, վատութիւն մըն է ինքնապաշտպանութիւնը, դատադրութիւն մըն է անտաճածային պարզեւին՝ կեանքին դէմ. խաթարել է. եղծել է Աստուծոյ պատկերը, միթէ դատաւարութիւն մը չէ՞, ի՛ր իսկ անձին դէմ գործուած անեղի ոճիւր մը չէ՞...:

Ուրեմն անձնատուր թող ըլլա՛ր... բայց ի՞նչ պէտ: Ահա երկու ճամբաներ, ո՞րը պիտի ընտրէր, ինքնապաշտպանութիւնը թէ անձնատուութիւնը. և սակայն երկուքն ալ նոյն բանը չէ՞ն...:

Դրանք պաշարման շղթան հետզհետէ կը սեղ-

մուէր, բերդին պարիսպներուն մէկ մասը քան-
զուած էր արդէն. իսկ ներսը, Սովը կը լրացնէր
ինչ որ պակաս կը թողէր թշնամին:

Լեւոն Ե. յանկարծ երեւցաւ պաշարուածնե-
րու սովալլուկ ամբոխին, որոնց գլուխը կը զըտ-
նուէր թագուհին, և որոնք գետնամած ու թաւալ-
գլոր, կը փաթթուէին արքայական ոտքերուն ու
կ'աղաղակէին լայակոծ.

— Անձնատո՛ւր ըլլանք, անձնատո՛ւր....:

Թագաւորը խօսեցաւ.

— Զինակիցնե՛ր, լսեցէ՛ք ձեր վերջին թագա-
ւորին վերջին խօսքը....:

Ու փղձկեցաւ. հեծկլաուքը կ'արգիլէր խօսելու:
Յետոյ շարունակեց.

— Ահա՛, սեւ ու չարաշուք ժամը, բերդը
պիտի յանձնեմ Ամիրային և մեր ճակատագիրը
պիտի յանձնենք անոր զօրքերու քմահաճոյքին.
Ըայց լսեցէ՛ք վերջին խօսքս: Մի՛, մի՛ յոյս դնէք
այսուհետեւ օտարին վրայ. Քրիստոնեայ Եւրոպան
խաբնց, Ազգիս իշխանները մատնեցին քեզ, ո՛վ
իմ Սրբազան հայրենիք, տարալա՛ղդ Կիլիկիա....:

Թագաւորը լռեց: Ինկած էր բերդը, Վերջին
բե՛րդը....:

ԺԹ.

Վ Ա Ի Ե Ր Ա Թ Ո Ի Ղ Թ Մ Ը

Կիլիկիոյ անկախութեան հոգեւարքը դեռ
չա՛տ պիտի տեսէր: Վերջին Բերդին անկումը մա-
հացու հարուածը տալու ընոյթը չունէր այն երկ-
րին որուն բնիկ տէրերը, բերդատէր իշխաններ,
հզօր աւատապետներ, տակաւին պարտութիւն չէին
խոստովաներ, ընդհակառակն, կը բազմապատկը-
ւէին իրենց ձիգերուն մէջ, որոշած ըլլալով յամա-
ռօրէն մաքառիլ, հոգ չէ թէ իրենց դէմ զանէին
անարկու ուժ մը:

Արդէն, ամիսներէ ի վեր, բովանդակ երկիրը
հուրի սուրի մատնուած, փախստականներու թա-
փառական խումբեր, Հալէպի Ամիրային և Եգիպ-
տոսի Սուլթանին բանակներուն դէմ յուսահատա-
կան մարտնջումներէ յոգնարեկ ու ջախջախուած,
Տորոսի ձիւնապատ լեռներուն մէջ կը փնտռէին
իրենց վերջին ապաստանը, հոն, ժայռերու փա-
պարներուն ու քարանձաւներուն մէջ, գէթ ժա-
մանակի մը համար, տեղաւորելու իրենց ըն-
տանիքներուն վերապրած բեկորները. և վերստին
շարունակելու անհաւատար կռիւք....:

Հայկական արքունիքը գերի ինկած էր, սա-
կայն հայ աւատապետները դեռ կանգուն կը մնա-
յին, ու կը յուսային ատեն մըն ալ քաջքնի իրենց
գոյութիւնը տխուր մեռելաստանին մէջ, որ եր-

բնմի կենսաւէտ ու փառապանծ կրիկիան պիտի ըլլար: Ասոնք կը խորհէին թէ՛ Աղէաքը աւաւական չէր կրնար ըլլալ, թէ՛ թշնամի բանականները մշտապէս չը պիտի տեղաւորուէին իրենց ծոցը, թէ՛ հիւրեր էին անոնք, և շուտով ցամքոյ կատաղի հեղեղի մը կեանքը միտին պիտի ունենային: Ուստի, երկրին ամէն կողմերը, փոքրիկ պատերազմներու, ասպատակային յարձակումներու նոր շրջան մը կը բացուէր:

Թագաւոր, թագուհի, կաթողիկոս, պալատական, վերջին Բերդին մէջ ամիսներով պաշարւած, ինչպէս տեսանք, ստիպուած էին անձնատուր ըլլալ Ամիրայի բանակին, նախապէս ամէն ապահովութիւն ստացած ըլլալով իրենց պատուին ու կեանքին նկատմամբ:

Ո՞ր խղճամբտ պատմագիրը պիտի համարձակէր դատապարտել Լեւոն Ե.ի այս յոստանատական վերջին ընթացքը. միթէ կա՞ր փրկութեան ուրիշ ելք մը երբ ամէն յոյս կորսուած էր արդէն...:

Դժբախտ վնասակաւ ամիսներէ ի վեր փակւած բերդի մը մէջ, ուր իր կեանքին ու գահին դէմ անպակաս էին դաւերը, պաշարուած՝ վայրենի գունդերէ, որոնք մարտիներու պէս կը ծածկէին իր ամայացած երկիրը, վերաւորուած՝ անհաւատար կռուին մէջ, քնտա, սովահար, սկաւնտես՝ իր արքունիքի անդամներուն ամենօրեայ չարչարանքին, անկարող՝ զսպելու իր աչքին առջեւ ու բերդին մէջ իսկ յաճախակի տեղի ունեցած գայթակղայից երկպառակութիւններն ու ըմբոստութիւնները, վերջապէս յուսահատ Եւրոպա-

յէն, որ չոր ու ցամաք խոստումներով օրօրած էր զինք այնքան երկար ժամանակէ ի վեր, ի՞նչ ընել կը մնար իրեն. — ինքնասպանութիւնը կամ անձնատուութիւնը: Եւ ընտրեց այս վերջինը, պատուաւոր պայմաններով, հետեւեալ պարագաներու մէջ:

Հալէպի Էչկթիմուր ամիրան, մասնաւոր պատւիրակութիւն մը զրկած էր բերդը, Լեւոն Ե.ի առաջարկելով անձատուր ըլլալ, միեւնոյն ժամանակ խոստանալով ապահովագիր մը տալ իրեն, որպէս զի դուրս ելլէ բերդէն և իրեններուն հետ միասին մեկնի, երթալու համար ո՛ւր որ կամենայ:

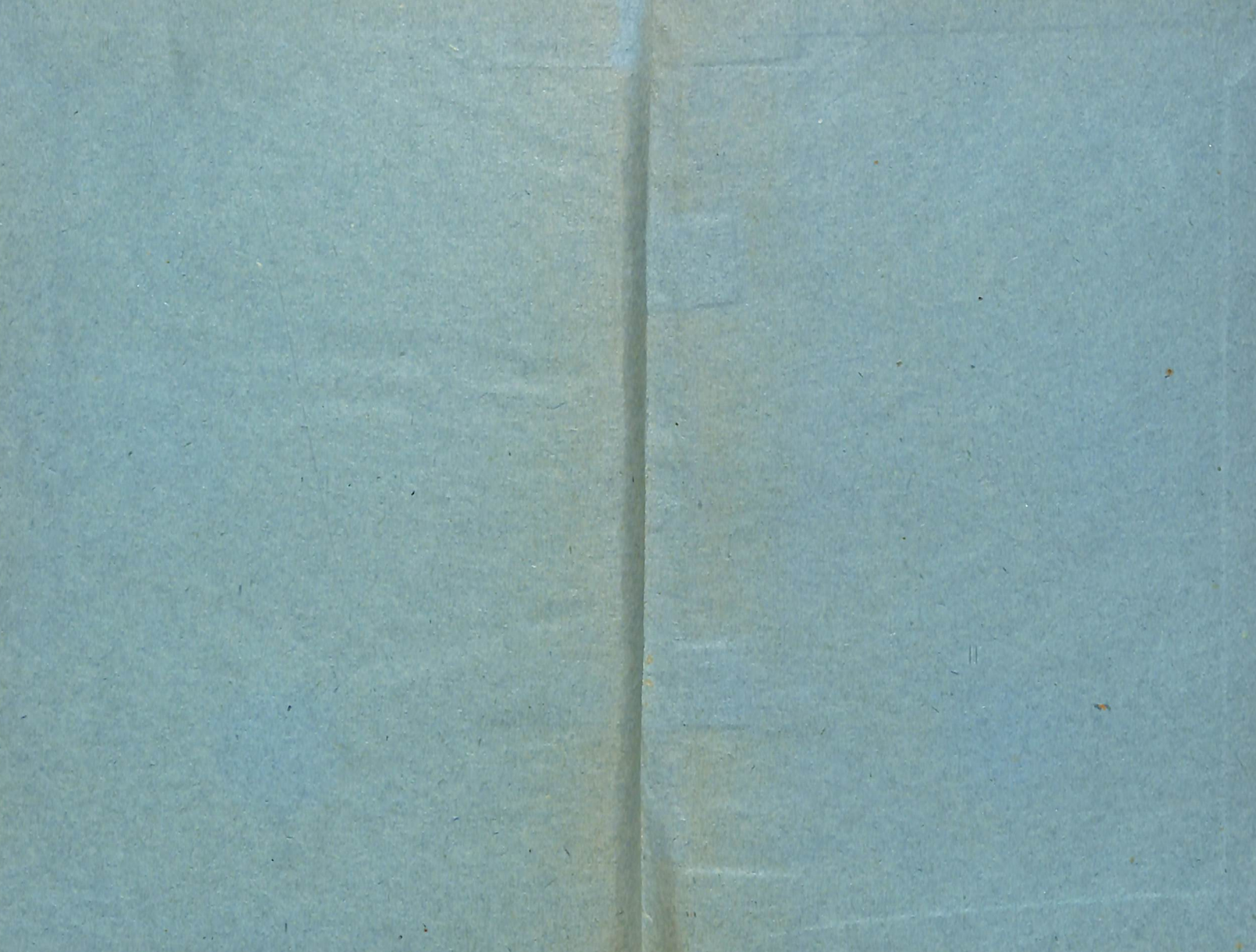
Վ Ե Ր Զ

575P

2

Р. У.

№ 5452